
द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै पादः पत् पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इति अन्तलोपे पदादेशः द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

एकादशाध्याये उखासम्भरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र का० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चति परिमण्डल मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्प्रोतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति[1] । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकार माभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशं

दृशानो रुक्मऽउर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतोऽअभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥१॥

वर्त्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शणकदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिन्दवः पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतम् नाभेरूर्ध्वं वर्तमानम् पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते द्युत द्योतने व्यत्ययेन शपि लुप्ते वृद्धौ लङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः दृशानो दृश्यमानः शानचि शपो लुक् प्रत्यच सुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षण मनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचतइति रुचानो वाञ्छन् रोचतेः शानचि बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । सोऽय मग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्

[1] १—१६,५,१ ।

कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एन मग्नि मजनयत् जनितवती। कीदृशी द्यौः सुरेताः शोभनं रेतोऽग्निरूपं यस्याः सा तस्मादृक्तत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

का० परिमण्डलाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति[१]। वर्तुलाभ्या मुखाधारणसाधनरूपाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा अर्धं मुखाग्रहणे विनियुक्तम्। नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः नक्तं रात्रिः उषा अहः नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एक मग्निं धापयेते पाययेते सायम्प्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेतेइत्यर्थः। तत्र लुप्तोपमानम् शिशुं बालं मातापितराविव। धेट् पाने हेतुमति चेति णिच् आदेच उपदेशेऽशितीति आकारे अर्तिह्रीत्यादिना पुक्। कीदृश्यौ नक्तोषसौ समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः।

नक्तोषासासमनसाविरूपेधापयेतेशिशुमेकꣳसमीची। द्यावाक्षामारुक्मोअन्तर्विभातिदेवाअग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥२॥

विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे कृष्णा रात्रिः शुक्ल महः। समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्यौ सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा पूर्वसवर्णो विभक्तेः। ये इत्थम्भूते रात्र्यहनी ताभ्या मिण्ड्वारूपाभ्या मुखां गृह्णामीति शेषः ॥ का० हरति द्यावाक्षामेति[२]। आहवनीयोपरिस्था मुखा मेव मिण्ड्वाभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः ॥ द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः ॥ का० आहवनीयस्य पुरस्तादुन्नतासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राङ्ग्यां शिक्यवत्या मादधाति देवा अग्नि मिति[३]। आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापिताया मासन्द्या मुखां निदधाति देवा इति पादेन उन्नतासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्या मौदुम्बर्यां

१——१६,५,३ । २——१६,५,४ । ३——१६,५,५ ।

मरत्निमात्राङ्ग्यां मुञ्जरज्ज्वा व्युतायां मिति लभ्यते तथा चतुरस्राङ्ग्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सम्भिक्यायां चेति सूत्रार्थः। देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एत मग्निं धारयन् अधारयन् अडभाव आर्षः। कीदृशा देवाः द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते। तमहं धारयामीति शेषः। अग्निं धारयन्द्र-विणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

का० शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति[१]। उत् उर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षडुद्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्य दृश मासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः॥ सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा।

विश्वा॑रू॒पाणि॒प्रति॑मुञ्चतेक॒विःप्रासा॑वीद्भ॒द्रन्द्वि॒पदे॒चतु॑ष्पदे। विनाक॑मख्यत्सवि॒तावरे॑ण्योनुप्र॒याण॑मु॒षसो॒विरा॑जति ॥३॥

सु॒प॒र्णो॑सिग॒रुत्मां॑स्त्रि॒वृत्ते॒शिरो॑गाय॒त्रञ्चक्षु॑र्बृहद्रथन्त॒रे प॒क्षौ। स्तोम॑आ॒त्माछन्दा॒ᳬस्यङ्गा॑नि॒यजू॒ᳬषि॒नाम॑।

कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः। वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः। यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहार-प्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति। यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति च्लेरङ्। यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमन मनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते। उषाः सवितुः पुरोगामिनीति सवितुः स्तुतिः। ईदृशः सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चत्विति शेषः ॥ ३ ॥

१—१६,५,६।

का० सशिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत्[१] । शिक्यसहित मुख्याग्निं प्राच्या मूर्ध्नं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रण मप्युक्तं केचिदिति सूत्रार्थः ॥ गरुत्मद्देवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात् तत् दृष्टान्तः गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत् । तस्यावयवाः कथ्यन्ते त्रिवृत् ते तव शिरः त्रिवृत् स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदश स्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि ।

सामतेतनूर्व्वामदेव्यंयज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्ण्याःशफाः । सुपर्णोसिगरुत्मान्दिवङ्गच्छस्वःपत ॥ ४ ॥

विष्णोःक्रमोसिसपत्नहागायत्रञ्छन्दआरोहपृथिवीमनुविक्रमस्वविष्णोःक्रमोस्यभिमातिहात्रैष्टुभ

वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने एवम्भूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिव माकाशं प्रति गच्छ तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

का० विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र मन्त्युद्ग्रहणं च तस्मिँस्तस्मिन्[२] । विष्णुक्रमसञ्ज्ञान् पादन्यासान् करोति तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्य मिति सत्रार्थः ॥ चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्बृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि चतुर्थं प्राजा-

१—१६,५,७ । २—१६,५,११ ।

पत्या बृहती। विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते स यः स विष्णुर्यज्ञः सः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायामिति[1] श्रुतेः। हे प्रथम पादविन्यास त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि सपत्नहा सपत्नान् शत्रून् हन्तीति शत्रुघातकश्च अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। हे द्वितीय पादन्यास त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिघातकः पाप्मा वा तं हन्तीति त्रैष्टुभं छन्दः स्वीकुरु अन्तरिक्षं प्रदेशं व्याप्नुहि। हे तृतीय पादन्यास विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः जागतं छन्दः आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि। हे चतुर्थ पादन्यास त्वं

छन्दआरोहान्तरिक्षमनुविक्रमस्व। विष्णोःक्रमोस्यरातीयतोहन्ताजागतञ्छन्दआरोहदिवमनु

विक्रमस्वविष्णोःक्रमोसिशत्रूयतोहन्तानुष्टुभञ्छन्दआरोहदिशोनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तृत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन् क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय उभयत्र तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह। अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान् पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् ॥ का० दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति[2]। सर्वा दिशः पश्यतीत्यर्थः। यजुरुष्णिक्। हे अग्ने त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

का० पिण्डवत् प्रागुदङ्ङं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति[3]। ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा। अग्निरक्रन्दत् छन्दसि लुङ्लङ्लिटः क्रन्दति विस्फूर्जति। कीदृशः द्यौरिव स्तनयन् द्योशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः द्यौर्मेघ इव

१—६,७,२,११। २—१६,५,१३। ३—१६,५,१४।

स्तनयन् गर्जयन् शब्दं कुर्वाणः स्तन गद देव शब्दे चुरादिरदन्तः। मेघसाधर्म्यमाह क्षामा रेरिहत् सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः क्षामेति पृथिवीनामसु पठितं[1] क्षामां पृथिवीं रेरिहत् लिह आस्वादने यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः भूमि मति आस्वादयन् व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेढि। वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन्। अन्यदप्युच्यते हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति। अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वय माभाति समन्तात्प्रकाशते यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एव मग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते। ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधःसमञ्जन्। सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥६॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभिमानिवर्त्तस्वायुषावर्चसाप्रजयाधनेन। सन्यामेधयारय्यापोषेण ॥ ७ ॥

का० अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति[2]। ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वार मुख्याग्नि मात्मसमीप मानयतीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्योर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपादा। अभि आभिमुख्येनावर्तितुं शील मस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्सम्बोधनम् अस्मदभिमुखागमनशील आयुरादिभिः सह मा मामभि मां प्रति निवर्तस्व शीघ्र मागच्छ आयुषा जीवनेन वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन वसुना सन्या इष्टलाभेन मेधया धारणावत्या बुद्ध्या रय्या सुवर्णालङ्कारैः पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

१——निघ० १,१,३। २——१६,५,१५।

आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः। हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने ते तव शत मावृत्तः सन्तु शतसङ्ख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु। तथा ते तव सहस्र मुपावृत्तः सन्तु सहस्रसङ्ख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्तन मावृत् त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तन मुपावृत्तिः अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनः पुनरावर्तस्व त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनः पुनरावर्तन्ता मित्यर्थः। अधेत्यव्यय मथार्थम् निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः अथापि शतसहस्रसङ्ख्याना मावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसङ्ख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण

अग्ने अङ्गिरः शतन्ते सन्त्वावृत्तः सहस्रन्त उपावृत्तः। अधा पोषस्य पोषेण पुनर्न्नो नष्टमाकृधि पुनर्न्नो रयिमाकृधि ॥ ८ ॥

पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा। पुनर्न्नः पाह्यꣳहसः ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया। विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्व मसम्पादितं धन माकृधि सर्वतः सम्पादितं कुरु करोतिर्गतिकर्मा श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः व्यत्यये शपो लुक् ॥ ८ ॥

आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ। हे अग्ने त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ आगतस्त्वं नोऽस्मान् पुनः कृतादंहसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

हे अग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व किञ्च धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपाना मुपरि

पिन्वस्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। कीदृश्या धारया विश्वप्स्न्या प्सा भक्षणे विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयतइति विश्वप्स्नी तया यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च अनवच्छिन्नधनदानेन पुनः पुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

का० उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते[1]। नाभेरुपर्युख्याग्निं धारयंस्त मभिमन्त्रयतइति सूत्रार्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुब् ध्रुवदृष्टा। हे अग्ने अहं त्वा माहार्षमाहृतवानस्मि आङ्पूर्वस्य हरतेर्लुङि उत्तमैकवचनम् त्वं च अन्तरभूः उखामध्येऽवस्थितोऽसि। अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ विचलतीति विचाचलिः यङ्लुगन्तादिन्। किञ्च सर्वा

आत्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः। विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय। अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १२ ॥

विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु, अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु, अन्नं वै विश इति[2] श्रुतेः। इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो मापभ्रश्यतु शून्यो मा भूत् अस्मिन् राज्ये स्थित्वा सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः। यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरधिभ्रशदिति[3] श्रुतेः श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु भ्रंशु अधःपतने पुषादित्वाच्लेरङ् न माङ्योगइति अडभावः ॥ ११ ॥

का० पाशाउन्मुञ्चोदुत्तममिति[4]। रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्काशयतीति सूत्रार्थः ॥ वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्

१——१६,५,१९। २——६,७,३,७। ३——६,७,३,७। ४——१६,५,१७।

शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन सम्बध्यन्ते। हे वरुण उत्तम मुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशं मस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय अधम मधमाङ्गं पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशं मवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेद्य श्रथ बधे सिलाशिषि च ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम् श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैकवचने छन्दसि शायजपीति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वय मदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। निपातस्य चेति दीर्घः अथा इत्यत्र ॥ १२ ॥

का० पिण्डवत्प्राग्दीचणा प्रश्नञ्जात्यग्ने बृहन्निति। पूर्वमन्त्रेण पाशावमुञ्चोर्ध्वबाहुराग्नेयीं दिशं प्रत्युत्थाग्निं मूर्ध्नं धारय-

अ॒ग्ने॒बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो॑अ॑स्थान्नि॒र्ज॒ग॒न्वान्तम॑सो॒ज्योति॒षागा॑त्। अ॒ग्निर्भानुना॒रुश॑ता॒स्वङ्ग॒आ॒जा॒तो॒विश्वा॒सद्मा॒न्य॒प्राः॥१३॥

तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा। आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते। बृहन् प्रभावान्महानय मग्निरुषसा मग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्य-परइति एङः पदान्तादतीति सूत्रप्राप्तसन्ध्यभावः। यद्वा तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गतः सन् ज्योतिषाहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् प्रा पूरणे लङ् पुरुषव्यत्ययः इमे वै लोका विश्वा सद्मानीति श्रुतिः कीदृशः रुशता रुश हिंसायाम् रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः॥ १३॥ १——१६,५,१७। °

का० अवहरति हंसः शुचिषदिति[१] । उख्याग्नि मवतारयति । जगती अग्निप्रोच्चणे इय मुक्ता यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इय मतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः तद्विनियोगमाह का० आसन्द्यां करोति बृहदिति[२] । बृहदिति यजुषा उख्याग्नि मासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः ॥ १४ ॥

का० उपतिष्ठते सीद त्वमिति[३] । आसन्दीनिधानानन्तर मुख्याग्नि मुपतिष्ठते ऋचा नृयेणेति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् ।

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥१४॥

सीद त्वम्मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनान्तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वं विश्वानि वयुनानि सर्वान् ज्ञानोपायान्विद्वान् जानन् सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किञ्च एना मुखां तपसा सन्तापेन माभिशोचोः मा सन्तापय अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय तपः कार्य मर्चिः कारणं कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन त्वीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः अस्या मुखाया मन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

१——१६,५,१८ । २——१६,५,१९ । ३——१६,५,२० ।

अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने त्वं मुखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः। किञ्च जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य सम्बोधनं हे जातवेदः सर्वज्ञ जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञान तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव किं कुर्वन् हरसा ज्योतिषा तपन् प्रतपन् सन्॥ १६॥

हे अग्ने मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश। सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यां मुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ्॥ १७॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे। तस्यास्त्वꣳ हरसा तपञ्जातवेदः शिवो भव॥ १६॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम्। शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः॥ १७॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः। तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः॥१८॥

का० वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके[१]। दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाख्य मग्निमुपतिष्ठते एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः। अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा एष प्रथममजायतेति[२] श्रुतिः। जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति[३] श्रुतिः स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेति च

१—१६,५,२१-२१। २—६,७,४,२। ३—६,७,४,२।

श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः। नृषु मनो यस्य स नृमणा पूर्वपदाच्चेति णत्वम्। नृमणाः प्रजापतिः अजस्र मनुपचीण मग्नि मप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवार मजनयत् यदेन मदस्तृतीय मन्नोऽजनयत्। अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत। प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निरित्यादिः श्रुतयः। एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मान मग्नि मिन्धानो दीपयन् जरते जनयति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः॥ यद्वायमर्थः अग्निः प्रथमं दिवः परि द्युलोकस्योरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः। अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयं जज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान्। अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवार मुत्पन्नः। अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एन मीदृश मग्नि मिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः॥१८॥

विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा। विद्मा ते नाम परमं गुहा यद्विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥१९॥

हे अग्ने यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसङ्ख्याकानि ते तव सम्बन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः विदो लटो वेति मसो मादेशः। यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म। किञ्च ते तव सम्बन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म विभृतेति विभक्तेराकारः धामेत्यत्र विभक्तिलोपः। किञ्च ते तव परम मुत्कृष्टं गुहा सप्तमीलोपः गुहायां यद्व्यवस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादि मन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म। किञ्च यत उत्सात् अब्रूपात्स्थानात्त्व माजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि त मुत्स मुत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्म। गमेर्लिट्॥१९॥

१——६,७,४,२।

हे अग्ने नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयाञ्चकार इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वान्नलोपः। नृचक्षाः नृषु पठन्तः पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान्विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वा मीधे दीपितवान्। तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधःस्थानीये तृतीये समुद्रद्वयापेक्षया तृतीय-

समुद्रेत्वानृमणाअप्स्वन्तर्नृचक्षाईधेदिवोअग्नऊधन्। तृतीयेत्वारजसितस्थिवाꣳसमपामुपस्थेमहिषाअवर्द्धन्॥२०॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौःक्षामारेरिहद्वीरुधःसमञ्जन्। सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः॥२१॥

श्रीणामुदारोधरुणोरयीणाम्मनीषाणाम्प्रार्पणःसोमगोपाः।

वसुःसूनुःसहसोअप्सुराजाविभात्यग्रउषसामिधानः॥ २२ ॥

स्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे। किञ्च महिषाः महान्तः प्राणा अपा मुपस्थे उत्सङ्गे नाव्याना मपां मध्ये स्थितं त्वा मवर्धन् छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः। प्राणा वै महिषा इति[१] श्रुतिः ॥ २० ॥

व्याख्याता(६) ॥ २१ ॥

एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते कीदृशः श्रीणां गवाश्वादिसम्पदा मुदारः अत्यर्थं दाता उदारो दातृमहतोरिति कोशः

१——६,७,४,५ ।

रयीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता। सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता। वसुः सर्वस्य निवासहेतुः वासयतीति वसुः यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्तातो वसुः। सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः यतो मथ्यमानो जायतेऽत एव मुच्यते। अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः। उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्वस्यकेतुर्भुवनस्यगर्भआरोदसीअपृणाज्जायमानः। वीडुञ्चिदद्रिमभिनत्परायञ्जनायदग्निमयजन्तपञ्च ॥२३॥

उशिक्पावकोअरतिःसुमेधामर्त्तेष्वग्निरमृतोनिधायि। इयर्त्तिधूममरुषम्भरिभ्रदुच्छुक्रेणशोचिषाद्यामिनक्षन्॥२४

सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति। कीदृशः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना। भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः सञ्चरति। किञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् वीडुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः दृढमपि अद्रिं मदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति। यत् विभक्तिलोपः यमग्निं पञ्चजना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च यद्वा चत्वारो महऽर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । स अरुषं मरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहित मरोचनं वा धूम मुदियर्ति उद्गमयति व्यवहिताश्चेति उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् इतो वा अथ मूर्ध्वं रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्रा वृष्टिर्भवतीति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः वशेरौणादिक इक् प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलमतिः पर्याप्तमतिः यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्राय-धारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् दाधर्तीत्यादिना

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेपूपन्देवघृतवन्तमग्ने । प्रतन्नय प्रतरंवस्यो अच्छाभिसुम्नन्देवभक्तंयविष्ठ ॥ २६ ॥

निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्या माकाश मिनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षत्रग्रहतारासम्बन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ व्याख्याता(१) ॥ २५ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बोधने हे भद्रशोचे हे देव अग्ने अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तं सुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति कृञ् करणे स्वादिः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकार-लोपे लेटोऽडाटाविति अडागमे नोर्गुणे कृणवदिति रूपम् स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीत्ये तच्छ्रुत्यभिप्रायम्[1] । हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम तं यजमानं प्रतर मतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् अमु च छन्दसीति

१——१,७,२,१० ।

अव्ययात्परात् घादसुप्रत्ययः प्रकृष्टतरम् वस्यः स्थान मुत्तमलोकं प्रनय प्रापय। अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभि नय सर्वतः प्रापय कीदृशं सुम्नम् देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः। वसति यत्र तद्वस्तु वृन्प्रत्ययः अतिशयेन वस्तु वसीयः तुश्छन्दसीति ईयसुन् तुरिष्ठेमेयःस्विति वृचो लोपः छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति स लोक मागच्छत्यशोक महिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समा इति[1] श्रुतेः। प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति वस्योअच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः सम्बन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने त्वं तं यजमान माभज सेवस्व निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः। उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति

आतम्भजसौश्रवसेष्वग्नउक्थउक्थआभजशस्यमाने। प्रियःसूर्येप्रियोअग्नाभवात्युज्जातेनभिनददुज्जनित्वैः ॥२७॥

त्वामग्नेयजमानाअनुद्यून्विश्वावसुदधिरेवार्याणि। त्वयासहद्रविणमिच्छमानाव्रजङ्गोमन्तमुशिजोविवव्रुः॥२८

त माभज सवतः सेवस्व कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः। एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु लिङर्थे लेट् लेटोऽडाटौ। अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु ङसो डादेशः। तया जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनदत् उद्भेद मुदयं वृद्धि माप्नोतु इलोपेऽड़ागमे चोद्भिनददिति रूपम् तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः भविष्यदर्थे औणादिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

हे अग्ने यजमानास्त्वा मनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः. द्यून् द्युशब्दो दिनवाची कालाध्वनोरिति द्वितीया दिनेषु सर्वदा

१——श,ब्रा,मा,३,१५।

वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। वसु अत्र सुब्लोपः। किञ्च त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः रविमण्डले मार्गं ज्ञातवन्त इत्यर्थः तदुक्तम् ते यऽएव मेतद्विदुरित्युपक्रम्य देवलोकादादित्यमिति ॥ २८ ॥

ऋषिभिः यजमानऽर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः कर्मणि चिण्। कीदृशोऽग्निः नरां नराणां सुश्रवः शोभनं सुखयिता नुडागमा-

अस्तांव्यग्निर्न्नराᳪ सुशेवोवैश्वानरऋषिभिःसोमगोपाः। अद्वेषेद्यावापृथिवीहुवेमदेवाधत्तरयिमस्मेसुवीरम् ॥२९

समिधाग्निन्दुवस्यतघृतैर्बोधयतातिथिम्। आस्मिन्हव्याजुहोतन ॥ ३० ॥

भावे गुणे च नरामिति रूपम् शोभनं शेवः सुखं यस्मात्। वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण। सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता। अद्वेषे पादौ लिङ्गोक्तदेवौ। यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्मार्थम्। हे देवा अग्न्यादयः अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत॥२९॥

अथ वनीवाहम् ॥ का० प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानᳪ समिधाग्निमिति[१]। उख्याग्नेरुत्तरदिशि प्राग्रीषं शकटं संस्थाप्य

१——१६,६,२५।

यजमान उख्ये ऽग्नौ वनीवाहने समिध माधत्तइति सूत्रार्थः ॥ विरूपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्याख्याताप्युच्यते(३,१) । हे ऋत्विग्यजमानाः समिधा क्त्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथि मेन मग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

का० सासन्दीक मुद्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति[१] । समिदाधानानन्तर मुदु त्वेति मन्त्रेणासन्दीसहित मुख्याग्नि मूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः ॥ तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप् । हे अग्ने विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः

उदुत्वाविश्वेदेवाअग्ने भरन्तुचित्तिभिः । सनोभवशिवस्त्वꣳसुप्रतीकोविभावसुः ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहिशिवेभिरर्चिभिष्ट्वम् । बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्माहिꣳसीस्तन्वाप्रजाः ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः क्षामारेरिहद्वीरुधःसमञ्जन् । सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोअख्यदारोदसीभानुनाभात्यन्तः ॥ ३३ ॥

चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु भुजः अप् उ पादपूरणः हे अग्ने स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव । किम्भूतः सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य । विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

का० अनड्वाही युक्त्वा प्रेदग्नइति प्राङ् यात्वा यथार्थम्[२] । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः ॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् । हे अग्ने शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान् प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्यादपूरणः । किञ्च बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन् भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

१—१६,६,१६ । २—१६,६,१८ ।

का० अचे ख जंत्यक्रन्ददग्निरिति जपति[1]। अचे शब्दं कुर्वति जपेत्॥ व्याख्याता(६)॥ ३३॥

का० वासेऽवहरतुग्रतावोचित उत्तरतः समिदाधानं प्र प्रेति[2]। वासे स्थिते क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोचिते प्रदेशेऽग्निमवहरतुरन्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम्॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयो त्रिष्टुप्। प्रसमुपोदः पादपूरण इति प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् अय मग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृखे शृणुते आह्वान मिति शेषः यजमानकृत माह्वानं शृणोतीत्यर्थः पुरुषव्यत्ययः। यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासतइति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते। योऽग्निः पृतनासु

प्रप्रायमग्निर्भरतस्यशृण्वेवियत्सूर्योनरोचतेबृहद्भाः। अभियःपूरुम्पृतनासुतस्थौदीदायदैव्योअतिथिःशिवोनः॥३४॥

आपोदेवीःप्रतिगृभ्णीतभस्मैतत्स्योनेकृणुध्वꣳसुरभाउलोके। तस्मैनमन्तांजनयःसुपत्नीर्मातेवपुत्रम्बिभृताप्स्वेनत्॥३५॥

सङ्ग्रामेषु पूरुं राक्षस मभितस्थौ सम्मुखं तिष्ठति। दैव्यो देवसम्बन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते दीङ् चये धातूना मनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट्॥ ३४॥

का० पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया[3]। वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायं प्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः॥ अब्दैवंत्या त्रिष्टुप्। हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः भस्म यूयं

१—१६,६,२०। २—१६,६,२१। ३—१६,६,२६।

प्रतिग्टभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिग्टह्णीत। किञ्च स्योनेसुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म क्रणुध्वं कुरुध्वं क्रञ् क्रतौ स्वादिः उ पादपूरणः। किञ्च शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्नाः आपो वरुणस्य पत्नय आसन्निति श्रुत्यन्तरात्। जनयन्त्यग्नि मुत्पादयन्ति ह्यचोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नोर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमत्तां प्रह्वीभवन्तु। किञ्च हे आपः एनत् भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत माता पुत्र मिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

का० ततो द्वाभ्याम्[१]। ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्या मप्स्वग्ने गर्भो असीत्येताभ्या मृग्भ्यां पचपुटेन द्वितीयवार मुख्याग्निभस्माप्सु

अप्स्वग्नेसधिष्टवसौषधीरनुरुद्ध्यसे। गर्भेसञ्जायसेपुनः ॥ ३६ ॥

गर्भोअस्योषधीनाङ्गर्भोवनस्पतीनाम्। गर्भोविश्वस्यभूतस्याग्नेगर्भोअपामसि ॥ ३७ ॥

प्रास्यति ॥ विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्या मन्त्रैः सर्वव्यापकत्वं वदन् भस्माभ्यवहरण मपह्नुते। हे अग्ने अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्व मोषधीः यवाद्या अनु रुध्यसे ओषधिपरिणाम मनु विपरिणमसे सोऽचि लोपे चेत्पादपूरण मिति स इत्यस्य विसर्गलोपे सधिः यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण। किञ्च गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन् पुनः पुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः। हे अग्ने त्व मोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैस्त्वद्वसानत्वात् हे अग्ने त्वं वनस्पतीनां

१—१६,६,२७।

तरूणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात् अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

का० अनामिकया शास्तादादत्ते प्रसद्येति[1] । अप्सु चित्रमात् भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतुर्ऋग्भिः ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सᳬसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान्पुनरासदः ॥ ३८ ॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याᳬशिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यᳬहसः ॥ ४० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

हे अग्ने त्वं भस्मना सत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी सम्पन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थान मुखा मासीद ॥ ३८ ॥

हे अग्ने अपश्च पृथिवीं च सदन मासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्या मुखाया मन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते किम्भूतस्त्वं शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥ ॥ द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥ ४१ ॥

१—१६,१,२९ ।

का० प्रा...या मुपतिष्ठते बोधा मऽइति[१] । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीं मुखायां प्रास्य बोधा मऽइति द्वाभ्यां चैनोख्याग्निं मुपतिष्ठते ॥ दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधान्न मस्यास्तीति स्वधावान् तत्सम्बोधने स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् हे अन्नवन् हे यविष्ठ युवतम अग्ने मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः यद्वा कर्मणि षष्ठी मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किम्भूतस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किञ्च त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः पीयतिराक्रोशतिकर्मा हे अग्ने त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः

बोधामेऽअस्यवचसोयविष्ठमꣳहिष्ठस्यप्रभृतस्यस्वधावः । पीयतित्वोऽअनुत्वोगृणातिवन्दारुष्टेतन्वंवन्देऽअग्ने ॥४२॥

सबोधिसूरिर्म्मघवावसुपतेवसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषाꣳसिविश्वकर्म्मणेस्वाहा ॥ ४३ ॥

एकः त्वा मनुगृणाति त्वां स्तौति कश्चित् स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च वदि अभिवादनस्तुत्योः । कीदृशोऽहम् वन्दारुः वन्दनशीलः शृवन्द्योरारुरिति आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्म्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते हे वसुदावन् वसु ददातीति वसुदावा आतो मनिन्निति क्वनिप् तत्सम्बुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यतेः शपि लुप्ते हुझल्भ्यो हेर्धिरिति धिः गुणाभ्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वं सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धन मस्यास्तीति । सन्तुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । का० प्रायश्चित्तिꣳ समिधोऽपहृत्याज्यं विश्वकर्मणऽइति जुहोति[२] । स्रुवस्थानीयया समिधा घृत

१——१६,६,३० । २——१६,७,१ ।

मादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति सचन्त्रेति सूत्रार्थः ॥ यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

का० उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति[1] । घृतहोमानन्तर मुत्थाय तामेव समिधं मुख्येऽग्नावादधाति ॥ आग्नेयी त्रिष्टुप् आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकस्तेन द्व्यधिका । हे अग्ने आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धता मुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्मद्दत्तेन वर्धयस्व त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिन्धताम्पुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः । घृतेनत्वन्तन्वंवर्द्धयस्वसत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः ॥ ४४

अपेतवीतविचसर्प्पतातोयेत्रस्थपुराणायेचनूतनाः । अदाद्यमोवसानम्पृथिव्याअक्रन्निमम्पितरोलोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अथ गार्हपत्यचयन मुच्यते ॥ का० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेत वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्[2] । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालद्वार्यो गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चितेः स्थान मपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति जहिरत्र प्रेरणे तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः अपेत वीतीति ऋचः पुच्छः पादैः प्रतिदिशं मादौ प्राच्या मपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चा दक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् अर्द्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान् प्रत्युच्यते । हे यमभृत्याः

१—१६,७,२ । २—१७,१,२ ।

ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानींन्तना यूय मत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूय मतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत। कस्मादय मप सर्पामेत्यत आह अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थान मिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादात् दत्तवान्। पितरश्चेमं लोकं स्थान मस्मै यजमानायाक्रन् कृतवन्तः करोतेः अपि लुप्ते लङि रूपम् यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद यूय मपसर्पतेत्यर्थः॥ ४५॥

का० उदीचीᳫं शाखा मुदस्योषान्निवपति सञ्ज्ञानमिति[1]। यया व्युदूहनं कृतं तां शाखा मुदक् क्षिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने चारत्नौ निदधाति॥ ऊषदेवत्यं यजुः हे ऊषस्वरूप त्वं सञ्ज्ञान मसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधन मसि पशवो हि ऊषदेशं घ्रात्वा

सञ्ज्ञानमसिकामधरणम्मयितेकामधरणम्भूयात्। अग्नेर्भस्मास्यग्नेःपुरीषमसिचितस्थपरिचितऊर्द्ध्वचितःश्रयध्वम्॥४६॥

लिहन्ति। तथा कामधरणम् कामान्मनोरथान्धरति सम्पादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसम्पादकत्वात्। अतस्ते तव कामधरणं कामसम्पादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु। यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानं ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञापक मसि उल्वसम्भवात् पशवो वाऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुरिति श्रुतेः उल्वाभिप्राय मेकवचन मुल्वस्योषोत्पन्नत्वात्॥ का० सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत्[2]। ऊषवत्सिकता निवपति॥ सिकतादेवत्यं यजुः। हे सिकतास्वरूप त्वमग्नेर्भस्म भासक मसि सिकतास्थोऽग्निरत्युग्रो भवति। अग्नेश्च पुरीषं पूरण मसि पूरयतीति पुरीषं पिपर्तेरीषक् प्रत्यये औणादिके उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशः। भस्माभिप्राय मेकवचनम्। न वाअग्निः स्वं भस्मातिदहति।

१—१७,१,५। २—१७,१,६।

अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता इति[1] च श्रुतिः ॥ का॰ परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविꣳशत्या चितः स्थेति[2]। एकविंशति- परिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणं मूर्ध्वास्ताः खननीया इति ॥ परिश्रिद्देवत्यं यजुः हे परिश्रितः शर्करा यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्वं मिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

का॰ मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचो रुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयꣳ सोअग्निरिति प्रत्यृचम्[3]। ततोऽध्वर्युर्मण्डला- द्दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये चतस्रोऽर्धबृहतीसञ्ज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्रागलक्षणा दक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तर मारभ्योपदधाति अभ्याल चयन मितुरक्तेः। ऋक्चतुष्कं णैकैकाम्। हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत्य उच्यन्त इति

अयꣳसो अग्निर्य्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतन्दधे जठरे वावशानः। सहस्रियंवाजमत्यन्नसप्तिꣳससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेदः॥४७

सूत्रार्थः॥ पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप्। इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयतइति शेषः। यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुत मभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति वर्तमाने लिट्। किम्भूत इन्द्रः वावशानः वष्टी ति वावशानः बहुलं छन्दसीति शपः श्लौ सति हलिदेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम् कामयमानः। कीदृशं सोमं सहस्रियं सहस्राहम्। वाज मन्नं बहूनां तृप्तिकर मित्यर्थः। अत्यं न नकारः सम्प्रत्यर्थः। भक्षणादेव मदकरम्। सप्तिं सरणं तृप्तिकरम्। अग्नौ चिते न केवल मिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किन्तु हे जातवेदः जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने त्वमपि ससवान् हवींषि सम्भ जमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे षण सम्भक्तौ क्वसुप्रत्ययः। उत्तरार्द्धस्यायं वार्थः हे जातवेदः सप्तिं सरणं

1 —— ७,१,१,९-१०। 2 —— १७,१,७। 3 —— १७,१,८।

गमनकुशलं मर्त्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसङ्ख्याकेन धनेन सम्मितं वाजं मन्नं ससवान् दत्तवान् सन् यजमानस्त्वं सूयसे सहस्रेण सम्मितौ घ इति घप्रत्ययः षणु दाने क्वसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ आतनोषि विस्तारयसि बभूथाततन्थेति इडभावः। स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः त्विष दीप्तौ पचादित्वादच् अर्णवः अर्णांसि उदकानि

अग्नेयत्तेदिविवर्च्चःपृथिव्यांयदोषधीष्वप्स्वायजत्र। येनान्तरिक्षमुर्व्वाततन्थत्वेषःसभानुरर्णवोनृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्नेदिवोअर्णमच्छाजिगास्यच्छादेवाँ२ऽऊचिषेधिष्ण्याये। यारोचनेपरस्तात्सूर्यस्ययाश्चावस्तादुपतिष्ठन्तआपः ॥४९

सन्ति यत्रेत्यर्थः अर्णसो वः सलोपश्च यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः। नृचक्षाः नॄन् चष्टइति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा। ईदृशो यस्ते भानुस्तमिष्टकारूपमुपदधामीति शेषः। अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

हे अग्ने दिवो द्युलोकस्य सम्बन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि गा स्तुतिगत्योर्ह्वादिः अभ्यासेत्वं छान्दसम् अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः[1] निपातस्य चेति अच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धमेनाच्छेतीति[2] श्रुतिः। किञ्च ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवास्तान्देवांश्च त्व

१——निरु० ५,२१। २——७,१,१,२४।

॥ वा० सं० ॥ ॥ माध्य० शा० ॥ ॥ य० ॥

॥ १२ अ० ॥ ॥ ४८ मं० ॥ ॥ ४९ मं० ॥

मच्छजिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्तीति[1] श्रुतेः । किञ्च रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उपतिष्ठन्ते अवस्तादर्वाग्धस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता अपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः त्वमेवैते रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

अनुष्टुप् । बहुवचन मिष्टकापेचम् अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञ मस्मदीय मिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो याभिस्ता अनमीवा क्षुधातृष्णानिवर्तिकाः महीः महत्त्वोः बहुला इषः अन्नभक्तीर्याग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः आज्जसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति सम्भजन्ति विषयानिति

पुरीष्यासोऽअग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्तां यज्ञमद्रुहोनमीवाऽइषो महीः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदᳬसᳪ सनिं गोः शश्वत्तमᳪ हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

प्रवणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां प्रावणेति दीर्घः बहुलं छन्दसीत्यैत्वम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

का० इडामग्नइति पश्चिमे प्रतिमन्त्र मुत्तरतः[2] । इडामग्नइतिऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्र्यौ पद्ये तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितौ दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं तद्दतुरुत्तरामिति सूत्रार्थः ॥ द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुबनुष्टुभौ । हे अग्ने हवमानाय यजमानाय इडा मन्नं साधं साधय सम्पादय छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाल्लोपः ह्वयति आह्वयति देवान्

१—७,१,१,२४ । २—१७,१,११ ।

जुहोति वा हवमानः तस्मै। यत्तु श्रुत्योक्तं पशवो वा इडेति[1] तदलीवर्दैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् किम्भूता मिडां पुरु सं दंस इति कर्म्मनामसु पठितं[2] पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्म्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः। बहुकर्मसाधनभूत मन्नं देहीत्यर्थः। तथा शश्वत्तम मत्यन्त मविच्छेदेन वर्तमान मनपायिनं गोः सनिं धेनुसम्बन्धि दानं पयोऽधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु। कीदृशः सूनुः तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै तनयशब्दः यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः। तथा विजावा विविधं जायते पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः। हे अग्ने ते तव सान्नगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः। तञ्जानन्नग्नआरोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५२ ॥

चिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद। परिचिदसितयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ ५३ ॥

बुद्धिरनुग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु यजमानेभ्यस्त्वयान्नादि देयमिति भावः व्यत्ययेन शपो लुक् अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदाद्यत्वम् ॥ ५१ ॥ ॥ व्याख्याता(३,१४) ॥ ५२ ॥

का० चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्[3]। तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां गत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्ची उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम्॥ इष्टकादेवत्ये द्वे यजुषी। चीयतइति चित्। हे इष्टके त्वं चिता स्थापितासि यद्वा चिनोति भोगान् सम्पादयतीति चित् त्वं भोगसम्पादिकासि। तया प्रसिद्धया

१—७,१,१,२७। २—निघ०२,१,३। ३—१७,१,१२।

देवतया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा इति श्रुतेः ॥ द्वितीया मुपदधाति । परिचित् परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा परिचिदसि । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

का० तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च[1] । आदौ तिसृषु लोकम्पृणेष्टकासु तूष्णी मुपहितासु लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकम्पृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एव मेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये

लोकम्पृण च्छिद्रम्पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ५५ ॥

स्युरिति सूत्रार्थः ॥ लोकम्पृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकम्पृणेष्टके त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वैष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तया छिद्रं पृण किञ्चिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः पृण तृप्तौ तुदादिः । अथो अपि च ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ । किञ्च इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन्योनौ स्थाने त्वा त्वा मसीषदन् सादितवन्तः सदेश्चङ् न हि मानुषोऽध्वर्युस्त्वां सादयितुं शक्त इति भावः ॥ ५४ ॥

का० नित्यं सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति[2] । तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधि-

१—१०,१,१७ । २—१६,७,१४ ।

वदनम् एते नित्य स॑ नति सूत्रार्थः ॥ इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप्। दिवो द्युलोकसम्बन्धिनो दिवमुरता वा सूददोहशः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य सम्बन्धिनं सोम माश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा श्री पाके क्र्यादिः आपो वै सूदोऽन्नं दोहः[1] यज्ञो वै विश इति[2] च श्रुतिः। कीदृशाः सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः यद्वा अन्नं वै पृश्नीति[3] श्रुतेरन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीह्याद्रिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः। कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे संवत्सरो वै देवानां जन्मेति[4] श्रुतेः। संवत्सरेसंवत्सरे सोमयागस्तदभिप्राय मेतत्। सवनानि वै त्रीणि रोचनानीति[5] श्रुतिः। यज्ञपरिणामभुता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिन् लोके पतिलोषधिवनस्पत्यन्नभूता: सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं॒ विश्वा॑ अवीवृधन्त्समु॒द्रव्य॑चस॒ङ्गिरः॑। र॒थीत॑मꣳ र॒थीनां॒ वाजा॑ना॒ꣳ सत्प॑तिं॒ पति॑म् ॥ ५६ ॥

का० चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति[6]। चात्वालस्थानात् मृद मानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति। इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दःसुतजेतृदृष्टानुष्टुप्। विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्र मवीवृधन् वर्धयन्ति। कीदृश मिन्द्रं समुद्रव्यचसं समुद्रवद्व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्व्यापकं विविधाञ्चनं नानागति मित्यर्थः अचोभ्यगतिं वा। रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतम मत्यन्तं रथयुतं रथयुक्ते लब्धातिशय मित्यर्थः। ईद्रथिन इति वे परे रथिन ईदादेशः। तथा वाजाना मन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

का० समंविलां [illegible] निवपति समितमिति[7]। समं विलं यस्याः सा समंविला विभक्तग्लुक् छान्दसः गार्हपत्यचितिं

१—८,७,३,२१। २—८,७,३,२१। ३—८,७,३,२१। ४—८,७,३,२१। ५—८,७,३,२१। ६—१७,१,१८। ७—१७,१,१९।

मृत्पूर्णेन परिश्रितमां ज्ञात्वा तन्मध्ये नीचैरुख्याग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः॥ चतस्रो द्व्यग्निदैवत्याः। समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टाविंशत्यक्षरत्वात्। हे चित्योख्याग्नी युवां समितं सङ्गच्छतम्। इण गतौ संगतौ भवतम् संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भवतम् यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम्। कीदृशौ युवाम् संप्रियौ सम्प्रीणीतस्तौ इगुपधेति कः सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ। रोचिष्णू दीप्यमानौ अलङ्कृञ्नित्यादिना इष्णुच्। सुमनस्यमानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ सुमनस्येते। सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ सुखातुः क्यङन्ताच्छानच् परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ। इष मन्न मूर्जं सुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् सम्पादयन्तौ वा वस्तेरर्थान्तरे वृत्तिः॥ ५७॥

समितᳬसङ्कल्पेथाᳬसम्प्रियौरोचिष्णूसुमनस्यमानौ। इषमूर्जमभिसंवसानौ॥ ५७॥

संवाम्मनाᳬसिसंव्व्रतासमुचित्तान्याकरम्। अग्नेपुरीष्याधिपाभवत्वन्नइषमूर्ज्जं यजमानायधेहि॥ ५८॥

उपरिष्टाद्बृहती अष्टसप्तनवकत्वयोदशाक्षरपादत्वादेकाधिका। हे पूर्वोक्तावग्नी वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनोबुद्ध्यहङ्कारान्हं समाकरं सर्वतः सङ्गतान् करोमि करोतेर्लुङुत्तमबहुवचने अपि अकरमिति रूपम्। तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम्। व्रतमिति कर्मनाम[1]। तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान् समाकरम्। उकारः समुच्चयार्थः। एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूत मग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य पशव्य हे अग्ने त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव इष मन्न मूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि॥ ५८॥

१—निघ० २,१,७।

उख्याग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्यैकाधिका अनियताक्षरपादत्वात् । हे अग्ने त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि रयिमान्धनवान् पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि अतः सर्वाः दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थान मासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् द्व्यग्निदेवत्या । पुनर्व्याख्यायते(५,३) । हे जातवेदसौ अग्नी यज्ञ मस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम् यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम् अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम् । किञ्च-

अग्ने॒त्वम्पु॑री॒ष्यो॒र॒यि॒मान्पु॑ष्टि॒माँ२॥ऽअ॑सि । शि॒वाः कृ॒त्वा दिश॒ः सर्वा॒ः स्वं योनि॑मि॒हास॑दः ॥ ५९ ॥

भव॑तन्नः॒ सम॑नसौ॒ सचे॑तसावरे॒पसौ॑ । मा य॒ज्ञꣳ हिꣳसिष्टम्मा य॒ज्ञप॑तिञ्जातवेदसौ शि॒वौ भ॑वतम॒द्य नः॑ ॥ ६० ॥

मा॒तेव॑ पु॒त्रम्पृ॑थि॒वी पु॑री॒ष्यम॒ग्निꣳ स्वे योना॑वभारु॒खा । तां विश्वै॑र्दे॒वैर्ऋ॒तुभि॑ः संविदा॒नः प्र॒जाप॑तिर्वि॒श्वक॑र्मा॒ वि मु॑ञ्चतु ॥ ६१ ॥

युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम् । मनसा सहितौ समानचित्तौ । अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहेच्छाभिमुखत्वं समनस्त्वम् । अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम् । अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपभावो निष्पापत्वम्, ईदृशावस्मभ्यं भवत मित्यर्थः ॥ ६० ॥

का० सिकताभिः समंविलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याश्विवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम् । शून्यां सुखां सिक-

१—१०,१,२१ ।

ताभिः सम्पूर्णं मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात् पृथक् कृत्वाग्निवदिति स्थापितामेकत्तरेऽरत्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः। उखादेवत्या त्रिष्टुप् तृतीयो नवकः चतुर्थो द्वादशकः। पृथिवी भूरूपा मृन्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्य मग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती भृञो लुङि बहुलं छन्दसीति इडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम्। माता पुत्रमिव यथा माता पुत्र मुपस्थे बिभर्ति। प्रजापतिः कृतकृत्यां ता मुखां विमुञ्चतु शिक्यपाशाद्विमुक्तां करोतु। कीदृशः प्रजापतिः विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संविदान इति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोखया कृतमिति संवादं कुर्वन्। विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूप कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा॥ ६१॥

का० नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविर्यज्ञहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्त

असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहितस्करस्य। अन्यमस्मदिच्छसातइत्यानमोदेविनिर्ऋतेतुभ्यमस्तु॥६२॥

मिति प्रत्यृचं पराचीः[1]। ततोऽध्वर्युः राजसूये हविर्यज्ञहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयंप्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति। कीदृशीः पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्वाः लक्षणहीनाः प द्याः पराचीः अनात्ममुखीः। स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वं मुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः॥ तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः। हे निर्ऋते असुन्वन्तं सोमयाग मकुर्वाणम् अयजमान मन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजन मकुर्वाणं च त्व मिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः। किञ्च स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गति मन्विहि अनुगच्छ पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः। सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्य मिच्छ न त्वस्मानिच्छ। सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिस्त्वर्या हे देवि निर्ऋते एवम्भूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु॥६२॥

१—१७,१,२२,२१।

निर्ऋतिः सत्क्रापत्तिः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिरित्यभिधानात्[1] भूमिर्वा निर्ऋतिर्दिगभिमानिनी देवता वा । अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे इति[2] कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः सम्बोधने हे तिग्मतेजः हे निर्ऋते ते तुभ्यं सुः सुतरां नमोऽस्तु । अयस्मय मयोमयम् । अयस्मयादीनि छन्दसीति सत्वम् । लोहपाशवद्दृढ मेतं बन्धं जीवत्वेन जन्मस्मृतिरूप मज्ञानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय चृती ग्रन्थे तुदादिः द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । किञ्च यमेन अग्निना यस्या पृथिव्याच संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमान मधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं वि चृता बन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधि रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसञ्जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परि वेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिर्देवि यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टका मुपदधामि । किमर्थम् एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिप्रतिबन्धकानां पापाना मवसर्जनाय । किञ्च जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात् । मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः । त्वं तु निर्ऋतिः । अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋति मेव परिवेद सम्यग्जानामि । निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्कृष्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति । इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

१—अम० १,२,१२ । २—हेम० नाना० ३,२७२ ।

का० शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यन्तइति[१]। शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वासन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति ॥ यजमानदेवत्या त्रिष्टुप्। यजमानं प्रत्युच्यते। हे यजमान निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूप माबबन्ध आ समन्ताद्बद्धवती कीदृशं पाश मविचृत्यं चृती छेदने अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवस्थं ते तव पाश मनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः। कस्मात्. स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न सम्प्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः। नकारः सम्प्रत्यर्थः अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय इति[२] श्रुतेरायुःशब्देनाग्निरुच्यते। अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूप माश्रित्य हे यजमान एतं पितु मन्न मद्धि भक्षय ॥ का० उदपात्र

यन्ते॑ दे॒वी निर्ऋ॑तिराब॒बन्ध॒ पाशं॑ ग्री॒वास्व॑विचृ॒त्यम्। तन्ते॒ विष्या॒म्यायु॑षो॒ न मध्या॒दथै॒तं पि॑तुम॒द्धि प्रसू॑तः ॥

नमो॒ भूत्यै॒ येदं च॒कार॑ ॥ ६५ ॥

निषिच्यान्तरात्मेष्टक मुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्याइति[३]। शिक्यादिनिरसनानन्तर मात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः॥ भूतिदेवत्यैकपदा विराट्। या देवी इद मग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्मै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

का० अनपेक्ष मेत्य शालाद्वार्यौपस्थानं निवेशन इति[४]। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋतुप्रधानदेशात्पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्यचितिरूप मग्नि मुपतिष्ठते ॥ विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। अथ मन्त्रः विश्वा विश्वानि

१—१७,२,४। २—७,२,१,१५। ३—१७,२,५। ४—१७,२,६।

रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति । कीदृशानि रूपाणि शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः । कीदृशोऽग्निः निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः । तथा वसूनां धनानां सङ्गमनः सङ्गमयति प्रापयतीति सङ्गमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः । सत्यधर्मा सत्योऽवश्यम्भाविफलोपेतो धर्मोऽग्नि-होत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा । क इव सविता देव इव यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे । यथाग्निः पथीनां विभक्तिव्यत्ययः पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे सङ्ग्रामे इन्द्रो न इन्द्रइव तस्थौ स्थितवान् यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः । पथिन् शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वान्नस्य टेरिति टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम् ॥ ६६ ॥

निवेशनःसङ्गमनोवसूनांविश्वारूपाभिचष्टेशचीभिः । देवइवसवितासत्यधर्मेन्द्रोनतस्थौसमरेपथीनाम् ॥ ६६ ॥

सीरायुञ्जन्तिकवयोयुगावितन्वतेपृथक् । धीरादेवेषुसुम्नया ॥ ६७ ॥

का० दक्षिणा मग्निस्रोणि मपरेण तिष्ठन् युज्यमान मभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति[१] । चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रति प्रस्थानोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमान मौदुम्बरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते ॥ सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ । धीराः धीमन्तोऽग्निचेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति युगा युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति । किं कर्तुम्, देवेषु सुम्नया सुम्नमिति सुख नाम[२] ततो द्वितीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति याऽऽदेशः सुम्नं सुखं कर्तुमिति शेषः । देवानां सुम्नं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः । चतुर्थ्या यादेशो वा देवानां सुम्नाय युञ्जन्ति । सीरकविपदयो-र्बहुत्वं पूजार्थं तयोरेकत्वात् युगानि बहूनि सन्ति ॥ ६७ ॥

१—१७२,११ । २—निघ० ३,६,१ ।

हे कर्षकाः सीरा सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत। तप्तनप्तनथनाश्चेति थस्य तबादेशे श्नसोरल्लोपाभावे युनक्तेति रूपम्। युगा युगानि वितनुध्वं शम्यायोक्त्रादिभिर्विस्तारयत। ततः कृते कर्षणेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत। कया। गिरा या ओषधीरित्यादिकया (५५) वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च। किञ्च वाग्वै गीरन्नꣳ श्रुष्टिरिति[1] श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः भृञोऽसुन् प्रत्ययः भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु। इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपेऽडागमेऽसदिति रूपम्। पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः अन्तिकबाढयोर्नेद-

युनक्तसीराावियुगातनुध्वङ्कृतेयोनौवपतेहबीजम्। गिराचश्रुष्टिःसभराअसन्नोनेदीयइत्सृण्यःपक्वमेयात्॥६८॥

शुनꣳसुफालाविकृषन्तुभूमिꣳशुनङ्कीनाशाअभियन्तुवाहैः।

शुनासीराहविषातोशमानासुपिप्पलाओषधीःकर्त्तनास्मे॥६९॥

साधाविति अन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः इत् एवार्थे नेदीय इत् अन्तिकतम मेवात्यल्पकाल मेव पक्वं धान्यं सृण्यः सृण्या सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः। दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान् प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्व मस्मद्गृह मागच्छत्वित्यर्थः॥ ६८॥

का० आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनꣳ सु फाला इति प्रत्यृचम्[2]। चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्ष्वपि दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु

१—७, २, २, ५। २—१७, २, १२।

चतस्रः सीताः कृषति ॥ कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप् । सु शोभनाः फालाः सीरायस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु । शुनमिति सुखनाम[1] । फालः सीरोपकरणोत्प्लवयोः फाल-मंशुके इति कोशः । कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु । हे शुनासीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ अस्मे अस्माक मोषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत । कुरुतमिति वचनव्यत्ययः थस्य तनबादेशे अपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम् । कीनाशः कर्षकी चुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोरिति कोशः । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ देवता-द्वन्द्वे चेति पूर्वपददीर्घः शुनो वायुः सीर आदित्यः । शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणादिति[2] यास्कोक्तेः । कीदृशौ

घृतेनसीतामधुनासमज्यतांविश्वैर्देवैरनुमतामरुद्भिः । ऊर्जस्वतीपयसापिन्वमानास्मान्त्सीतेपयसाभ्यावदृत्स्व ॥ ७० ॥

शुनासीरौ हविषा जलेन तोशमाना तोशतिर्वधकर्मा भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्तावोषधीः सफलाः कुरुत मिति भावः । पिप्पलं फलम् ॥ ६९ ॥

सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्ष मुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्यावदृत्स्व अस्मदभिमुख मावृत्ता भव अस्माक मनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेर्बहुलं छन्द-सीति शपः श्लौ सति लोटि ववृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनु मविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहक मश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति । रथं

[1]—निघ० ३, ६, ११ ।

[2]—निरु० ९, ४० ।

वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम्। कृषिसद्भावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभ मिति भावः। अत एव लाङ्गलं गवादिप्रापकम्। कीदृशं लाङ्गलं पवीरवत् पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थः पवीर मस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम्। तथा सुशेवं शेवमिति सुखनाम[१] शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात्। तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपा यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु। त्सर छद्मगता-विति धातोरुप्रत्ययः शौत्वार्थः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्तेरलुक् आतो धातोरिति आलोपे हलन्तत्वात्। यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकं न हि लाङ्गलकर्म विना सोमचमसाः स्युः। ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः। कीदृशीं

लाङ्गलम्पवीरवत्सुशेवꣳसोमपित्सरु। तदुद्वपतिगामविम्प्रफर्व्यञ्चपीवरीम्प्रस्थावद्रथवाहनम्॥ ७१॥

कामङ्कामदुघेधुक्ष्वमित्रायवरुणायच। इन्द्रायाश्विभ्याम्पूष्णेप्रजाभ्यओषधीभ्यः॥ ७२॥

गा मविं च प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं। वा छन्दसीति अमि पूर्वरूपाभावे यणादेशः युवतित्वादतिवेगवती मित्यर्थः। तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम्। कीदृशं रथवाहनं प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत् प्रयाणसमर्थ मुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः॥ ७१॥

कामात्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा। दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः सम्बुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते मित्रादिपूषान्तदेवाना मर्थं प्रजार्थ मोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काम मपेक्षितं भोगं धुक्ष्व सम्पादय॥ ७२॥

१—निघ॰ ३, ६, १७।

का० अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति१। वृषान् हलाद्वियोज्य पशुवदितरप्रानो दिशं प्रति विसृजतध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः। विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात्। हे देवयानाः देवतार्थकर्मकारिणः देवार्थं यानं कृष्यादुद्यमो येषां ते यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः। हे अघ्न्याः अहन्तव्या गावो बलीवर्दा यूयं विमुच्यध्वम् मुचेः कर्मकर्त्तरि यक् लोटि जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात् पृथग्भवतेत्यर्थः। अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वय मगन्म प्राप्ताः गच्छतेर्लुङि

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयाना अगन्म तमसस्पारमस्य। ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः। सजोषसावश्विना दꣳसोभिः सजूः सूर एतशेन सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

मपि लुप्तं रूपम् तदुक्तं योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्यु मत्येतीति२। दुःखपार मेव स्पष्टयति। वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः। आप्नोतेर्लुङि पुषादीत्यादिना अङ् प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

का० पञ्चगृहीतेनोन्नत्नन्नभिजुहोति सजूरब्द इति३। तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टालमध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुच मूर्ध्वां कुर्वन् जुहोति॥ लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम्। अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुत मस्तु। तेषां प्रत्येकं विशेषणानि। कीदृशोऽब्दः अयवोभिः सजूः यवशायवाशार्धमासामासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः

१—१७, २, २०-२१। २—बृ० आ० मा० ३, २, १। ३—१७, ३, २।

सह जुषा वर्त्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः जुषतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः। कीदृश्युषाः अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता। कीदृशावश्विनौ दंसोभिः कर्म्मभिर्श्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ। कीदृशः सूरः एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः। कीदृशोऽग्निः इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

का० या ओषधीरिति तृचेवंपत्युदपावपत्। पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथा कृष्टम् ॥ अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा ओषधिदेवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः(१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मेत्याद्या(९०) द्वादश बन्धुदृष्टाः क्वापि कर्म्मण्यनियुक्ताः। पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये। युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं

याओषधीःपूर्व्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगम्पुरा। मनैनुबभ्रूणामहꣳशतन्धामानिसप्तच ॥ ७५ ॥

त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च। पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः। किमर्थं देवेभ्यः ऋतुभ्यः। ऋतवो वै देवा इति[1] श्रुतेः ऋतव ओषधियुताः कर्त्तव्या एतदर्थम्। बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासा मोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्यएव जाने मन्यतेर्लेटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि एत ऐ इति रूपम्। संवत्सरोपलक्षित मेकैकं स्थानं शतायुर्वै पुरुष इति[2] श्रुतेः शत धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाकर्णाख्यानि सप्त स्थानानि च यएवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाहेति[3] श्रुतेः नराणां शतवर्षपर्यन्त मिन्द्रि-

१——१७,३,८। २——७,२,४,२६। ३——७,२,४,२६।

याणा मोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम् । यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसङ्ख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान् ग्राम्यानारण्यांश्च व्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

हे अम्ब मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः चैत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति उत अपि च वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति शतसहस्रपदाभ्या मपरिमितत्व मुच्यते । अध अथ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ता शतक्रतवः जसि चेति प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः । अथैवं सति हे शतक्रत्वो यूयं मे मम इमं यजमान मगदं क्षुत्पिपासादिषडूर्मिरोगरहितं क्रत कुरुत करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

शतंवोअम्बधामानिसहस्रमुतवोरुहः । अधाशतक्रत्वोयूयमिमम्मेअगदङ्कृत ॥ ७६ ॥

ओषधीःप्रतिमोदध्वम्पुष्पवतीःप्रसूवरीः । अश्वाइवसजित्वरीर्वीरुधःपारयिष्ण्वः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः हे ओषधयः यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत । कीदृश्यो यूयं पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः । प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति सूतेर्वनिपि प्रत्यये वनो र चेति ङीप् रान्तादेशश्च । अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः इण्नशजीति क्वरप् टिड्ढाणञ्जिति ङीप् । यथाश्वाः सङ्ग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः । वा छन्दसीति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः । वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः नहिवृतिवृषीत्यादिना उपसर्गदीर्घः यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्ति वीरुधः विरुहः क्वौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च । पारयिष्ण्वः

पार तीर कर्म्मसमाप्तौ चुरादिरदन्तो धातुः पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्म्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः णेश्छन्द-सीति शीलार्थे इष्णुच् प्रत्ययः ॥ ७७ ॥

हे ओषधीः ओषधयः हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदभीष्ट मुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि । इति किम् तदाह हे पुरुष यज्ञपुरुष तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्त्र मात्मानं शरीर मह सनेयं सम्भजेयम् । वन षन सम्भक्तौ लिङ् यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोष-धिभिरनुमन्तव्य मित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

ओषधीरितिमातरस्तद्वोदेवीरुपब्रुवे । सनेयमश्वङ्गांवासआत्मानन्तवपूरुष ॥ ७८ ॥

अश्वत्थे वोनिषदनम्पर्णेवोवसतिष्कृता । गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ७९ ॥

हे ओषधयः वो युष्माक मश्वत्थे आश्वत्थ्या मुपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात् किञ्च वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति[1] यास्कोक्तेः । हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते । किलेति विद्याप्रकर्षे । इत् एवार्थे । हे हविर्भूता ओषधयो यूय मग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ गा मादित्यं भजन्तीति गोभाजः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठतइति श्रुतेः ॥ यद्वा अश्वत्थे वो निषदन मश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्वात् पर्णे वो वसतिः कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां

१——निरु० २,५ ।

फलितत्वात्। अत एव यूय सुमाः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ। गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदर्षिभेदयोः। स्त्रियां स्वार्दिश्यि भारत्यां भूमौ च सुरभावपीति कोषात्। किमर्थमिद मित्यत आह यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्वं मन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थान मित्यर्थः। अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चैवादिरूपेण। एव मश्वत्थादि रूपेण यूयं भूभाजः स्थ शेषं पूर्ववत्। अस्तेः अपि असथेति रूपं लटि सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

हे ओषधीः ओषधयः यत्र विप्रे भेषज्यकर्त्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत सङ्गच्छत रोगं जेतुम् के इव राजान इव यथा राजानः

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव। विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

अश्वावतीᳬ सोमावतीमूर्ज्जयन्तीमुदोजसम्। आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छन्ति। गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने पुषादीत्यङि गमहनेति उपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम्। स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते। कीदृशो विप्रः रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः। तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयति अमीवचातनः ओषधदाने रोगनाशकः चातयतिर्नाशनार्थः धातूना मनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये रिषतिर्विनाशार्थः रेषणं रिष्टम् भावे क्तः न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमितर्थः तस्य करण मरिष्टतातिः शिवशमरिष्टस्य कर इति ताति प्रतयः यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा

अविद्मि समन्ताद्वेद्मि जानामि विद्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अविल्सीति रूपम्। अस्मै यजमानार्थं वेद्मीति वा। तद्विशेषणम् अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टतातिस्तस्मै। सर्वाः का इत्यत आह अश्ववती मश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसम्पादिनीं काञ्चित् ओषधिसम्बद्धो सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात्। अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्या मस्तीति सोमवती तां सोमसम्पादिनीं मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वसोमयोर्दीर्घः। ऊर्जयन्ती मूर्जं बलप्राणनयोः बलसम्पादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयतीति। उदोजसमुद्गत मोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसम्पादिनीम्। एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः। यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात्॥ ८१॥

उच्छुष्मा ओषधीनाङ्गावो गोष्ठादिवेरते। धनꣳसनिष्यन्तीनामात्मानन्तवपूरुष॥ ८२॥

इष्कृतिर्न्नामवोमाताथोयूयꣳस्थनिष्कृतीः। सीराःपतत्रिणीस्थनयदामयतिनिष्कृथ॥ ८३॥

हे पुरुष यज्ञपुरुष तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् षणु दाने हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीना मोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद्गागोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत्। ईर कम्पे अदादिः॥ ८२॥

हे ओषधयो वो युष्माक मिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी। निष्करोति व्याधिं नाशयति निष्कृतिः। निशब्दो बहुलमितिः प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः। अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृति-

माहकत्वात् । किञ्च सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः सहस्य सादेशे टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः । यद्वा सीराः क्षुधादीना मपसारयित्र्यः । यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः । पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ वाच्छन्दसीति दीर्घः तप्तनबित्यादिना थस्य थनादेशः । यत् यस्मात् आमयति अम रोगे चुरादिः शत्रन्तः रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ । यद्वा यत्आमयति यत् क्षुधादिकं रोगवद्बाधते तद्दूरगं निष्कृथ करोतेः अपि लुग्लटि रूपम् ॥ ८३ ॥

परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः

अतिविश्वाःपरिष्ठास्तेनइवव्रजमक्रमुः । ओषधीःप्राचुच्यवुर्यत्किञ्चतन्वोरपः ॥ ८४ ॥

यदिमावाजयन्नहमोषधीर्हस्तआदधे । आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा ॥ ८५ ॥

सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति क्रमतेर्लङि अन उश् छान्दसः । तत्र दृष्टान्तः स्तेनइव व्रजम् यथा रात्रौ स्तेनश्चोरो गोष्ठ माक्रमते गोशालायां गा मपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोग मपहर्तुं देह माक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किञ्च यत् किमपि रपः पापं शिरोव्यथागुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किञ्चिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति च्यु गतौ लुङि णिश्रिद्रुस्नुभ्यः कर्तरि चङ् इति चङ्प्रत्यये रूपम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत इति[1] यास्कः ॥ ८४ ॥

यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन् पूजयन्मानयन् सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्ष-

[1] निरु० ४, २१ ।

णात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः। तत्र दृष्टान्तः जीवगृभो यथा जीवन् सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो बधात् प्रागेवातिविषादात् मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधिरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

हे ओषधीः ओषधयो यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः परुःशब्दः पर्ववचनः प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे। तत्र दृष्टान्तः उग्रो मध्यमशी रिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्म्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशीः शॄ हिंसायां क्विप् ॠतइद्धातोरिति इदादेशः उरण् रपर इति

यस्यौषधीःप्रसर्पथाङ्गमङ्गम्परुष्परुः। ततोयक्ष्मंविबाधध्वउग्रोमध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

साकंयक्ष्मप्रपतचाषेणकिकिदीविना। साकंवातस्यध्राज्यासाकन्नश्यनिहाकया ॥ ८७ ॥

रेफः मर्म्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बद्धगोधाङ्गुलित्राण उद्गूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते। यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्य-भागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद्दूरगमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्वइत्यर्थः ॥ ८६ ॥

हे यक्ष्म रोग त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ। किम्भूतेन चाषेण किकिदीविना किकीति शब्दानुकरणं किकीतिशब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकिदीविस्तेन। चाषस्तत्रोचितः सार्थः। वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्त्व-रायस्वेत्यर्थः। किञ्च निहाकया साकं नश्य नष्टो भव निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य। यद्वा

शब्दानुकरणमिदं हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ अर्थान्तरं वा कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकिदीविः श्लेष्मरोगः। चष वधे चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः। वातस्य ध्राजिर्वातरोगः। हे यक्ष्म रोगराज त्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ। यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

हे ओषधयो वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्या मोषधिव्यक्तिं मवतु तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया

अन्यावोऽअन्यामवत्वन्यान्यस्याऽउपावत। ताःसर्वाःसंविदानाऽइदम्मेप्रावतावचः॥ ८८ ॥

याःफलिनीर्याऽअफलाऽअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः। बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वꣳहसः॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तुमाशपथ्यादथोवरुण्यादुत। अथोयमस्यपड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्॥ ९० ॥

उपावत उपावतु उप समीप मागत्य पालयतु पुरुषवचनव्यत्ययः अन्यान्यस्याः प्रभाव मवतु वा। ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपात मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च ऋचानि समाम्नानि ॥ अथानारभ्याधीताः ॥ अपथ्यनिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु । अथो अपि च वरुणात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु उतापि च यमस्य सम्बन्धिनः पड्वीशात् पड्वीशशब्दो बन्धनवाची यमबन्धननिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु । अथो अपि च सर्वस्माद्देवकिल्बिषाद्देवापराधनिमित्तात् पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वदन्त्युक्तवत्यः । किम् तदाह

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि । यञ्जीवमश्नवामहै नसरिष्यातिपुरुषः ॥ ९१ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमारङ्कामाय शं हृदे ॥ ९२ ॥

जीवतीति जीवस्तं यं जीव मनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वय मश्नवामहै अशूङ् व्याप्तौ लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति रिष्यतीत्यत्र लेटोऽडाटाविति आडागमः पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ९१ ॥

सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वीः बह्व्योऽनन्ताः शतविचक्षणाः शत मसङ्ख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवम्भूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासा मोषधीनां मध्ये हे ओषधे त्व मुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

सोमराज्ञो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मद्गृहीतायै वीर्यं सन्दत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूप मुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिताः व्यवहिताः सत्य ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः विविधरोहणा ओषधयः ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्यं सन्दत्त प्रयच्छत॥ ९४

याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु। बृहस्पतिप्रसूताअस्यैसन्दत्तवीर्य्यम् ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरम्परागताः। सर्वाःसङ्गत्यवीरुधोऽस्यैसन्दत्तवीर्य्यम् ॥ ९४ ॥

मावोरिषत्खनितायस्मैचाहङ्खनामिवः। द्विपाच्चतुष्पादस्माकꣳसर्वमस्त्वनातुरम् ॥ ९५ ॥

हे ओषधयः वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्त्ता मा रिषत् मा विनश्यतु यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूल मादातुं खननं करोमि स च मा रिषत्। किम्बहुनास्माकं सम्बन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादिप्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहित मस्तु। द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादशब्द-स्यान्त्यलोपः ॥ ९५ ॥

राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः। कथं संवादस्तमाह ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति कृ कृतौ स्वादिः हे राजन् स्वामिन् सोम तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः इदन्तो मसि सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ ९६ ॥

हे ओषधे त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि बलमस्यति क्षिपति बलासः क्षयः। अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि। उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरं वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् श्वयथुगण्डश्लीपदादयः तेषां च नाशिकासि। अथो अपि च

ओषधयःसमवदन्तसोमेनसहराज्ञा। यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तꣳराजन्पारयामसि ॥ ९६ ॥

नाशयित्रीबलासस्यार्शसउपचितामसि। अथोशतस्ययक्ष्माणाम्पाकारोरसिनाशनी ॥ ९७ ॥

त्वाङ्गन्धर्वाअखनँस्त्वामिन्द्रस्त्वाम्बृहस्पतिः। त्वामोषधेसोमोराजाविद्वान्यक्ष्मादमुच्यत ॥ ९८ ॥

शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते पाकेनारुः पाकारुस्तस्य यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

हे ओषधयः गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वा मखनन् स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् इन्द्रश्च त्वा मखनत् बृहस्पतिश्च त्वा मखनत् हे ओषधे सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन् सन् त्वा सुपयुज्य यक्ष्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

हे ओषधे यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः। पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् सुप आत्मनः क्यजिति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः किञ्च सर्वं पाप्मान मशुभं सहस्व सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

हे ओषधे ते तव खनिता खननकर्त्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः। यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु। अथो

सहस्वमेअरातीःसहस्वपृतनायतः। सहस्वसर्वम्पाप्मानꣳसहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्तओषधेखनितायस्मैचत्वाखनाम्यहम्। अथोत्वन्दीर्घायुर्भूत्वाशतवल्शाविरोहतात् ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधेतववृक्षाउपस्तयः। उपस्तिरस्तुसोस्माकंय्योअस्माँ२॥ऽअभिदासति ॥ १०१ ॥

अपि च त्वं दीर्घायुरखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस्व तुह्योस्तातङ् इति तातङ् वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

हे ओषधे त्व मुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि वृक्षाः शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु स्तै शब्दसङ्घातयोः उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेवान्तामित्यर्थः। किञ्च यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माक मुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

॥ अनारभ्याधीताः समाप्ताः ॥

का० लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य बर्हिर्वेदेरनूत्क्रान्तेषूपदधाति तिष्ठन्त्या मा हिंसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमस्[1]। ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिबहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान् पद्यप्रमाणानानीयाल्लानो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादि तिष्ठन् मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः। हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप्। यः प्रजापतिः पृथिव्या भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रइति णिचो लोपः। वा चार्थे यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत्। व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा[2]। श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यसृजतेति[3] श्रुतेः। यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता अपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानो-

मामाहि॑ꣳसीज्जनि॒ता यः पृ॑थि॒व्या यो वा॒ दिव॑ꣳ स॒त्यध॑र्मा॒ व्यान॑ट्। यश्चा॒पश्च॒न्द्राः प्र॑थ॒मो ज॒जान॒ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम॥२

अभ्या॒वर्त्त॑स्व पृथिवि य॒ज्ञेन॒ पय॑सा स॒ह। व॒पां ते॑ अ॒ग्निरि॑षि॒तो अ॑रोहत्॥ १०३॥

त्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः। यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः मनुष्या वा आपश्चन्द्रा इति[4] श्रुतेः कारणे कार्योपचारात्। कीदृशः प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मां मा हिंसीत् मा हन्तु यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः। हविर्दानाख्य छन्दु। कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मै-आदेशः छान्दसः। हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः। विधतिर्धातुर्दानार्थः॥ १०२॥

अग्निदेवत्या उष्णिक्। हे पृथिवि यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागच्छ।

१—१७,२,११। २—निघ० २,१८,४। ३—७,३,१,२०। ४—७,३,१,२०।

कथ मागन्तव्य मत आह इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृश मिमं प्रदेश मरोहत् आरोहतु । अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता । हे अग्ने यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रं माह्लाद-कारं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं स्वाध्यरूपं देवेभ्यो देवाना मर्थं भरामसि भरामः सम्पादयामः ॥ १०४ ॥

आशीर्दैवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः । इष मन्न मूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिक मृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयम् महिषस्य महत इच्छावतोऽग्ने धारां धारणा माहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशा दह माद मद्मि

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् । तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः । अद भक्षणे लङ् । किञ्च एतत्सर्वमिडादिकं मा मा माविशतु आगत्य प्रविशतु तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु । का० उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति[१] । उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति नास्ति इरान्नं यस्यां ता मनिरा मन्नरहिता ममीवां व्याधियुतां सेदिं मवसाद मह जहामि त्यजामि अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

१——१७,३,१३ ।

का० अग्ने तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम्[1]। षडृचेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः पुच्छपक्ष विनात्मानं छादयेत्॥ पावकाग्निदृष्टं षडृच मग्निदेवत्यम्। आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्ती यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अग्ने हे विभावसो विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्सम्बोधनं हे कान्तिधन तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। वी कान्त्यसनखादनव्याप्तिषु। धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वाद्वयोऽन्न धूम उच्यते। कीदृशं वयः श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभोगामित्वात् धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येन ममुष्मिंल्लोके श्रावयतीति[2] श्रुतिः। किञ्च बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे बृहद्भानो हे कवे

अग्ने तवश्रवोवयोमहिभ्राजन्तेअर्चयोविभावसो। बृहद्भानोशवसावाजमुक्थ्यन्दधासिदाशुषेकवे॥ १०६॥

पावकवर्चाःशुक्रवर्चाअनूनवर्चाउदियर्षिभानुना। पुत्रोमातराविचरन्नुपावसिपृणक्षिरोदसीउभे॥ १०७॥

क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाज मन्नं त्वं दधासि ददासि। कीदृशं वाजम् उक्थ्यम् उक्थः शस्त्रादुपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्त मन्नं ददासीत्यर्थः॥ १०६॥ १—१७,३,१५। २—७,३,१,२९।

हे अग्ने त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः। कीदृशस्त्वं पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनून महीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किञ्च हे अग्ने त्वं विचरन् सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा माता-

पितरो उपान्तौ तद्वत् पितरामातरा च छन्दसीति निपातः। किञ्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः। इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति[1] श्रुतेः। तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥१०७॥

तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोबृहती। ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जोनपा दपां पौत्र अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायतइत्यपां पौत्रत्व मग्नेः। यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न पातयति नाशयति नपात् पतेर्णिजन्तात् क्विप् हे अन्नस्याविनाशक। हे जातवेदः जातप्रज्ञान धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः ताभिः त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव। मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गताविति धातुः। किमिति हर्षः

ऊर्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः। त्वेइषःसन्दधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयोवामजाताः ॥१०८॥

इरज्यन्नग्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोअमर्त्य। सदर्शतस्यवपुषोविराजसिपृणक्षिसानसिंक्रतुम् ॥ १०९ ॥

कार्यस्तत्राह यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि सन्दधुः जुहुवुः हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः। कीदृशा यजमानाः भूरिवर्पसः वर्प इति रूपनाम भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः। चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते त्वया तर्पिता इत्यर्थः। वामजाताः वामं वननीयं सम्भजनीयं जातं जन्म येषां ते विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः॥ १०८॥

१—७,२,१,३०।

हे अमर्त्य अमरणधर्मन् हे अग्ने रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय। कीदृशस्त्वं जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृ-

तिभिः इरज्यन्दीप्यमानः। किञ्च यस्त्व मीढ्वो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे विभक्तिव्यत्ययो वा दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि। सानसिं चिरन्तनं क्रतुं सङ्कल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः॥ १०९॥

हे अग्ने अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारं निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः(८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तं क्षि निवासगत्योः विशिष्टस्थाने निवसन्तं मीढ्वः यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं

इष्कर्त्तारमध्वरस्यप्रचेतसङ्क्षयन्तꣳराधसोमहः। रातिंवामस्यसुभगाम्महीमिषन्दधासिसानसिꣳरयिम्॥११०॥

ऋतावानम्महिषंविश्वदर्शतमग्निꣳसुम्नायदधिरेपुरोजनाः। श्रुत्कर्णꣳसप्रथस्तमन्त्वागिरादैव्यम्मानुषायुगा॥१११॥

दानं त्वं दधासि ददासि। किञ्च सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीं मिषमन्नं च ददासि। सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणविषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः॥ ११०॥

उपरिष्टाज्ज्योतिः। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः। मानुषा विभक्तेराकारः मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः युगा विभक्तेराकारः युगशब्दः कालवाची युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरो अग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः। किम्भूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तं छान्दसो दीर्घः छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश मतुप् चेति अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः। महिषं विश्वदर्शतं सर्वस्य

दर्शनीयं सुत्कर्णं शृणुत इति श्रुतौ क्षिप्रं श्रुतौ कर्णौ यस्य तम् यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा सम्पादयतीत्यर्थः। सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः। प्रथ प्रख्याने अस्मादसुन्प्रत्ययः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तं अतिकीर्तिमन्तम्। दैव्यं देव एव दैवस्तं स्वार्थे यत् यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

का० आप्यायस्वेति सिकतालम्भन मृन्मयाम्[1]। आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन ॥ गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः। आप्यायस्व मदिन्तमेति(११४) तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति। हे सोम विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं

आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यम्। भवावाजस्यसङ्गथे ॥ ११२ ॥

सन्तेपयाᳬसिसमुयन्तुवाजाःसंवृष्ण्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानोअमृतायसोमदिविश्रवाᳬस्युत्तमानिधिष्व ॥ ११३

सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किञ्च वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमननिमित्तं भवान् मस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

१—१७,३,१६। २—७,३,१,४६।

हे सोम पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ता सुत अपि च वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः षत्वं छान्दसम्। हे सोम पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिणे प्रजात्यै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता। तथा च श्रुतिः प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति[2]। किञ्च दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि

आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय सम्पादय लोकद्वयभोगं सम्पादयेत्यर्थः। धि धारणे तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसं बहुलं छन्दसीत्युक्तेः सुधितवसुधितेति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थो ॥ ११३ ॥ १—१७,३,२०,२१।

हे मदिन्तम मदयति तर्पयतीति मदी ग्रहादित्वाण्णिनिप्रत्ययः। यद्वा मदस्तुतिरस्यास्तीति मदी अत इनिठनाविति इन् अतिशयेन मदी मदिन्तमः नाद्घस्येति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः। ईदृश हे सोम विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः। कीदृशस्त्वं सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आप्यायस्वमदिन्तमसोमविश्वेभिरꣳशुभिः। भवानःसप्रथस्तमःसखावृधे ॥ ११४ ॥

आतेवत्सोमनोयमत्परमाच्चित्सधस्थात्। अग्नेत्त्वाङ्कामयागिरा ॥ ११५ ॥

का० श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनड्ह्यग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति[१]। श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रक्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होताऽऽते वत्स इति तृच मनुवक्तीति सूत्रार्थः ॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव। हे अग्ने ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमस्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित् चिदप्यर्थे उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः। आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः। इतश्च लोप इति इकारलोपे यमदिति रूपम्। इषुगमियमां छ इति छत्वाभावश्छान्दसः। कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्य-

त्यर्थः। कीदृश्या गिरा त्वाङ्कामया त्वां कामयते स्तोतु मिच्छतीति त्वाङ्कामा तया अलुक्। देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः सध माद इति सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

हे अङ्गिरस्तम अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् अन प्राणने क्विप् अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अङ्गिरस्तमः हे अग्ने पृथक् नाना-भूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते यजमानैरिति शेषः कर्मणि लिट्।

तुभ्यन्ताअङ्गिरस्तमविश्वाःसुक्षितयःपृथक्। अग्नेकामाययेमिरे ॥ ११६ ॥

अग्निःप्रियेषुधामसुकामोभूतस्यभव्यस्य। सम्राडेकोविराजति ॥ ११७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कीदृश्यः सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः। यजमाना इहकामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रै-स्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन्विराजति विशेषेण दीप्यते। कीदृशोऽग्निः भूतस्योत्प-न्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः। सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा। काम्यते सर्वैर्यष्टु मिष्यतइति काम इति वा ॥ ११७ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। ऋक्मादिवाचनात्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनचैत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्तास्त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । का० उत्तरवेदिं सपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति[1] । उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति ॥ अग्निदेवत्या ककुप् यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यन्तौ चाष्टकौ सा ककुप् अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थं रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् ॥ सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वम् तस्मै दीर्घश्छान्दसः शोभनपुत्रादिनिष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किञ्च उकारोऽप्यर्थे देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् उ एवार्थे वा देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥ १—१७,३,२७ २—१७,४,१ ।

मयिगृह्णाम्यग्रेऽअग्निꣳरायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्य्याय । मामुदेवताःसचन्ताम् ॥ १ ॥

अपाम्पृष्ठमसियोनिरग्नेःसमुद्रमभितःपिन्वमानम् । वर्द्धमानोमहाँ२॥ऽआचपुष्करेदिवोमात्रयावरिम्णाप्रथस्व॥२॥

का० पुष्करपर्णं सुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत्[1] । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्र सुपदधाति पूर्ववदित्युखासम्भरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्करइत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातः (११,२९) ॥ २ ॥ १—१७,३,२९ ।

का० तस्मिन्रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्मजज्ञानमिति[2] । तस्मिन् पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्म मधःपिण्ड सुपदधाति॥ आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्गं आव इति क्रियापदेन सम्बध्यते व्यवहिताश्चेति पाणिनिस्मरणात्। ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽय मादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभाग मारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान्सुरोचनानिमान् लोकान्वि आवः विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म

प्रथम मादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानं। जनेः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम्। किञ्च वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्न मन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति। सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थान मसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति वृणोतेः अपि लुङि लङि शुणि च व इति रूप मड्भाव आर्षः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति वचनात्। कीदृशीर्बुध्न्याः उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः। अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः अम्बाम्बगोभूमीत्यादिना षत्वम्। आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतःसुरुचोवेनआवः। सबुध्न्याउपमाअस्यविष्ठाःसतश्चयोनिमसतश्चविवः ॥३॥

हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत्। सदाधारपृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ४ ॥

का० उत्तानं प्राञ्चꣳ हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति[१]। तस्मिन्रुक्मे प्राञ्च मुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकार मृग्द्वयेनोपदधाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप्। हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव। स च जातः उत्पन्नमात्र एव एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत्। स एव पृथिवी मन्तरिक्षं द्यां द्युलोक मुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः। पृथिवी भूः स्वयम्भूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते। कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

१——१७,४,२।

देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः मनुष्यादिधारणाय। द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय। य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय। एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु सञ्चरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि विभक्तिव्यत्ययः सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्मयपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः। असौ वाऽआदित्यो

द्रप्सश्चस्कन्दपृथिवीमनुद्यामिमञ्चयोनिमनुयश्चपूर्व्वः। समानंयोनिमनुसञ्चरन्तन्द्रप्सञ्जुहोम्यनुसप्तहोत्राः ॥५॥

नमोस्तुसर्पेभ्योयेकेचपृथिवीमनु। येअन्तरिक्षेयेदिवितेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥६॥

याइषवोयातुधानानांयेवावनस्पतीँ॥रनु। येवावटेषुशेरतेतेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥७॥

द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा अमु मादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयतीति[१] श्रुतेः। पूर्वादि चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

१——७,४,१,२०। २——१७,४,६। ३——७,४,१,२५।

का० उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति[२]। यजमानो हिरण्मपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयं पठेत्॥ सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु। इमे वै लोकाः सर्पा इति[३] श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

यातं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्द-नादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपतीति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति । येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

का० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम्[१] । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीत मादाया-ग्नान मारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चभिर्जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः

येवामीरोचनेदिवोयेवासूर्यस्यरश्मिषु । येषामप्सुसदस्कृतन्तेभ्यःसर्पेभ्योनमः ॥ ८ ॥

कृणुष्वपाजःप्रसितिन्नपृथ्वींयाहिराजेवामवाँ२॥इभेन । तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानोस्तासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैः ॥९॥

अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व पाज इति बलनामसु पठितम्[२] । तत्र दृष्टान्तः पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वेति यास्कोक्तेः। षिञ् बन्धने प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम् नकार इवार्थः पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः । ततो राजेव नृप इवामवान्सहाय-वानिभेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गच्छ । अम् गतौ भजने शब्दे अमन्ति भजन्ति स्वामिनइत्यमाः सेवकास्ते ऽस्य सन्तीत्यमवान् पचाद्य-जन्तादमशब्दान्मतुप्प्रत्ययः । हे अग्ने अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान्विध्य ताडय । व्यध ताडने दिवादित्वाच्छ्यन् ग्रहादि-

१——१०,५,७।　　　२——निघ० २,९,२।

त्वात्सम्प्रसारणम्। कैः तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः तपन्ति सन्तापयन्तीति तपूंषि अतिशयेन तपूंषि तपिष्ठानि तैः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः। कीदृशस्त्वं तृष्वीं प्रसितिं विभक्तिव्यत्ययः तृष्वया क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु दूणानः शत्रून्मारयन् दू हिंसायां क्र्यादिः शानच् प्रत्ययः दूणातीत्यसौ दूणानः ॥ ९ ॥

हे अग्ने तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्भूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति कीदृशा भ्रमाः आशुया आशवः शीघ्रगमनाः आशुशब्दात्परस्य जसः सुपांसुलुगित्यादिना यादेशः। तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति सन्तापयन्ति तानि तपूंषि तापयितृृणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं धृषता धृष्णोतीति धृषता प्रगल्भेन

तवभ्रमासआशुयापतन्त्यनुस्पृशधृषताशोशुचानः। तपूंष्यग्ने जुह्वापतङ्गानसन्दितोविसृजविष्वगुल्काः ॥ १० ॥

प्रतिस्पशोविसृजतूर्णितमोभवापायुर्विशोअस्याअदब्धः। योनोदूरेअघशंसोयोअन्त्यग्ने माकिष्टेव्यथिरादधर्षीत् ॥ ११

धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यतइति शोशुचानः शुच दीप्तावित्यस्माद्यङन्ताच्छानच् प्रत्ययः। तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः। असन्दितः अखण्डितः। ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वं मधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय सृजेत्यर्थः ॥ १० ॥

हे अग्ने तं प्रति नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः अस्मद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने तं प्रति स्पशः स्पश बन्धने स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्राणधीन्विसृज प्रेरय। अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पालको

भव। कीदृशस्त्वं तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अग्ने एवमनुग्रहं प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करोतु। दूरसमीपस्थानस्थान् प्रति त्वरतो बन्धकान् प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽस्मत्प्रजापालको भव राक्षसाय त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः। धृष धातौ लुङि द्वित्व मडभावश्च माङ्योगात् ॥ ११ ॥

उद॑ग्ने तिष्ठ॒ प्रत्यात॑नुष्व॒ न्य॑मित्राँ॑२॥ ओष॑तात्तिग्महेते। यो नो॒ अरा॑तिꣳ समिधान च॒क्रे नी॒चा तं ध॑क्ष्यत॒सं न शुष्क॑म् ॥१२॥

ऊ॒र्ध्वो भ॑व॒ प्रति॑ वि॒ध्याध्य॒स्मदा॒विष्कृ॑णुष्व॒ दैव्या॑न्यग्ने। अव॑ स्थि॒रा त॑नुहि यातु॒जूनां॑ जा॒मिमजा॑मिं॒ प्रमृ॑णीहि॒ शत्रू॑न् ॥

अ॒ग्नेष्ट्वा॒ तेज॑सा सादयामि ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं मुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तत्सम्बोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध अमित्रान्छत्रून् त्वं न्योषतात् नितरां दह। उष दाहे तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यामिति तातङ्ङादेशः। हे समिधान समिन्द्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्सम्बुद्धौ हे समिधान दीप्यमान नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह। दह भस्मीकरणे बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम्। तत्र दृष्टान्तः शुष्कमतसं न। न इवार्थः अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्ष मिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

हे अग्ने ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव अस्मदधि अस्माक मुपरि वर्तमानान् शत्रून् प्रतिविध्य प्रतिताड़य। दैव्यानि देवसम्बन्धीनि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रकटय। किञ्च यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय। किञ्च जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ जामिमजामिं पुनरुक्त मपुनरुक्तं कृत्वा पुनः पुनस्ताड़ित मताड़ितं वा शत्रून् प्रमृणीहि मृणातिर्मारणार्थः रिपून् मारय॥ का० घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति[1]। कार्ष्मर्यमयीं पादमात्रदीर्घां षड़ङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुच मग्नेष्ट्वेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति॥ आग्नेयं यजुः। हे स्रुक् अग्नेः सम्बन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि॥ १३॥ १—१७,४,१२। २—१७,४,१३।

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाᳪरेताᳪसि जिन्वति। इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामि॥ १४॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः। दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम्॥१५

अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता(३,१२)। का० एव मौदुम्बरी मुत्तरतो दधिपूर्णा मिन्द्रस्य त्वेति[2]। एवंविध मेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुच मुत्तरे उपदधाति॥ इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च॥ इन्द्रदेवत्यं यजुः। हे स्रुक् इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि॥१४॥

त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। हे अग्ने त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि लडर्थे लिट्। तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता भुवः भवसि रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम् भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि इतश्च लोप इति इकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे अचि श्नुधात्विति उवङादेशे च कृते भुव इति रूपम्। कुत्र नेता भवसीत्यत आह यत्र यस्मिन् स्थाने शिवाभिर्मङ्गलरूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे सम्बन्धं प्राप्नोषि। नियुतो

वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः[१] ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते। यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि लिङ्व्यर्थे। किम्भूतं मूर्धानं स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददाति स्वर्षाः। षणु दाने विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति नकारस्याकारः। यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप्। अन्तरिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः। यत्रेत्यस्य संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्रुग्रूपेण सादयामीति शेषः॥ १५॥

१—निघ० १;१५,१०।

का० स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति[२]। पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णा मुपदधाति कीदृशीं शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकछिद्रयुतां सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यतइति सूत्रार्थः॥ ऊर्ध्वबृहती। द्वादशाचरत्रि-

ध्रुवासिधरुणास्तृताविश्वकर्मणा। मात्वासमुद्रउद्वधीन्मासुपर्णोव्यथमानापृथिवीन्दृᳬह॥ १६॥

प्रजापतिष्ट्वासादयत्वपाम्पृष्ठेसमुद्रस्येमन्। व्यचस्वतीम्प्रथस्वतीम्प्रथस्वपृथिव्यसि॥ १७॥

पादोर्ध्वबृहती अत्र प्रथमस्त्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः। हे स्वयमातृण्णे त्वं ध्रुवा स्थिरासि। कीदृशी त्वं धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री। विश्वं करोतीति विश्वकर्मा तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता। समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु। सुपर्णः पुरुषस्त्वां मोद्वधीत्। रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण इति[२] श्रुतेः समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते। त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृंह भूमिं दृढीकुरु॥ १६॥

२—१७,४,१५। ३—७,१,२,५।

अनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु क्व अपां जलानां पृष्ठे उपरि। समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन्

एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती ता मभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्चितेः पृथनं कुरु यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

प्रस्तारपङ्क्तिः । आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीय-

भूरसिभूमिरस्यदितिरसिविश्वधायाविश्वस्यभुवनस्यधर्त्री । पृथिवीँयच्छपृथिवीन्दृꣳहपृथिवीम्माहिꣳसीः ॥१८॥

विश्वस्मैप्राणायापानायव्यानायोदानायप्रतिष्ठायैचरित्राय ।

अग्निष्ट्वाभिपातुमह्याास्वस्त्याच्छर्दिषाशन्तमेनतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १९ ॥

स्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षड्चरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृण्णे त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि । भूमिः पृथिव्यसि भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्या मिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु पृथिवीं दृंह दृढीकुरु पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

यजुः एकाधिकार्षं त्रुष्टुप् । हे स्वयमातृण्णे विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्ति-

लाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च। प्राणिना मेतत्सर्वसिध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः। किञ्च मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वा मभिपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

का० मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति[१]। तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं सूलाग्रयुतां दूर्वा मुपदधाति॥ अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। मूलेभूसम्बद्धं पर्व काण्डं भूम्यसम्बद्धं परुः। हे दूर्वे दूर्वेष्टके काण्डात्काण्डात् प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसम्बद्धासम्बद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषःपरुषस्परि। एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

याशतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि। तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

समन्तात् प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्त्तसे। नित्यवीप्सयोरिति वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम्। एवेत्यव्यय मेवमित्यर्थे निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। हे दूर्वे एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतशब्दावसङ्ख्यार्थौ असङ्ख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय॥ २० ॥

हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम॥ २१ ॥

१——१७,४,१८।

मुपदधातीति
का० यास्तइति द्वियजुषं द्वितीये[1]। दूर्वेष्टकापुरस्ताद्द्वितीये पद्यालोके यास्तइति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसञ्ज्ञां पद्येष्टका
सूत्रार्थः॥ इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोक
मातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः स्वरूपभूतैः किरणैः। ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान्रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्दिने कृधि
कुरु। जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु। द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः। यद्वा विभक्तिव्यत्ययः नोऽस्माकं
जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः॥ २२॥ १——१७,४,२०।

यास्तेअग्नेसूर्येरुचोदिवमातन्वन्तिरश्मिभिः। ताभिर्नोअद्यसर्वाभीरुचेजनायनस्कृधि॥ २२॥

यावोदेवाःसूर्येरुचोगोष्वश्वेषुयारुचः। इन्द्राग्नीताभिःसर्वाभीरुचन्नोधत्तबृहस्पते॥ २३॥

विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत्। प्रजापतिष्ट्वासादयतुपृष्ठे पृथिव्याज्योतिष्मतीम्॥

हे देवाः हे इन्द्राग्नी हे बृहस्पते वो युष्माकं सम्बन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या
युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त तत्समप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः॥ २३॥ १——१७,४,२२।

का० विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्[2]। द्वियजुषः पूर्वे अवस्थिते रेतःसिचौ द्वे पर्यष्टके प्राग्लक्षणे अनूक्त मभितो विराट्
स्वराडिति प्रतिमन्त्र मुपदधाति विराडितुत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः॥ द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमात् यजुर-

तुष्टुभौ । विशेषेण राजतइति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षण मधारयत् धारयति । स्वेनैव राजतइति स्वराट् असौ लोको ज्योति रादित्यलक्षण मधारयत् धारयति । विराडयं लोकः स इम मग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमु मादित्यं ज्योतिर्धारयतीति[1] श्रुतेः ॥ का० प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्[2] । रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिरसञ्ज्ञा मिष्टकां पद्यां प्राग्लक्षणा मुदङ्मुखोऽनूके उपदधाति ॥ विश्वज्योतिर्दैवतं यजुः शक्करीच्छन्दस्कम् । पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसम्पत्त्यर्थम् । किञ्च हे इष्टके त्वं विश्वं

विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानायविश्वञ्ज्योतिर्यच्छ । अग्निष्टेधिपतिस्तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ २४ ॥

मधुश्चमाधवश्चवासन्तिकावृतूअग्ने रन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयःकल्पन्तामग्नयः

सर्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छस्व देहि वा अग्निश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीदः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥ १——७,४,२,२३ । २——१७,४,२३ । ३——१७,४,२४ ।

का० ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति[3] । विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूके मभित उदङ्मुख उपदधाति ॥ ऋतुदैवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसम्बन्धिनौ ऋतू अवयवौ यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः द्विवचन मेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य

ज्यैष्ठाय जेष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचित मुपकारं। यद्वा समेति तवस्थाने व्यत्ययः। द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् आपश्चौषधयश्च तव ज्यैष्ठत्वाय कल्पन्ताम् समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयानख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव जैष्ठ्याय कल्पन्ताम् अग्नयो ह्येते पृथग्यदेता इष्टका इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते। किञ्च इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि

पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे। वासन्तिकावृतूऽअभिकल्पमाना

इन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम्॥ २५॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः। सहस्रवीर्य्यासि सा मा जिन्व॥ २६॥

वासन्तिकावृतू वसन्त ऋतु मभिकल्पमाना सम्पादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु। तत्र दृष्टान्तः इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एव मन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु॥ सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके युवा मङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदत मुपविशतम्॥ २५॥

सविल्ह-का॰ अषाढासीत्यषाढाम्[1]। अषाढासञ्ज्ञका मिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्राग्लक्षणा ऋतव्याभ्यां पूर्वां संलग्ना मनूके उपदधाति॥ इष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप्। हे इष्टके त्व मषाढासि शत्रुन सहते इत्यषाढा। यथा च श्रुतिः ते देवा एता मिष्टका मपश्यन्नषाढामिमा-

[1] —— १७,४,२५।

मेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति[१]। कीदृशी त्वं सहमाना सहतइति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभव। पृतनां सङ्ग्राम मिच्छन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः तान् पृतनायतः सङ्ग्रामेच्छून् शत्रून्सहस्व। किञ्च त्वं ,सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या असि सा मा मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

का० कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति[२]। मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कच्छप मनक्ति ॥ गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः ऋतं यज्ञ मिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः। ऋतयतीत्यत्र

मधुवाताऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः। माध्वीर्न्नःसन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवꣳरजः। मधुद्यौरस्तुनःपिता ॥ २८ ॥

क्यचि चेति प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति अभावः अश्वाघस्यादिति अश्वाघयोरेव क्यचात्वविधाना दक्तसार्वधातुकयोः इत्यात्वमपि न। संहितायां तु छान्दसो दीर्घः। मधु मधुमानित्यग्रे(२८) मतुप्प्रत्ययदर्शनात् सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब् ज्ञेयः। सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः। तिङां तिङ इति लोटो लडादेशः। ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेत मानन्दकर मस्तु। उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु। पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमत् मधुररसोपेत मस्त। पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

१ —— ७,४,२,३३। २ —— १०,४,२७।

वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान् रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु सूर्यो मधुमान्सन्तापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो भवन्तु। रसो वै मध्विति[1] श्रुतेः। वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्त्विति सर्वोऽर्थः॥ २९॥

का० अरत्निमात्रे ऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुष मभिमुख मपां गम्भन्निति तिसृभिः२। अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्यालोकद्वय मन्तराले मुक्त्वा तृतीये पद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्ववकासु शैवालेषु पुरुषसम्मुख सृक्त्रयेण कूर्म मुपदधातीति सूत्रार्थः॥ स्वराट् पङ्क्तिः द्वयाक्षरचतुष्पादा तृतीयो द्वादशाक्षरः कूर्मदेवत्या। कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा। तृतीया द्यावापृथिवीया। हे कूर्म अपां

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँ२॥अस्तुसूर्य्यः। माध्वीर्गावोभवन्तुनः॥ २९॥

अपाङ्गम्भन्त्सीदमात्वासूर्योभितासीन्माग्निर्वैश्वानरः। अच्छिन्नपत्राःप्रजाअनुवीक्षस्वानुत्वादिव्यावृष्टिःसचताम्॥३०

जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश। एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपतीति[2] श्रुतेः। तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभितापसीत् अभितो मा सन्तापयतु। वैश्वानरः सर्वानरहितोऽग्निश्च मा सन्तापयतु। त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य। कीदृशीः प्रजाः अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः। इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेति[4] श्रुतेः। किञ्च दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु सचतां सेवता सुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः॥ ३०॥

१—७,५,१,४। २—१०,४,२८;५,१। ३—७,५,१,८। ४—७,५,१,८।

का० घट्टयति मध्यमयेति[1]। तिसृणां मध्यमया त्रीन्त्समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः। कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप्। हे कूर्म यो भवान् त्रीन् समुद्रान् लोकान् समसृपत् सम्यक् प्राप्तो भवति। सृप्लृ गतौ पुषादीत्यादिना च्लेरङ्। समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्भवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् कीदृशान् स्वर्गान् भोगसाधनभूतान्। कीदृशो भवान् अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता। किञ्च यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः अन्येष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत् तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ। किं कुर्वन् पुरीषं हुतान् पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥ व्याख्याता(८,३२)॥ ३२ ॥ १–१७,५,२।

त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानपाम्पतिर्वृषभऽइष्टकानाम्। पुरीषंवसानःसुकृतस्यलोकेतत्रगच्छयत्रपूर्वेपरेताः॥३१॥

महीद्यौःपृथिवीचनऽइमंयज्ञम्मिमिक्षताम्। पिपृतान्नोभरीमभिः ॥ ३२ ॥

विष्णोःकर्माणिपश्यतयतोव्रतानिपस्पशे। इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ ३३ ॥

का० उलूखलमुसले स्वयमातृण्णा मुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरस्र मुलूखलं मध्यसङ्गृहीत मूर्ध्वं वृत्तं दक्षिण मुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति[2]। चतुष्कोणं मध्यसङ्कुचितं खातहीन मुदुम्बरतरुज मूर्ध्वं मुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता(६,४) ॥ ३३ ॥ २–१७,५,२। ३–१७,५,४।

का० उलखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम्[3]। पूर्वं मुलखलोपर्युखां रिक्तां कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्टो-

खांपुरस्तान्नूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे धरुणा जयती धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि अथाग्निजनकत्वं नोखां स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्याः उखायाः सकाशात् प्रथम सादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्य मस्मद्दविर्वहतु ॥ ३४ ॥

उखादेवत्या बृहती । हे उखे त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु किमर्थम् इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्ने द्युम्नाय यशोऽर्थम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति[1] यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र सम्बन्धः ।

ध्रुवासिधरुणेतोजज्ञेप्रथममेभ्योयोनिभ्योअधिजातवेदाः । सगायत्र्यात्रिष्टुभानुष्टुभाचदेवेभ्योहव्यंवहतुप्रजानन् ॥३४

इषेरायेरमस्वसहसेद्युम्नऊर्जेअपत्याय । सम्राडसिस्वराडसिसारस्वतौत्वोत्सौप्रावताम् ॥ ३५ ॥

किञ्च सम्यग्राजतइति सम्राडसि स्वेनैव राजतइति स्वराडसि । एवम्भूतां त्वां सारस्वतौ सरस्वतीसम्बन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । श्रास्त्रज्ञानाय कूपइवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्साविति[2] श्रुतिः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः ऋक्साम वै सारस्वतावुत्साविति ॥ ३५ ॥

का० अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचं स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम्[3] । ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति ॥ अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ

१——निरु० ५,५ । २——७,५,१,१२ । ३——१७,५,५ ।

६०

आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा। हे देव दीप्यमान हे अग्ने ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः ह्वया अर मत्र मत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः तानश्वान्युक्ष्व हि योजय। हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

अग्ने त्वमश्वान्युक्ष्व योजय हिशब्दः प्रसिद्धौ। कीदृशान् देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवाना मतिशयेनाह्वातॄन्। द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः। दृष्टान्तमाह रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान् योजयति तद्वत्। रथोऽस्यास्तीति रथीः ईर् मत्वर्थे। किञ्च त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होतामानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्नी भूत्वा निसदः

अग्ने॑ युक्ष्वा॒हि॒ ये तवा॒श्वासो॑ देव साधवः। अरं॒ वह॑न्ति म॒न्यवे॑ ॥ ३६ ॥

यु॒क्ष्वाहि दे॑व॒हूत॑माँ२॥ अश्वाँ॑२॥ अग्ने॑ र॒थीरि॑व। नि होता॑ पू॒र्व्यः स॑दः ॥ ३७ ॥

अस्मिन्यागे होतृषदने निषीद। छन्दसीति लोडर्थे लुङ्। देवहूतमानश्वानित्यत्रातोऽटि नित्यमिति आकारस्यानुनासिकत्वम् दीर्घादटीति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

१——१०,५,७। २——७,५,२,११। ३——७,५,२,११।

का० मुखे करोति सम्यक् स्रवन्तीति[1]। सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप्। हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः। अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्मयो वेतसः पुरुषो यो निहितोऽस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः। अन्नं वै धेना इति[2] श्रुतेः। कीदृश्यो धेनाः मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः कीदृशेन मनसा अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेनाव्याकुलेनेत्यर्थः। अन्नायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः। अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुरिति[3] श्रुतेः। तत्र दृष्टान्तः सरितो न नकार इवार्थः

सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत्। न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति। ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः॥ ३८॥

हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात्॥ का० नासिकयोर्ऋचे त्वेति[1]। मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्राशनमित्यर्थः॥ हे हिरण्यशकल ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वामनसि प्राश्यामि। रुचे दीप्तये शोभायास्यै त्वां दक्षिणनसि प्राश्यामि। का० शिरा॰सि प्रत्यक्षीति[2] आदौ वामनसि ततो दक्षिणे॥ का० अक्ष्णोर्भासे त्वेति[3]। भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्यशकलप्राशनम्॥ भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्राश्यामि। ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्राश्यामि॥ का० श्रोत्रयोरभूदिदमिति[4]।

सम्यक्स्रवन्तिसरितोनधेनाअन्तर्हृदामनसापूयमानाः। घृतस्यधाराअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्यअग्नेः॥३८

ऋचेत्वारुचेत्वाभासेत्वाज्योतिषेत्वा। अभूदिदंविश्वस्यभुवनस्यवाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्यच॥ ३९॥

कर्णयोः प्राश्यति अभूदिद मग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम्॥ इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ग्राहं अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वह्नेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायतेऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्राश्यामीति शेषः। वाचमेति जानाति वाजिनं। वाच्पूर्वादेतेरौणादिको नक् प्रत्ययः छान्दसः कुत्वाभावः झलां जशोऽन्तइति जश्त्वम्। अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति॥ ३९॥

१—१०,५,९। २—१०,५,१२। ३—१०,५,१०। ४—१०,५,११।

हिरण्यशकलदेवत्यौ चित्ये वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु वाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निं रिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु रुक्म इव उभयत्र वाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः ॥ का० सहस्रदा इति पुरुषशिर उन्नृष्य मध्ये[१] । पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ हे पुरुष त्वं सहस्रदाः सहस्रसङ्ख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय

अ॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ज्योति॑ष्मान्नु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान् । स॒हस्र॒दाऽअ॑सि स॒हस्रा॑य त्वा ॥ ४० ॥

आ॒दि॒त्यं गर्भं॒ पय॑सा॒ सम॑ङ्धि स॒हस्र॑स्य प्रति॒मां वि॒श्वरू॑पम् । परि॑वृङ्धि॒ हर॑सा॒ माभि म॑ꣳस्थाः श॒तायु॑षं कृणुहि चीयमा॑नः ॥ ४१ ॥

त्वा त्वामुन्नृह्मामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकत्व एकैकमित्यन्ये[२] ॥ ४० ॥

१—१७,५,१४ । २—का० १७,५,११; शतपथ० ७,५,२,१० । ३—१७,५,१७ ।

का० आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण[३] । पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैका सुपदधातीत्यर्थः ॥ पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः । आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः त्व मादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्धि संश्लेषय । अङ्धीति मध्यमैकवचने रूपम् । पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते । आदत्ते पशुनादित्यवदीप्ते वा सर्वपशूना मित्यादित्यश्चित्योऽग्निः । कीदृश मादित्यं गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् इग्रहोर्भश्छन्दसि तम् । सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं बहुधनप्रदमित्यर्थः । विश्व-

रूपं सर्वरूप आदित्यत्वात्सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः। सर्वाणि रूपाणि यस्मात्। किञ्च हरसा सर्ववीर्यापहारक मग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेना-ग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्धि परिवर्जय। वृजी वर्जने रुधादिः लोट्। मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः। मन्यतेर्लुङ् अभि-पूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः। किञ्च चीयमानः उपधीयमानः सन् यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कृणुहि कुरु॥ ४१॥

अश्वशिर ईशाने उपदधाति। हे अग्ने चित्याग्ने त्वं मश्व मिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह। कीदृशं वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः। वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम्। यतः सरिरस्य सलिलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानं। जन् जनने ह्वादिः शानच् गमहनेत्युपधालोपः अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुत्यन्तरात् अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ सरिरस्य मध्ये। शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्।२

पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम्। हरिं हरितवर्णं यद्वारूढं नरं हरतीति हरिस्तम्। अद्रिबुध्न मद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जात मद्रिबुध्न मपत्यप्रत्ययलोपः। यद्वा बुध्नपदे नकारः उपजनश्छान्दसः। अद्रिबुद्ध मद्रिभिर्बुद्धं ज्ञातम् पथि तत्खुरैः क्षुण्णानद्रीन् पाषाणान् दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यदत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः। परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषिदन्तमिति शेषः। इमे वै लोकाः परमं व्योमेति[1] श्रुतेः। यद्वा विविध मोम अवनं रक्षणम् परम मुत्कृष्टं यद्वोम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः॥ ४२॥

गोशिर आग्नेय्या मुपदधाति। अह मग्निं मीडे स्तौमि ईड स्तुतौ। कीदृश मजस्र मनुपक्षीणम्। इन्दु मिदि परमैश्वर्ये इन्दतीतीन्दुः

१——७,५,२,१८।

ऐश्वर्योपेतं यद्वा उन्दी क्लेदे उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः उन्देरिच्चादेरिति कुप्रत्ययादीकारी अरुषं रोषरहितं यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम् आराध्यमित्यर्थः। पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेत्तव्यम्। नमोभिरन्नैर्भुरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम्। हे अग्ने एवं स्तूयमानः स त्वं गा मुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीदृशी मदितिं मखण्डितां मदीनां वा विराजं विविधं राजमानाम् दुग्धदानाद्गौर्विराट्। तस्मै शृतं तस्मै शर इति[१] दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम्। कीदृशः त्वं पर्वभिः पञ्चिष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ कल्पमानः कर्माणि सम्पादयन् ॥ ४३ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषम्भुरण्युमग्निमीडेपूर्वचित्तिन्नमोभिः। सपर्वभिर्ऋतुशःकल्पमानोगाम्माहिꣳसीरदितिंविराजम्।२

वरूत्रीन्त्वष्टुर्वरुणस्यनाभिमविञ्जज्ञानाꣳरजसःपरस्मात्। महीꣳसाहस्रीमसुरस्यमायामग्नेमाहिꣳसीःपरमेव्योमन् ॥ ४४ ॥

वायव्येऽविशिर उपदधाति। हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टे रक्षणस्थाने स्थापिता मविं मा हिंसीः। कीदृशीं त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः। परस्माद्रजसः दिग्रूपाल्लोकाज्जज्ञानं जायमानम्। श्रोत्रं वै परमꣳ रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमꣳ रज इति[२] श्रुतेः। यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम्। महीं महतीम्। साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा। असुरस्य माया मसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१——२,२,३,१। २——७,५,२,२०।

नैर्ऋत्येऽज मुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसन्तापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपि च दिवः शोकात्पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । यद्वै प्रजापतेः शोका दजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायतेति[1] । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति[2] । हे अग्ने चित्य ते तव हेडः क्रोधः तमजं परि- वृणक्तु परित्यजतु त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः ॥ माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् शुच दीप्तौ घञन्तः दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून्

योऽअग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्म्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥४५॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षꣳसूर्य्यऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥४६॥

जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । ततोऽजस्तूपरः समभवत्तꣳ स्वायै देवताया आलभत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति[3] ।
शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

का० चित्रं देवानामित्यर्धर्चाभ्यां स्रुवाहुती मध्यमे[3] । अधर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः ॥ व्याख्याता (७,४२) ॥ ४६ ॥

का० वहिर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम्[4] । अन्तर्वेद्युत्तीर्य वेदेर्बहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्यु- त्सर्गसञ्ज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपक्षपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः ॥ अग्निर्देवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे

१——७,५,२,२१ । २——७,५,२,२१ । ३——१०,५,१८ । ४——१०,५,१९ ।

यजुषी तिसृणा मन्त्रे चीणि-चीणि यजूंषि। हे अग्ने सहस्राक्षः सहस्र मक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह। हिरण्यशकलैर्वाएष सहस्राक्षः द्विपाद्वाएष पशुर्यत्पुरुष इति[१] च श्रुतेः। यदि खादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः। किम्पुरुषो वै मयुरिति[२] श्रुतेः। मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व मयुर्मृगेऽश्ववदनश्चेति कोशोक्तेः। तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषय-

इममाहिꣳसीर्द्विपादम्पशुꣳसहस्राक्षोमेधायचीयमानः। मयुम्पशुम्मेधमग्नेजुषस्वतेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद।

मयुन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

इममाहिꣳसीरेकशफम्पशुङ्कनिक्रदंवाजिनंवाजिनेषु। गौरमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद।

न्निह निषीद द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा। इतो यजुः ते तव शुक् शोकः सन्तापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु। किञ्च यं पुरुषं प्रति वयं द्विषः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु ॥४७॥

१——७,५,२,२९। २——७,५,२,३२। ३——७,५,२,३३।

अथाश्वस्य। हे अग्ने इम मेकशफ मेकखुरं पशु मश्वं मा हिंसीः। एकशफो वाएष पशुर्यदश्व इति[३] श्रुतेः। कीदृशं कनिक्रद मत्यन्त

क्रन्दितारं हेषमाणम्। क्रन्देर्दाधर्तीत्यादिना यङ्लुकि निपातः। वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिना वेगवन्तः। मत्वर्थे इन्प्रत्ययः। तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम्। ते तुभ्य मारण्यं वनस्थं गौरं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि तेन तन्वः चिन्वानो निषीदेति पूर्ववत्। ते तव शुग्गौरं गच्छतु ॥ ४८ ॥

अथ गोः। अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते। हे अग्ने परमे व्योमन् उत्कृष्टस्थाने स्थित मिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः। कीदृशं साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसङ्ख्याकक्षीर-

गौरन्ते शुगृच्छतु यन्द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इमꣳ साहस्रꣳ शतधारमुत्सं व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्ये। घृतन्दुहानामदितिञ्जनायाग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन्।

गवयमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। गवयन्ते शुगृच्छतु यन्द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

धारायुत मतएवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं बहुस्रोतस मित्यर्थः। सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविध मच्यमान मुपजीव्यमानम्। इमे वै लोकाः सरिरमिति[1] श्रुतेः। जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम्। अदिति मखण्डिताम्। ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेष मनुदिशामि। शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

[1] —७,५,२,३४।

अथावेः। हे अग्ने परमे व्योमन् स्थाने स्थित मिम मविं मा हिंसीः। कीदृश मूर्णायु मूर्णावन्त मूर्णाया युस्। वरुणस्य नाभिं नाभि-

ास्थनीयं प्रिय मपत्य मित्यर्थः। द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीना मुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात् मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते। तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम्। एतद्व त्वष्टा प्रथमꣳ रूपं विचकारेति[१] श्रुतेः। उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि। स्पष्ट मन्यत् ॥ ५० ॥

अथाजस्य। हि पादपूरणः। योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्सन्तापादजनिष्ट उत्पन्नः। शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापतेरजनिष्टेति वा। यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायतेति[२] श्रुतेः। आत्मनो वपामुदखिदत्ता मग्नौ प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवदिति

इमम्मूर्णायुं वरुणस्य नाभिन्त्वचम्पशूनान्द्विपदाञ्चतुष्पदाम्। त्वष्टुः प्रजानाम्प्रथमञ्जनित्रमग्ने माहिꣳसीः परमेव्योमन्।

उष्ट्रमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद। उष्ट्रन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ५० ॥

अजोह्यग्नेरजनिष्टशोकात्सोअपश्यज्जनितारमग्रे। तेनदेवादेवतामग्रमायँस्तेनरोहमायन्नुपमेध्यासः।

तैत्तिरीयेऽपि। स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथम मुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापति मपश्यद्दृष्टवान्। किञ्च एवं प्रशस्तोऽजस्ततो देवा इदानीन्तना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः देवतां देवभाव मायन् प्राप्ताः तस्य भावस्तत्ता। किञ्च मेध्यासः यज्ञ-योग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन् उपगच्छन्ति। छन्दसि परेऽपि। शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती। शेष मुक्तम् ॥ ५१ ॥

१——७,५,२,३५। २——७,५,२,३६।

का० एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्¹। वह्निर्वेदेरागत्याग्निसमीपेऽर्धं चित्यमुपतिष्ठते। उशनोदृष्टानिरुक्ताग्नेयी गायत्री।
हे यविष्ठ युवतम यद्वा मिश्रयितृतम गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि। शृणु श्रुशृणुखित्यादिना हेर्धिः अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नॄन्मनुष्यान् पाहि रक्ष दाशुष इति षष्ठी वा यजमानस्य नॄन्

शरभमारण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तन्वोनिषीद। शरभन्तेशुगृच्छतुयन्द्विष्मस्तन्तेशुगृच्छतु॥ ५१॥

त्वंयविष्ठदाशुषोनॄँःपाहिशृणुधीगिरः। रक्षातोकमुतत्मना॥ ५२॥

अपान्त्वेमन्त्सादयाम्यपान्त्वोद्मन्त्सादयाम्यपान्त्वाभस्मन्त्सादयाम्यपान्त्वाज्योतिषिसादयाम्यपान्त्वायनेसादयाम्यर्ण
वेत्वासदनेसादयामिसमुद्रेत्वासदनेसादयामिसरिरेत्वासदनेसादयाम्यपान्त्वाक्षयेसादयाम्यपान्त्वासधिषिसादया

पाहीति। दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति निपातः। किञ्च उतापि च त्मना आत्मना तोकं यजमानापत्यं रक्ष द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहि-
तायां दीर्घः। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आकारलोपः। तोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा॥ ५२॥
का० अपरेण स्वयमातृण्णामित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम्²। तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वा-
नूकान्तमेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपान्त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्च पञ्चापस्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥ विंशतिरिष्टकादेवत्यानि

१——१७,९,१। २——१७,६,२।

यजूंषि पञ्चदशापस्यादैवत्यानि पञ्च छन्दस्यादैवत्यानि । हे इष्टके अपस्ये अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । इण गतौ मनिन् प्रत्ययः सप्तम्या लुक् । त्वा इत्यस्य पररूपम् । अत्रापामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः । वायुर्वा अपामेम वायौ त्वाꣳ सादयामीति[1] श्रुतेः ॥ अपामोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि । उन्दी क्लेदे मनिलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक् । ओषधयो वा अपामोद्म[40] एवमग्रेऽपि तुल्यम् ॥ भस्मन् भस्मनि भस भर्त्सनदीप्त्योः मन् । अभ्रे । अभ्रं वा अपां भस्म[48]॥ अपां ज्योतिषि विद्युति ।

अपां त्वा सद्मने सादयाम्यपां त्वा सधस्थे सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपां त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पाथसि सादयामि गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा सादयाम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

विद्युद्वा अपां ज्योतिः[49]॥ अपामयने भूमौ । इयं पृथिव्यपामयनम्[50]॥ अर्णवे सद्मने स्थाने प्राणरूपे सा० । प्राणो वा अर्णवः[51]॥ समुद्रे सदने सा० । मनो वै समुद्रः[52]॥ सरिरे सद्मने वाचि सा० । वाग्वै सरिरम्[53]॥ अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा० । चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः[54]॥ अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा० । श्रोत्रं वा अपाꣳ सधिः[55]॥ अपां सद्मनि दिवि त्वां सा० । द्यौर्वा अपाꣳ सदनम्[56]॥ अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा० । अन्तरिक्षं वा अपाꣳ सधस्थम्[57]॥ अपां योनौ समुद्रे त्वां सा० । समुद्रो वा अपां योनिः[58]॥ अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा०

१ —— ७,५,२,४६ ।

सिकता वा अपां पुरीषम्(५९) ॥ अपां पायसि अन्ने त्वां सा०। अन्नं वा अपां पाथः(६०)॥ पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्चयजुर्भिः। गायत्रेण गायत्रे व गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि। त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। जागतेन छन्दसा त्वां सा० ॥५३॥ १—१७,६,२। २—८,१,१,३।

का० व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश-दशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्(१)। प्राणभृत्सञ्ज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः॥ पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टकादेवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश। प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे। कदाचिद्विस्रस्तात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूत्वोत्क्रान्ताः तदा तान् प्रजापतिरूचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया स्रक्ष्यते चेत्तिष्ठामस्ततः

अ॒यम्पु॒रोभुव॒स्तस्य॑प्रा॒णोभौ॑वाय॒नोव॑स॒न्तःप्रा॑णाय॒नोगा॑यत्रीवा॑स॒न्तीगा॑यत्र्यैगा॑यत्रङ्गा॑यत्रादु॑पा॒ꣳशुरु॑पा॒ꣳशो

स्त्रि॒वृत्त्रि॒वृतो॑रथन्त॒रंव॒सिष्ठ॒ऋषिः॑प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒त्वया॑प्रा॒णङ्गृ॑ह्णामिप्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५४ ॥

प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान् पुष्णन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्सञ्ज्ञेत्युक्तं श्रुत्या प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणा उदक्रामन्नित्यादिकया(२)॥ अथ मन्त्रव्याख्या। योऽयं पुरो भुवस्याग्निर्वर्तते हे इष्टके त्वं तद्रूपासि प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः एवमग्रेऽपि। पुरस्तादुपधीयते प्रागुह्रियेत प्राञ्चमुपचर्यतइति पुरोऽग्निः। भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः। तदुक्तं श्रुत्या। अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्ने हीदꣳ सर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा

पुरस्तात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति[५]॥ प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं[५] भौवायनः। नडादित्वात्फक् इष्टके प्राणरूपां त्वां सा०। प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीतेति(५) श्रुतेः॥ प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक् यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। वसन्त ऋतुं प्राणान्निरमिमीतेति[५] श्रुतेः। वसन्तस्यापत्यं वासन्ती॥ तस्यापत्यमिति अण् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीतेति[५] श्रुतेः। गायत्र्यै गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे गायत्र्याः सकाशाज्जायत्रं सामेत्यन्नं तद्रूपां सा०। गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳ साम निरमिमीतेति[५] श्रुतेः॥ गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीतेति[५] श्रुतेः॥ उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। उपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳ स्तोमं निरमीमितेति[५] श्रुतेः॥ त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीतेति[५] श्रुतेः॥ वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तू-

अयन्दक्षिणा विश्वकर्म्मा तस्य मनो वैश्वकर्म्मणङ्ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुब्ग्रैष्मी त्रिष्टुभः स्वारꣳ स्वारादन्तर्यामोन्तर्य्या

निति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि तृचो लोपः सर्वाधार ऋषिः त्राता प्राणस्तद्रूपां सा०। प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठ[६] इति श्रुतेः॥ प्रजापतिर्गृहीतया गृह्णातिः सृष्टयर्थः प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि। ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकलसादयत्येकं तत्प्राणं करोतीति श्रुतेः॥५४

एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणिरारभ्योपधेयम्। विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति यद्रूपां त्वां सा०। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवते एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति

तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः[७]॥ तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम्। तस्ये-दमिति अण् इन्नण्यनपत्य इति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । मनस्तस्माद्रूपाद्वायोर्निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ मनसोऽपत्यं ग्रैष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । ग्रैष्ममृतुं मनसो निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा० । त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्माहतो-र्निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा०। त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳ साम निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ स्वारा त्साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदश स्तोमस्तद्रूपां सा०। अन्तर्यामाद्ग्रहात्पञ्चदशꣳ स्तोमं निरमिमीतेति[८] श्रुतेः ॥ पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्बृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा०। पञ्च-

मात्पञ्चदशःपञ्चदशाद्बृहद्भरद्वाजऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्वयामनोगृह्णामिप्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यचक्षुर्वैश्वव्यचसंवर्षाश्चाक्षुष्योजगतीवार्षीजगत्याऋक्सममृक्समाच्छुक्रःशुक्रात्सप्त

दशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निर०[८] ॥ भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादने-च्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिरिति[९] श्रुतेः ॥ प्रजापतिगृहीतया धात्रसृष्टया त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चादित्यादिमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणिरारभ्योपदधाति । पश्चात् प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमन-

मीलो विश्वं विचति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा० । असौ वाआदित्यो विश्वव्यचा यदा उदेत्यथेदꣳ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति[१] श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य सम्बन्धि चक्षुरत एव वैश्वव्यचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा० । चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीतेति[२] श्रुतेः ॥ चाक्षुषः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा० । गर्गादित्वाद्यञ् वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीतेति श्रुतेः ॥ वर्षाभ्य उत्पन्नं जगतीच्छन्दस्तद्रूपां सा०। जगतीं छन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निर्ममि० ॥ जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्सममृक्सदृशं यत्साम तद्रूपां सा० । जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳ साम निरमि० ॥ ऋक्समादु-

दशः सप्तदशाद्वैरूपञ्जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरात्स्वस्तस्य श्रोत्रꣳ सौवꣳ शरच्छ्रौत्र्यनुष्टुप्शारद्यनुष्टुभ ऐडमैडान्मन्थी मन्थिन एकविꣳश एकविꣳशाद्वैराजं

त्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा० । ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमि० ॥ शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदश स्तोमस्तद्रूपां त्वां सा० । शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशꣳ स्तोमं निरमि० ॥ सप्तदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वैरूपं पृष्ठं तद्रूपां सा० । सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि० ॥ जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमत् अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा०। चक्षुर्वै जमदग्नि ऋषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिरिति[३] श्रुतेः ॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि । सन्नत्वादयत्येतच्चक्षुः करोतीति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

१ ———— ८,१,२,१ । २ ———— ८,१,२,२ । ३—८,१,२,३ ।

दशमन्त्रैश्चतुर्थं दशमुत्तरांसादारभ्योपदधाति ॥ उत्तरस्मादुत्तरात् उत्तराधरदक्षिणादातिरिति आत्प्रत्ययः सर्वस्मादुत्तरभागस्था

दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक् स्वर्गरूपां त्वां सा०। क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम्। दिशो वाउत्तरायत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा द्युलोकाद्वैसाद्दिशोऽथ यत्स्वरित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रं ह दिशो भूलोत्तरं तस्यौ तदेतद्रूपमुपधातीति[1] श्रुतेः॥ तस्य स्वर्गस्य सम्बन्धि श्रोत्रं कीदृशं सौवम् स्वः इदं सौवं तस्येदमिति अण् द्वारादित्वादैजागमः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः श्रोत्ररूपां त्वां सा०। श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीतेति श्रुतेः॥ श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा०। शरदमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीतेति श्रुतेः॥ शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा०। अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि०॥ अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा०। अनुष्टुभश्छन्दस ऐडं साम निरमि०॥ ऐडात्साम्न उत्पन्नो यो मन्थी

विश्वामित्रऋषिःप्रजापतिगृहीतयात्वयाश्रोत्रंगृह्णामिप्रजाभ्यः॥५७॥

इयमुपरिमतिस्तस्यैवाङ्मात्याहेमन्तोवाच्यःपङ्क्तिर्हैमन्तीपङ्क्त्यैनिधनवन्निधनवतआग्रयणआग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ

ग्रहस्तद्रूपां सा०। ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि०॥ मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंश स्तोमस्तद्रूपां सा०। मन्थिनो ग्रहादेकविंशं स्तोमं निरमि०॥ एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा०। एकविंशात् स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि०॥ विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन मित्रे चर्षाविति दीर्घः तादृश ऋषिः श्रोत्रं शब्दयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वं मित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा०। श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिरिति[2] श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति सकलादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोतीति श्रुतेः॥ ५७॥

१—८,१,२,४।   २—८,१,२,६।

६२

दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम्। उपर्युपरिष्टादिति निपातः उपरि ऊर्ध्वदिश-सचन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूत्वोपरि यत्तिष्ठति तद्रूपां सा०। चन्द्रमा वाउपरि तद्यत्त माऽऽहोपरो ह्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदꣳ सर्वं मनुते वाग्घ चन्द्रमा भूत्वोपरिष्टात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति श्रुतेः॥ तस्मै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा०। वाचं तस्मा-द्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीतेति श्रुतेः॥ वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा०। हेमन्तऋतुं वाचो निरमि०॥ हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा०। पङ्क्तिच्छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमि०॥ पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां

ध्रौत्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ शाक्वररैवते विश्वकर्म्मऽऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः।

लोकम्पृण छिद्रम्पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ

सा०। पङ्क्त्यै चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमि०॥ निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा०। निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि०॥ आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा०। आग्रयणाद्ग्रहा-त्त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ निरमि०॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा०। त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाभ्याꣳ स्तोमाभ्याꣳ शाक्वर रैवते पृष्ठे निरमि०॥ विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा०। वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदꣳ सर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मर्षिरिति श्रुतेः॥ प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः

वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । सन्ततृसादयत्येकां तद्वाचं करोतीति श्रुतेः ॥ अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो गृहणमित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणं पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्त्वित्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात् प्राणादीन्गृह्णामि मद्वशगान् करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्वशगा भवन्त्वित्यर्थः ॥ का० लोकम्पृणा दक्षिणांऽसादध्या मध्यात्[1] । आत्मनो

श्रीयन्तिपृश्नयः । जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः । इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः ।

रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ ५८ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥१३॥

दक्षिणकोणादारभ्य मध्यात् अधि स्वयमातृणापर्यन्तं लोकम्पृणा उपदधाति तासां लोकं पृणेत्यभिमन्त्रणम् । ता अस्येति सूददोहःसञ्ज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः ॥ का० मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्[2] । स्वयमातृणोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण सृतक्षेपः ॥ तिस्रः ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात्[3] ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । पुष्कराद्याद्विचिंलन्तो रामेन्द्रध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

१——१७,६,५ । २——१७,९,९ । ३——१३अ०५४-५५-५६कं० ।

त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । अयं वै लोकः प्रथमा चितिरिति[१] श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः । एतां द्वितीयां चितिमपश्यन्यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः इति श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यू भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्या तेऽश्विनावध्वर्यू ऋत्यादिरुक्तक्रमः । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः ॥ द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः ॥ का० आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्[२] । पञ्चचितिकाभिराश्विनीसञ्ज्ञा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं नित्ये इति सूत्रार्थः ॥ पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्त्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः । आदित्यास्त्वार्षौ त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके यतस्त्वं ध्रुवा

ध्रु॒वक्षि॑तिर्ध्रु॒वयो॑निर्ध्रु॒वासि॑ ध्रु॒वं योनि॒मासी॑द साधु॒या । उख्य॑स्य के॒तुं प्र॑थ॒मं जु॑षा॒णाश्वि॑नाध्व॒र्यू सा॑दयतामि॒ह त्वा ॥१॥

स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतःसिग्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशं साधुया साधुं श्रेष्ठं सुपां सुलुगित्यमो यादेशः । कीदृशी त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा चितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथमसाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथ वा अग्निरुख्यस्तस्यैव प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणेति[३] श्रुतेः । इतः परं यजुः किञ्च अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

१——८,२,१,१ । २——१७,८,१५ । ३——८,२,१,४ ।

हे इष्टके पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद

सदनेइति श्रुतेः॥। कीदृशी त्वं कुलायिनी कुलायो नीडमस्त्रियाम् कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा। एतःखिल्वे-
लायमिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति। कुलायमिव वै द्वितीया चितिरिति[१] श्रुतेः। अत्र सादृश्यार्थे इनिः। तथा घृतवती होष्य-
माणान्ययुता वसोर्धारा घृत होष्यन्ते। पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति एव बहुधा धीयते स्थाप्यतइति वा। किञ्च रुद्रा
वसवश्चोपलक्षणं सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु। किञ्च सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्पीपिहि आप्या-

कुलायिनीघृतवतीपुरन्धिःस्योनेसीदसदनेपृथिव्याः।

अभित्वारुद्रावसवोगृणन्त्विमाब्रह्मपीपिहिसौभगायाश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा॥ २॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेहसीददेवानाᳪंसुम्नेबृहतेरणाय। पितेवैधिसूनवआसुशेवास्वावेशातन्वा

संविशस्वाश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा॥ ३॥

यस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः। इमेति सुप आकारः। ब्रह्मेति सुपो लोपः। पि गतौ तुदादिः
बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः श्लाविति द्वित्वं तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः॥ अश्विनेत्यादि पूर्ववत्॥२॥ १—८,२,१,५।

हे इष्टके त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः। स्वेन वीर्येणेह सीदेति श्रुतेः।

कीदृशी दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय सप्तमी चतुर्थ्यर्थे । देवानाᳪ सुम्नाय महते रणायेति[१] श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च आ समन्ताद्भाविन सुशिवा शोभनं शिवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव घृसोरेद्धाविति एकारः । तत्र दृष्टान्तः पिता सूनवइव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किञ्च स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा प्रथमा तृतीयार्थे स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । स्वावेशेनात्मना संविशस्वेति श्रुतेः । अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

हे इष्टके त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि । पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीयेति[२] श्रुतेः ।

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद

प्रजावदस्मे द्रविणायजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ४ ॥

पृणाति पूरयति पुरीषम् । पॄपूभ्यां किदिति पृणातेरीषन् प्रत्ययः किञ्च कित्त्वादुदोष्ठ्यपूर्वस्येति उदादेशो रपरत्वं च निस्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसस्त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किञ्च स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयचितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत्पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद्देहि यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

१——८,२,१,६ । २——८,२,१,७ ।

हे इष्टके अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। किम्भूतां त्वां अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम्। दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम्। किञ्च त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि। विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा॥ तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम्॥५॥

आदित्यास्त्वापृष्ठेसादयाम्यन्तरिक्षस्यधर्त्रीं विष्टम्भनीन्दिशामधिपत्नीम्भुवनानाम्।

ऊर्म्मिर्द्रप्सोअपामसिविश्वकर्म्मातऋषिरश्विनाध्वर्यूसादयतामिहत्वा॥ ५ ॥

शुक्रश्चशुचिश्चग्रैष्मावृतूअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयःकल्पन्ताम्ग्नयःपृथङ्मम

ज्यैष्ठ्यायसव्रताः। येअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीइमेग्रैष्मावृतूअभिकल्पमानाइन्द्रमिवदेवाअभिसं

विशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्॥ ६ ॥

का० शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि[१]। प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पेद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय। ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः। उत्कृतिश्छन्दः। शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसम्बन्धिनौ ऋत्ववयवौ। अन्यद्व्याख्यातम्॥ ६॥

१——१०,८,१६।

का० वसुदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्[१] । पञ्चमन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसञ्ज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः ॥ विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थं वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्निरूपाय अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः तां कां

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः जुषी प्रीतिसेवनयोः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः समानस्य छन्द स्यमूर्द्धेति समानस्य सादेशः वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथा विधाभिः या त्वं सजूः अस्ति विदधति सृजन्ति जगदिति विधा

[१] का० १७, ८, १६ ।

आपस्ताभिः । आपो वै विधा अद्भिर्हीदꣳ सर्वं विहितमिति[1] श्रुतेः । अपएव ससर्जादाविति[2] स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः । तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः । प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्ध मिति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः । अथो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धमिति श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः । अश्विनो चेह त्वां सादयताम् तद्दतून् प्राजनयद्दतुभिर्वै सयुग्भूत्वेति श्रुतेः॥ उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्देवैः सजूरिति विशेषः । शेषं पूर्ववत्तुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणम्मेपाह्यपानम्मेपाहिव्यानम्मेपाहिचक्षुर्म्मउर्व्याविभाहिश्रोत्रम्मेश्लोकय॥

अपःपिन्वौषधीर्जिन्वद्विपादवचतुष्पात्पाहिदिवोवृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

का॰ प्राणभृतः प्राणं मइति[3] । पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्सञ्ज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति ॥ पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि । प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधातीति[4] श्रुतेः ॥ हे इष्टके त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुञ्च मे मम पाहि । उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु । श्लोक सङ्घाते बहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥ का॰ अपः पिन्वेत्यपस्याः[5] । पञ्चमन्त्रैरपस्यासञ्ज्ञा इष्टका उप-

१—८,२,२,८ । २—मनुः १,८ । ३—१७,८,२० । ४—८,२,३,२ । ५—१७,८,२१ ।

दधाति ॥ अब्दैवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च पिन्वतिः सेचनार्थः। ओषधीर्जिन्व प्रीणय जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष। चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय। दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात् प्रवर्तय ॥ ८ ॥

का० वयस्याः पञ्च पश्चानूकान्तेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्[1]। दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वं तु चतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ एकोनविंशतिर्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। वयःशब्दोपेतमन्त्रैरुपधेया इष्टकाः। अत्र श्रुत्युक्तं निदानम्। पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात् सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् ततः

मूर्द्धावयःप्रजापतिश्छन्दःक्षत्रंवयोमयन्दञ्छन्दोविष्टम्भोवयोधिपतिश्छन्दोविश्वकर्मावयःपरमेष्ठीच्छन्दोवस्तोवयो

विवलञ्छन्दोवृष्णिर्वयोविशालञ्छन्दःपुरुषोवयस्तन्द्रञ्छन्दोव्याघ्रोवयोनाधृष्टञ्छन्दःसिꣳहोवयश्छदिश्छन्दः

पष्ठवाड्वयोबृहतीच्छन्दउक्षावयःककुप्छन्दऋषभोवयःसतोबृहतीच्छन्दः॥ ९ ॥

प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसम्बन्धिन्या तत्तद्वयोऽवस्थया तान् पशूनाप्नोत् तदभिधायका मन्त्राः। प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामंश्छन्दाꣳसि भूत्वा तान् गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाप्नोदिति[2] श्रुतेः। तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्पयते। मूर्द्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः विभक्तिव्यत्ययः वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः। तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः। अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ। प्रजापतिर्वै मूर्द्धा स वयोऽभवत् प्रजा-

१ — १७, ८, २२। २ — ८, २, ३, ९।

पतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति[1] श्रुतेः॥ चतात्वायतइति चत्त्वं ताद्दृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् मयं सुखं
ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत्। चत्त्वं वय इति प्रजापतिर्वै चत्वꣳ स वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति। यद्वा अनिरुक्तं तन्मयन्द-
मनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवदिति[2] श्रुतेः॥ अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टम्भोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः
प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वाऽधिपतिः प्रजा-
पतिरेव छन्दोभवदिति(१२)श्रुतेः॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत्। प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स
वयोऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवदिति(१३) श्रुतेः॥
एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ-द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः तथाचाष्टसङ्ख्योपेतत्वात्सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीच्छन्दो
भूत्वा वयसा तृतीयाया लुक् वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून्प्रजापतिरगृह्णात्। तानि वाएतानि चत्वारि वयाꣳसि चत्वारि
छन्दाꣳसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान् पशून्वयसाप्नोदिति(१४)श्रुतेः॥ वस्त अजः। द्वितीयैकवचनस्य
सुपां सुलिति सु-आदेशः। वय इति तृतीयालुक्। विवलं विविधं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं वस्तं पशुं वयसा
तत्तद्वयोऽवस्थया जग्राह। एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं-तं पशुं गृहीत-
वानिति योज्यम् विशेषस्तु वक्ष्यते। वस्तो वय इति वस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्च-
क्रमुरिति[2] श्रुतेः॥ विशालं द्विपदा गायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह। वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः
इति। द्विपदाह वै विशालं छन्दो द्विपदा भूत्वा वय उच्चक्रमुरिति(२) श्रुतेः॥ तन्द्रं पङ्क्तिच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत्।
पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्हं भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुरिति(३) श्रुतेः॥ अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं

१——८,२,३,१०।

२——८,२,३,११।

३——८,२,४,१।

व्याघ्रं पशुं वयसाग्रहीत्। व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वाअनाधृष्टं छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च०(४) ॥ छादयतीति छदिरतिच्छन्दाः छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाग्रहीत्। सिꣳहं वयसाप्नोच्छदिश्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाꣳसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिꣳहा उच्च०(५) ॥ अथातो निरुक्तानेव पशूनिरुक्तानि छन्दाꣳस्युपदधातीति(५) श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दृश्योच्यन्ते। पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाट् पञ्चवर्षः पशुः बृहतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। पष्ठवाहं वयसाप्नोद्बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाहा उच्च०(६) ॥ उक्षा सेचनसमर्थः पशुः आद्यन्ता-

अनड्वान्वयःपङ्क्तिश्छन्दोधेनुर्वयोजगतीछन्दस्त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दोदित्यवाड्वयोविराट्छन्दःपञ्चाविर्वयोगायत्री

छन्दस्त्रिवत्सोवयउष्णिक्छन्दस्तुर्यवाड्वयोनुष्टुप्छन्दः॥ लोकम्पृणच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम्।

इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ताअस्यसूददोहसःसोमꣳश्रीणन्तिपृश्नयः।

वष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत्। उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप् छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च०(७) ॥ ऋषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान्। द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत्। ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहतीच्छन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च०(८) ॥ ९ ॥

अनः शकटं वहतीत्यनड्वान्बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं वयसाप्नोत्पङ्क्तिश्छन्द

इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च०(९)॥ धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगतीच्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तां धेनुं वयसाग्रहीत्। धेनुं वयसाप्नोज्जगतीच्छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च०(१०)॥ षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत्। त्र्यविं वयसाप्नोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब्भभूत्वात्र्यव उच्च०(११)॥ दोऽवखण्डने क्तिन्प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। दित्यवाहं वयसाप्नोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च०(१२)॥ पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूत्वोत्क्रान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत्। पञ्चाविं वयसाप्नोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च०(१३)॥ त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यत्र सः त्रिवत्सः पशुः

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः। इन्द्रंविश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः।

रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ १० ॥

उष्णिक् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं त्रिवत्सं जग्राह। त्रिवत्सं वयसाप्नोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिग्घ भूत्वा त्रिवत्सा उच्च०(१४) तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। तुर्यवाहं वयसाप्नोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुरिति(१५) श्रुतेः॥ एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः॥ का० दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्[१]। दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकम्पृणा उदग्वाति[२] पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः॥ इति द्वितीया चितिः सम्पूर्णा ॥१०॥

अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः। का० तृतीयायाꣳ स्वयमातृण्णामैन्द्राग्नी इति मध्ये[३]। तृती-

१ —— १७,८,२४। २ —— १२,५४-५५-५६। ३ —— १७,८,२५।

यायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृणामुपदधाति ॥ अनुष्टुप् पूर्वार्धर्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृणादेवतः । हे इन्द्राग्नी युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृणाख्यां दृढीकुरुतम् । एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह । हे स्वयमातृणे पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमत्येषि ॥ ११ ॥

वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृणोपधाने एव विनियुक्तम् । हे स्वयमातृणे विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकान्दृꣳहतंयुवम् । पृष्ठेनद्यावापृथिवीअन्तरिक्षञ्चविबाधसे ॥ ११ ॥

विश्वकर्मात्वासादयत्वन्तरिक्षस्यपृष्ठेव्यचस्वतीम्प्रथस्वतीमन्तरिक्षंयच्छान्तरिक्षन्दृꣳहान्तरिक्षम्माहिꣳसीः ।

विश्वस्मैप्राणायापानायव्यानायोदानायप्रतिष्ठायैचरित्राय । वायुष्ट्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्दिषाशन्तमेन

तयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद ॥ १२ ॥

उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । किम्भूतां त्वां व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्तां प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम् । हे इष्टके त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय । अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु । तदन्तरिक्षं मा हिंसीः । किमर्थं विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वदेहस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय । प्राणिनामेतत्सर्वं

लोकदार्ढ्यं सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः। किञ्च मह्या महत्त्वा स्वस्त्या योगक्षेमसम्पत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च सह वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत्॥ १२॥

का० अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्[1]। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासञ्ज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इष्टकाः। दिग्देवत्यानि पञ्च

राज्ञ्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्यसि बृहती दिक्॥ १३॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ।

वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद॥ १४॥

यजूंषि। हे इष्टके त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि॥ विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि त्रिष्टुब्रूपासि॥ सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि॥ स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि॥ अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती मौढ़ोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि॥ दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः। छन्दांसि दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति[2] श्रुतिः॥ १३॥

१—— १७,८,२६। २——८,३,१,१४।

का० विश्वकर्मेति विश्वज्ज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः[1] । प्रथमोपहितायां विश्वज्ज्योतिष उपरि विश्वज्ज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ॥ वायुदेवत्यं शक्वरीच्छन्दस्कं यजुः । हे इष्टके ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु । अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान्वायुरिति[2] श्रुतेः । किञ्च सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ । वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरस्वत् चिताविव ॥ १४ ॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः

कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ।

वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः

कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे ।

का० ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति[3] । पूर्वतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः । नभः श्रावणः नभस्यः भाद्रपदः । शेषं व्याख्यातम्[4] ॥ १५ ॥ १—१७,८,३। २—८,३,२,३। ३—१०,९,४। ४—१३ अ० २५ क०।

का० इषश्चोर्जश्चेत्यपरे[1]। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति। ऋतव्यमुक्तंकृतियजुः। इषः आश्विनः ऊर्जः कार्त्तिकः शरद्वयन्तौ। शिष्टं प्रोक्तम् (१३,२५) ॥ १६ ॥

का० पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म इति प्रतिमन्त्रम्[2]। आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे इष्टके मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय मे मनो जिन्व प्रीणय ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

शारदावृतूऽअग्निकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥ १६ ॥

आयुर्मेपाहिप्राणम्मेपाह्यपानम्मेपाहिव्यानम्मेपाहिचक्षुर्मेपाहिश्रोत्रम्मेपाहिवाचम्मेपिन्वमनोमेजिन्वात्मानम्मेपाहिज्योतिर्मेयच्छ ॥ १७ ॥

का० छन्दस्या द्वादशद्वादशाप्ययेषु मा च्छन्द इति[3]। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादशद्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः। षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। मीयतइति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि। अयं वै लोको मायं लोको मित इवेति[4] श्रुतेः ॥ अस्माल्लोकात्प्रमीयतइति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि। अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इवेति श्रुतेः॥ प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता। असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्ष-

१——१०,९,५। २——१०,९,६। ३——१७,९,८। ४——८,३,३,५।

लोके प्रतिमित इवेति श्रुतेः ॥ अस्त्रीवयः अस्यते क्षिप्यतइत्यस्त्रि अस्त्रि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्त्रिवयः दीर्घंश्छान्दसः अस्त्रीवयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि। यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्त्रीवयोऽथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदस्त्रीवय इति श्रुतेः ॥ इतः स्पष्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधातीति, श्रुतेः ॥ इष्टके त्वं पङ्क्त्युष्णिग्बृहत्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दोऽअस्त्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दऽउष्णिक्छन्दो बृहतीच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दो विराट्छन्दो गायत्रीच्छन्दस्त्रिष्टुप्छन्दो जगतीच्छन्दः ॥ १८ ॥

पृथिवीच्छन्दोऽन्तरिक्षञ्छन्दो द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणिच्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृषिश्छन्दो हिरण्यञ्छन्दो गौश्छन्दोऽजाच्छन्दोऽश्वश्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समाः संवत्सराः। स्पष्टमन्यत्। यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति[1] श्रुतेः ॥ १९ ॥

इष्टके त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति[2] श्रुतेः ॥ २० ॥

१,२ —— ८,३,३,६।

का० वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्द्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्[१]। प्रागुक्तद्वादशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्द्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः। तुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः। वालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणास्ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति। तथा च श्रुतिः। प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम यद्वाउर्वरयोरसम्भिन्नं

अग्निर्देवतावातोदेवतासूर्य्योदेवताचन्द्रमादेवतावसवोदेवतारुद्रादेवतादित्यादेवतामरुतोदेवताविश्वे

देवादेवताबृहस्पतिर्देवतेन्द्रोदेवतावरुणोदेवता ॥ २० ॥

मूर्द्धासिराड्ध्रुवासिधरुणाधर्त्र्यसिधरणी। आयुषेत्वावर्चसेत्वाकृष्यैत्वाक्षेमायत्वा ॥ २१ ॥

यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः(१) ॥ सप्त वाइमे भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्राउ हीमे प्राणा असम्भिन्नास्ते यद्वालमात्रादसम्भिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः(१) ॥ सप्त वाइमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्द्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः(४) ॥ सप्त वाइमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतैर्दधातीति(५) ॥ इति सूत्रार्थः ॥ मूर्द्धासि अनुष्टुप यन्त्री परोष्णिक्। ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यदेवत्यानि। हे इष्टके त्वं मूर्द्धा मूर्द्धवदुत्तमा राट् राजमाना

१——१७,९,१०-१२।

श्चासि। हे इष्टक त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि। हे इष्टके त्वं धर्त्री धारणं कुर्वतो धरणो भूमिरूपा चासि। एव मिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या मूर्द्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणी त्यमुं लोकमिति[1] ॥ आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि। वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि। कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामु०। क्षेमाय सम्पादितधनरक्षणाय त्वामु०। इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति. चत्वारश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेः॥ १२

यन्त्रीराड्यन्त्र्यसियमनीध्रुवासिधरित्री। इषेत्वोर्ज्जेत्वारय्यैत्वापोषायत्वा॥ लोकम्पृणाच्छिद्रम्पृणाथोसीदध्रुवात्वम्।

इन्द्राग्नीत्वाबृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन्। ताअस्यसूददोहसस्सोमꣳश्रीणन्तिपृश्नयः।

जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः। इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः।

रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम्॥ २२॥

हे इष्टके त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति[2] श्रुतेः॥ हे इष्टके इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि। ऊर्जे बलाय त्वामु०। रय्यै धनाय त्वामु०।

१——८,३,४,८। २——८,३,४,१०।

पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु० । इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशव इति श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः ॥ का०
उत्तरश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्[1] । उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकम्पृणा उपदधाति । ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२

॥ इति तृतीया चितिः ॥

का० उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति[2] । पूर्वानूक्रान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामाचीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः

आशुस्त्रिवृद्भान्तःपञ्चदशोव्योमासप्तदशोधरुणएकविꣳशःप्रतूर्त्तिष्टादशस्तपोनवदशोभीवर्त्तःसविꣳशोवर्च्चोद्वाविꣳशः
सम्भरणस्त्रयोविꣳशोयोनिश्चतुर्विꣳशोगर्भाःपञ्चविꣳशओजस्त्रिणवःक्रतुरेकत्रिꣳशःप्रतिष्ठात्रयस्त्रिꣳशोब्रध्नस्यविष्ट
पञ्चतुस्त्रिꣳशोनाकःषट्त्रिꣳशोविवर्त्तोष्टाचत्वारिꣳशोधर्त्रञ्चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

हे इष्टके त्वं त्रिवृत्स्तोमरूपासि साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् आशुः । अशू व्याप्तौ अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति[3] श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्ततइति त्रिवृत् क्विप् । सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथा च श्रुतिः । स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपद-

१—१७,८,१५ । २—१७,१०,७ । ३—८,४,१,३ ।

धाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत्स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्हं भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति ॥ का० दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति[1] । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः यद्वा भान्तः चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात्पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । य एव पञ्चदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति[2] श्रुतेः । का० दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति[3] । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात् तद्रूपासि । य एव सप्तदश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति[4] श्रुतेः ॥ का० दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविꣳश इति[5] । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्घामात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । य एवैकविꣳश स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽसौ वाआदित्यो धरुण एकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳ सर्वं ध्रियतआदित्यो ह भूत्वा

१—१७,१०,९। २—८,४,१,१०। ३—१७,१०,१०। ४—८,४,१,११॥ ५—१७,१०,८। ६—१७,१०,८।

पश्चात्तस्या तदेव रूपमुपदधातीति[१] श्रुतेः ॥ का० चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्त्तिरष्टादश इति[२] । चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपदा उदङ्ख
उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः ॥ अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्त्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्त्तिः अष्टादशः
स्तोमः यद्वा संवत्सरः प्रतूर्त्तिरष्टादशावयवः मासाः पञ्च द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । य एवाष्टादशस्तोमस्तं तदु-
पदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संवत्सर एव प्रतूर्त्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्त्तिरिति संवत्सरो
हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति(१३) श्रुतेः ॥ तपोरूपो नवदशः स्तोमः यद्वा संवत्सरस्तपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति
स नवदशः द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदश
स्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूप
मुपद०(१४)॥ अभिवर्त्यन्ते आवर्त्यन्तइत्यभीवर्त्तः समावृत्तिरूपः सविंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः
संवत्सरः । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्यया सहितः सविंशः । य एव सविꣳश
स्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वाऽभीवर्त्तः सविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः संवत्सर एवाभीवर्त्तः सविꣳशस्तद्यत्तमाहा
भीवर्त्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते तदेतद्रूप०(१५)॥ वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविꣳशः स्तोमः यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः
द्वादश मासाः सप्तर्त्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसङ्ख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । य एव द्वाविꣳश स्तोमस्तं तदुप-
दधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च
इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप०(१६)॥ सम्विभर्त्ति सम्भरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि यद्वा सम्भर-
त्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा सम्भरणः संवत्सरः त्रयोदश मासाः सप्तर्त्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशा-

१——८,१,१,१२ । २——१७,१०,११ ।

वयवः तद्रूपासि । य एव त्रयोविंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव सम्भरणस्त्रयोविंशस्तद्यत्तमाह सम्भरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि सम्भृतस्तदेव तद्रूप०(१७)॥ योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । य एव चतुर्विंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप०(१८)॥ गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वं सामगर्भः पञ्चविंश स्तोमोऽसि यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । य एव पञ्चविंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविंशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप०(१९)॥ ओजः मतुब्लोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणव स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रस्त्रिणवोऽथो संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप०(२०)॥ क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । य एवैकत्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकत्रिंशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति(२१) श्रुतेः ॥ प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात्पक्षर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप०(२२)॥

ब्रध्नः सूर्यः । असौ वा आदित्यो ब्रध्न इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं भुवनं विष्टपं लोक इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं
तद्रूप स्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिंश स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्र-
संवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिंश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशति-
रर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तदात्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं
तदेतद्रूप०(२३)॥ नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो वा नाकः काम्यतइति कं सुखं न क मकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः
षट्त्रिंशः पञ्चमासात्मकत्वात् । य एव षट्त्रिꣳश स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवतसरो वाव नाकः षट्त्रिंशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासा
द्वादश मासास्तदात्तमाह नाक इति न हि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरो वाव नाकः संवत्सरः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप०(२४)॥
विवर्त्यन्ते आवर्त्यन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः
अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः । य एवाष्टाचत्वारिꣳश स्तोमस्तं तदुप-
दधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशस्तस्य षड्विꣳशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तदात्तमाह विवर्त्त
इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप०(२५)॥ धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरस्तोमश्चतुष्टोमः मध्यपदलोपी समासः त्रिवृत्पञ्चदशसप्त-
दशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि । वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वात् चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः । य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति
तदात्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां
भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति(२६) श्रुतेः ॥ आद्यावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः । तदुक्तं श्रुत्या
स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति(२६)॥ एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः
स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः ॥ २३ ॥

का० दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति१ । पूर्वानूकान्ते विहितयोर्जङ्घामात्रयोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्तरां पूर्वमुपहिता ॥ दश यजूंषि चतुर्भिस्त्र्युन्नोद्धिन्युपधानं षड्भिः षट्पद्योपधानं दशेष्टकाः स्तृतसञ्ज्ञाश्च । तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः । उत्पन्नेन स्रष्ट्रादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः प्रजापतिनोक्तं वृणुत तैः केचिदुक्तमस्माकं भागोस्तु अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वा केभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति । तथा

अ॒ग्नेर्भा॒गो॑ऽसि दी॒क्षाया॑ आधि॑पत्यं॒ ब्रह्म॑ स्पृ॒तं त्रि॒वृत्स्तोम॑ इन्द्र॑स्य भा॒गो॑ऽसि॒ विष्णो॒राधि॑पत्यं क्ष॒त्रꣳ स्पृ॒तं प॑ञ्चद॒श स्तोमो॑ नृ॒चक्ष॑सां भा॒गो॑ऽसि धा॒तुराधि॑पत्यं ज॒नित्र॑ꣳ स्पृ॒तꣳ स॑प्तद॒श स्तोमो॑ मि॒त्रस्य॑ भा॒गो॑ऽसि॒ वरु॑णस्याधि॑पत्यं दि॒वो वृ॒ष्टिर्वात॑ स्पृ॒त ए॑कवि॒ꣳश स्तोम॑: ॥ २४ ॥

च श्रुतिः । अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यंभवत्तान्यस्य गर्भएव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति ॥ अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके या

१—१०,१०,१२ ।

त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्वामित्वं यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः विभक्तिव्यत्ययः त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतं रक्षितं यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा तां त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु स्वादिः। वाग्वै दीक्षेति[१] श्रुतेः॥ का० उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति[२]। उदगनूकान्तविहित-योर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि यस्यां त्वयि विष्णोराधि-पत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मोचितम् इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोदिति(४) श्रुतेः॥ का० उत्तरां दक्षिण-योर्नृचक्षसां भाग इति[३]। दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता॥ नॄन् शुभाशुभकर्तॄन

वसूनाम्भागोसिरुद्राणामाधिपत्यञ्चतुष्पात्स्पृतञ्चतुर्विंशस्तोमआदित्यानाम्भागोसिमरुतामाधिपत्यङ्गर्भास्पृताः

पञ्चविंशस्तोमोदित्यैभागोसिपूष्णआधिपत्यमोजस्पृतन्त्रिणवस्तोमोदेवस्यसवितुर्भागोसि

चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम्। देवा वै नृच-क्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विड्वै जनित्रमिति(५) श्रुतेः॥ का० उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति[४]। अपरानूकान्त-विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः॥ हे इष्टके त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयैकविंशेन स्तोमेन दिवः सम्बन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि। प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति(६) श्रुतेः॥ २४॥

१——८,४,२,२। २——१०,१०,१५। ३——१०,१०,१४। ४——१८,१०,१३।

षट प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति¹। चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पदा उपदध्यादिति सूत्रार्थः ॥ इष्टके त्वं वसूनां भागोऽसि त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मःवितम्। वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यनकरोदिति(७) श्रुतेः ॥ आदित्यानां या त्वं भागोऽसि त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः। आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोदिति(८) श्रुतेः। त्वमदित्यै अदित्या भूतिर्भागोऽसिपूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् इयं वाअदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य०(९)॥ त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि

बृहस्पतेराधिपत्यꣳसमीचीर्दिशस्स्पृताश्चतुष्टोमस्तोमः ॥ २५ ॥

यवानाम्भागोस्ययवानामाधिपत्यम्प्रजास्स्पृताश्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमऋभूणाम्भागोसिविश्वेषान्देवानामाधिपत्य

म्भूतꣳस्स्पृतन्त्रयस्त्रिꣳशस्तोमः ॥ २६ ॥

त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगच्छन्ति जना यासु ता दिशः स्पृताः। देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतयआधिप०(१०)॥ २५ ॥

यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः। पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप०(११)। ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं

१——१७,१०,१६।

भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् तथा
यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति। ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोदिति[१२] श्रुतेः॥ २६॥

का० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति१। अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति१॥ ऋतुदेवत्यं यजुः। सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ
हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ। शिष्टं पूर्वतुल्यम्॥ २७॥

सहश्चसहस्यश्चहैमन्तिकावृतूअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयःकल्पन्तामग्नयः

पृथङ्ममज्यैष्ठ्यायसव्रताः। येअग्नयःसमनसोन्तराद्यावापृथिवीइमे। हैमन्तिकावृतूअभिकल्पमाना

इन्द्रमिवदेवाअभिसंविशन्तुतयादेवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम्।। २७॥

एकयास्तुवतप्रजाअधीयन्तप्रजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवतब्रह्मासृज्यतब्रह्मणस्पतिरधिपतिरासीत्पञ्चभिरस्तु

का० रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकं सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्२। सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां सृष्टि
संज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः॥ सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि।
अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवानिन्द्रादीनूचे युष्माभिः सह परमा-

१—१७,१०,१७। २—१७,१०,१८।

त्मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः सऊचे मया युष्माभिश्चेति तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति। तथा च श्रुतिः तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति(१) स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामहइति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवतेति(२)॥ प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् वचनव्यत्ययः। वाग्वाएका वाचैव तदस्तुवतेति(३) श्रुतेः। प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त प्रजापत्यर्थमख्याप्यन्तेति वा। सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत्। एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः॥ तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत्। त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैरिति[४] श्रुतेः॥

वतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्पतिरधिपतिरासीत्सप्तभिरस्तुवतसप्तऋषयोऽसृज्यन्तधाताधिपतिरासीत् ॥२८॥

नवभिरस्तुवतपितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीदेकादशभिरस्तुवतऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवाऽअधिपतयऽआसंस्त्रयोदश

पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवतेति[५] श्रुतेः॥ सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत ततः सप्तऋषयो सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत्। य एवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्तैरेवेति[६] श्रुतेः ॥२८॥

नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वाववाञ्चाविति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामित्वेनाधिकं पालयित्र्यासीत् नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैरिति[७] श्रुतेः॥ एकादशभिः

ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मै-
दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभुवन् दश प्राणा आत्मै-
कादश इति(८) श्रुतेः॥ त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः
संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदश इति(९) श्रुतेः ॥ पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभे-
रूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि
दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशमिति(१०) श्रुतेः ॥ सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत्

भिरस्तुवतमासाअसृज्यन्तसंवत्सरोऽधिपतिरासीत्पञ्चदशभिरस्तुवतक्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तदश

भिरस्तुवतग्राम्याःपशवोऽसृज्यन्तबृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवदशभिरस्तुवतशूद्रार्य्यावसृज्येतामहोरात्रेऽअधिपतीऽआस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाःपशवोऽसृज्यन्तवरुणोऽधि

तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदश-
मिति(११) श्रुतेः ॥ २९ ॥

नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणास्तैरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ । अर्यः स्वामि-
वैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणा इति(१२) श्रुतेः॥ एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः
आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । शफं क्लीबे खुरः

पुमानित्यमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविꣳश इति(१३) श्रुतेः ॥ त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैः स्तुते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविꣳश इति(१४) श्रुतेः ॥ पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविꣳश इति(१५) श्रुतेः ॥ सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः । विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः तएव स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविꣳश इति(१६) श्रुतेः ॥ ३० ॥

पतिरासीत्त्रयोविꣳशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्चविꣳशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्सप्तविꣳशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्तएवाधिपतयआसन् ॥ ३०

नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणा इति(१७) श्रुतेः ॥ एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳश इति(१८) श्रुतेः। पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन्निति च॥ त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौति स्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनोऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः

प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिꣳश इति(१९) श्रुतिः ॥ अत्र यायेष्टका येन मन्त्रेणोपधेया साला तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः ॥ का० उत्तराꣳसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् १ ।

नवविꣳशत्या स्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिꣳशता स्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय

आसंस्त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकम्पृण छिद्रम्पृण याथो सीद ध्रुवा त्वम् ।

इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् । ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः ।

जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः ।

रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिम्पतिम् ॥ ३१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥१४॥

उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि १–१७,१०,१९ । लोकम्पृणा ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥ ॥ इति श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यं द्विनिचतुर्थितिः ॥ १४॥

चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः। का० पञ्चम्यामन्ते त्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्[१]। पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासञ्ज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिꣳशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः॥ पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः। तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ। हे अग्ने जातान् पूर्वमुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय। किञ्च हे जातवेदः जातप्रज्ञान अजाताननुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः। उपसर्गव्यवधानमार्षम्। किञ्च नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसम्बन्धिनीमितिकर्त्तव्यतामिति शेषः। किं कुर्वन् अहेडन् अक्रुध्यन् सुमनाः शोभनमनस्कः सम्प्रप-

अग्ने जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजातान्नुद जातवेदः। अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडँस्तव स्याम शर्म्मँस्त्रिवरूथ उद्भौ॥१

सहसा जातान्प्रणुदा नः सपत्नान्प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व। अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयꣳ स्याम प्रणुदा नः सपत्नान्॥२

दित्यर्थः। किञ्च अग्ने तव त्वत्सम्बन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहत्रये सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः। कीदृशे त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये। तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्डिप्रत्ययः॥ अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति॥ १॥

अथ पश्चादुपदधाति। सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय। हे जातवेदः अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व। आत्मनेपदमार्षम्। किञ्च सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधिकान् वद। वयमपि त्वत्प्रसादा-

१—१७,११,१-२।

दधिकाः स्याम भवेम । नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद पुनरुक्तिरादरार्था । शोभनं मनो यस्य ससुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः भृशादिभ्य इति क्यङ् ततः शानच् ॥ २ ॥

अथ दक्षिणतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । पञ्चदशकलस्य भर्ता थ आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्तरूपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि । अथोत्तरतः । इष्टकादेवत्यं यजुः । चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या सम्पन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्रूपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि ॥ अथ मध्ये पञ्चमी । त्रिष्टुप् । प्सा भक्षणे न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि

षोडशीस्तोमऽओजोद्रविणञ्चतुश्चत्वारिꣳशस्तोमोवर्चोद्रविणम् । अग्नेःपुरीषमस्यप्सोनामतान्त्वाविश्वे

अभिगृणन्तुदेवाः । स्तोमपृष्ठाघृतवतीहसीदप्रजावदस्मेद्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

हे इष्टके या त्वं तां त्वां विश्वे देवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु स्तोमैः पृष्ठैश्च युता होष्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थां चितौ सीद उपविश अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणा द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥ १—१०,११,५ । २—८,५,२,३ ।

का० विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमर्मैवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्[१] । प्रतिदिशं दशदश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्यद्या एवेति सूत्रार्थः ॥ चत्वारिंशदाजूंषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो जन्तुसमूहो अस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः हे इष्टके त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुतयश्च ज्ञेया । अयं वै लोक एवश्छन्द इति श्रुतेः[२] । वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियतआव्रियतइति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः । अन्तरिक्षं

वै वरिवश्छन्द इति श्रुतेः॥ शम्भूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भूः द्युलोकः। द्यौर्वै शम्भूश्छन्द इति श्रुतेः॥ परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः। दिशो वै परिभूश्छन्द इति श्रुतेः॥ आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीर मित्याच्छत् अन्नम्। अन्नं वाआच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि। प्रजापतिर्वै मनश्छन्द इति श्रुतेः॥ व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः आदित्यः। असौ वाआदित्यो व्यचश्छन्द इति श्रुतेः॥ सिन्धुः। स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोति सिन्धुः प्राणवायुः। प्राणो वै सिन्धु-

एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः

सरिरश्छन्दः ककुप्छन्दस्त्रिककुप्छन्दः काव्यश्छन्दोऽअङ्कुपश्छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टार

पङ्क्तिश्छन्दः क्षुरो भ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

श्छन्दइति(४) श्रुतेः॥ समुद्रम् समुद्रमन्त्यस्माद्विकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः यद्वा समुद्रसाम्याद्गाम्भीर्येण समुद्रं मनः। मनो वै समुद्र इति श्रुतेः॥ सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक्। वाग्वै सरिरं छन्द इति श्रुतेः॥ ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप् कं सुखं कापयति दीपयतीति वा क्रुप, दीप्तौ चुरादिः क्विप् पूर्वस्य पक्षे सलोपश्छान्दसः ककुप् प्राणः। प्राणो वै ककुप्छन्द इति श्रुतेः॥ त्रिककुप् त्रेधा कं पोतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप्

माध्य० शु० वाज० सं०॥ अ० १५ ॥ मं० ४ ॥ ५ ॥ १३६ ॥

उदानः। उदानो वै त्रिककुप् छन्द इति श्रुतेः। काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः शब्दः। त्रयी विद्या काव्यं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्कुपम् अङ्क कुटिलगतौ अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम्। आपो वा अङ्कुपं छन्द इति श्रुतेः॥ अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक्। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्द इति श्रुतेः॥ क्षुरोभ्रजः क्षुर विलेखनखननयोः क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः भ्राजते दीप्यतइति भ्रजः क्षुरश्छान्दसः क्षुरोभ्रज आदित्यः। असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्द इति श्रुतेः॥ ४॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरञ्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सᳪस्तुप्छन्दोऽनुष्टुप्छन्द एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पर्द्धाश्छन्दो विशालञ्छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणञ्छन्दस्तन्द्रञ्छन्दो अङ्काङ्कञ्छन्दः॥ ५॥

आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्द इति श्रुतेः॥ संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्त्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः। रात्रिर्वै संयच्छन्द इति(५) श्रुतेः॥ वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियदहिनम्। अहर्वै वियच्छन्द इति श्रुतेः॥ बृहत विस्तीर्णं स्वः। असौ वै लोको बृहच्छन्द इति श्रुतेः॥

रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम्। अयं वै लोको रथन्तरं छन्द इति श्रुतेः॥ निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः कै शब्दे। वायुर्वै निकायश्छन्द इति श्रुतेः॥ विवधः विविधं बध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्द इति श्रुतेः॥ गिरः गीर्यते भक्ष्यतइति गिरोऽन्नम्। अन्नं वै गिर इति श्रुतेः॥ भ्रजः भ्राजते दीप्यतइति भ्रजोऽग्निः। अग्निर्वै भ्रजश्छन्द इति श्रुतेः। संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टप् वाक्। वागेव संस्तुपछन्दो वागनुष्टुप्छन्द इति श्रुतेः॥ एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम्॥ वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम्। अन्नं वै वयश्छन्द इति श्रुतेः॥ वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः अग्निर्वै वयस्कृच्छन्द इति श्रुतेः॥ विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः

रश्मिनासत्यायसत्यञ्जिन्वप्रेतिनाधर्म्मणाधर्म्मञ्जिन्वान्वित्यादिवञ्जिन्वसन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षञ्जिन्वप्रतिधिना

स्वर्गः। स्पर्धं सङ्घर्षं असुन्। असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्द इति श्रुतेः॥ विशालम् विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम्। अयं वै लोको विशालं छन्द इति श्रुतेः॥ छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम्। अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्द इति श्रुतेः॥ दूरोहणम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्त्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दुरोहणं रविः। असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्द इति श्रुतेः॥ तन्द्रम् तन्द्रि सीदे मोहे तन्द्रति सीदति स्थानसङ्कोचेनेति तन्द्रं श्रेणी। पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्द इति श्रुतेः॥ अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्त्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम्। आपो वा अङ्काङ्कं छन्द इति श्रुतेः॥ अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः॥ ५॥

का० सर्वतोऽषाढ़ावेलायाᳬ स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्[१]। अषाढ़ावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः॥ एकोनत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि। इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदो जिन्वेति प्रथमः अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः। तथा च श्रुतिः। अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधा विहिता स्त्रेधा विहितᳬ ह्यन्नमिति॥ अथ वाक्यार्थः। हे इष्टके त्वं रश्मिनान्नेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचोजिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मिरन्नमिति श्रुतेः॥ प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम्

पृथिव्यापृथिवीञ्जिन्वविष्टम्भेनवृष्ट्यावृष्टिञ्जिन्वप्रवयाह्नाहर्जिन्वानुयारात्र्यारात्रीञ्जिन्वोशिजावसुभ्योवसूञ्जिन्व

प्रकेतेनादित्येभ्यआदित्याञ्जिन्व ॥ ६ ॥

तेन। धर्मणा विभक्तिव्यत्ययः धर्मेण धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय प्रेतिरन्नमिति श्रुतेः। सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम्॥ अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व। अन्वितिरन्नमिति श्रुतेः॥ सन्धिना सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व॥ प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व॥ विष्टम्भेन देहं विष्टभ्नातीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व॥ प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाह्नाह्ने उपहिताहर्दिनं जिन्व॥ अनुया देहान्तर्गतद्वासप्ततिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तया। तृतीयैकवचने आतोधातोरित्यालोपः। रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व॥ उशिजा वश कान्तौ उश्यते

१——१०,११,९-१०।

सर्वैः काम्यत इत्युरश्मिरन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व ॥ प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुख मीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन। रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व ॥ संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व ॥ इडान्नम् इडैवेडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व॥ उत्तमेन उन्नतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिन्व ॥ वयोधसा

तन्तुनारायस्पोषेणरायस्पोषञ्जिन्वसᳬसर्पेणश्रुतायश्रुतञ्जिन्वैडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वोत्तमेनतनूभिस्तनूर्जिन्व

वयोधसाधीतेनाधीतञ्जिन्वाभिजितातेजसातेजोजिन्व ॥ ७ ॥

प्रतिपदसिप्रतिपदेत्वानुपदस्यनुपदेत्वासम्पदसिसम्पदेत्वातेजोसितेजसेत्वा ॥ ८ ॥

वयो दधाति पुष्णाति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्व ॥ अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वंजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपहिता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

अदोऽस्यमुष्मै त्वेति व्याख्यातमन्त्रानाह। प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् हे इष्टके त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः। एवं सर्वत्र ॥ प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधासि ॥ हे इष्टके त्वं सम्पदन्नमसि सम्पदेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वा मुपदधामि ॥ ८ ॥

कृषिवृष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि ॥ प्रवर्णोति भूतानीति प्रवृदन्नं यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि ॥ विशेषेण वर्त्तते भूतेषु इति विवृदन्नं । त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुप० ॥ सह वर्त्तते सवृदसि ॥ सवृतेऽन्नाय त्वामुपद० ॥ आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० ॥ सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं देहे सङ्क्रामतीति सङ्क्रमोऽन्नं त्वं सङ्क्रमोऽसि सङ्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुप० त्वं तद्रूपोसि उत्क्रमाय त्वामुप० ॥ उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्मेत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुप-

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा विवृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वाक्रमोस्याक्रमाय त्वा सङ्क्रमोसि सङ्क्रमाय त्वोत्क्रमोस्युत्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयोग्निर्हेतीनाम्प्रतिधर्त्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः पृथिव्याᳪं श्रयत्वाज्यमुक्थम

दधामि ॥ अथ तृतीयो व्याख्याभेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय ॥ एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्य्या ॥ ९ ॥

१—१७, १२, १

कां० नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जम्रतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्[१] । पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनूकेषु क्रतव्यवेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयो

ऽधिकं पालयितारः। अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता। किञ्च त्रिवृत् स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु[1]। आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं प्र वो देवायाग्नये इत्यादिकम्[2] अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु। रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु। प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु। छन्दस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वा-च्छिलोपः। प्राणा वा ऋषयः प्रथमजा इति[3] श्रुतेः आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः। विधर्ता इष्टकानि-

व्यथायै स्तभ्नातु रथन्तरꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता

चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु प्रउग

स्थापयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधान-भूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम्। विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च तौ मनश्च तौ हीदम् सर्वं विधारयत इति श्रुतेः। किञ्च ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु स्थापयन्तु ॥ स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादि-कण्डिकासु व्याख्यातानि[4] ॥ १० ॥

१—'उत्थापयतु'—इति मु० पाठः। २—ऐत० ब्रा० २, ४०। ३—८, ६, १, ५। ४—१०अ० १०—१४कं०।

अथ दक्षिणतः । चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि समानमन्यत् । वायुरग्रेगा इति[1] प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

१——२७ अ० ३१ क० ।

मुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनाम्प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनाम्प्रतिधर्त्तैकविꣳशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु निष्केवल्य-

अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । आ त्वा रथं यथोतये इति[2] मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥   २——ऋ० वे० ८, ७, ९, १ ।

अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिकं[3] निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥   ३——ऋ० वे० ७, २, १५, २२ ।

अथ मध्ये। हे इष्टके अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढ़ोर्ध्वा दिगसि॥ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम्। वैश्वदेवाग्नि-मारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम्। शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम्। द्विवचने विशेषः। तत्सवितुर्वृणीमहे इत्यादि[1] वैश्वदेवं शस्त्रम्। वैश्वानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम्[2] उक्तमन्यत्॥ १४॥

उक्थमव्यथायैस्तभ्नातुवैराजᳪसामप्रतिष्ठित्याअन्तरिक्षऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवोमात्रयावरिम्णाप्रथन्तु

विधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्वेसंविदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसिबृहतीदिग्विश्वेतेदेवाअधिपतयोबृहस्पतिर्हेतीनाम्प्रतिधर्त्ताचिणवत्रयस्त्रिᳪशौत्वास्तोमौपृथिव्याᳪश्र

यतांवैश्वदेवाग्निमारुतेउक्थेअव्यथायैस्तभ्नीताᳪशाक्वररैवतेसामनीप्रतिष्ठित्याअन्तरिक्षऋषयस्त्वाप्रथमजादेवेषुदिवो

मात्रयावरिम्णाप्रथन्तुविधर्त्ताचायमधिपतिश्चतेत्वासर्वेसंविदानानाकस्यपृष्ठेस्वर्गेलोकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥१४॥

का० पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्[3]॥ नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालस्थं प्रचित्य नाकसदा-मुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासञ्ज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः॥

१ —— ऋ० वे० ५, ६, १०, १। २ —— ऋ० वे० ३, १, १३, १। ३ —— १७, १२, २-३।

पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । अग्निर्वै पुरस्ताद्यत्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्तीति[1] श्रुतेः । कीदृशः । हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मय इति श्रुतेः ॥ तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मण इति[2] यास्कोक्तेः । सेनां नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । स ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः । वासन्तिकौ तावृतू इति श्रुतेः ॥ तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य

अयम्पुरोहरिकेशःसूर्यरश्मिस्तस्यरथगृत्सश्चरथौजाश्चसेनानीग्रामण्यौपुञ्जिकस्थलाचक्रतुस्थलाचाप्सरसौदङ्क्ष्णवः

पशवोहेतिःपौरुषेयोवधःप्रहेतिस्तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥१५॥

परिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थलाधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां सङ्कल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह मातित्थिरिति श्रुतेः ॥ दङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः ॥ पौरुषेयः पुरुषसम्बन्धी बधः हननं बधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् यस्मिन्नस्त्रे मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो बधः । यदन्योऽन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो बधः प्रहेतिरिति श्रुतेः ॥ यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये

१——८, ६; १, १६ । २——निरु० ९, ५ ।

चाप्सरसौ ये हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु ते नोऽस्मानवन्तु रचन्तु यं नरं वयं द्विषः यस्यानिष्टं चिन्तयामः यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्मास्वप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः जभि नाशने जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अथ दक्षिणतः। दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा दक्षिणादाजिति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययः दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः। अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदꣳ सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वातीति (१०) श्रुतेः ॥ तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति

अयन्दक्षिणाविश्वकर्म्मातस्यरथस्वनश्चरथेचित्रश्चसेनानीग्रामण्यौमेनकाचसहजन्याचाप्सरसौयातु

धानाहेतीरक्षाꣳसिप्रहेतिस्तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥१६॥

रथस्वनः। रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथेचित्रो ग्रामणीः हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् तौ ग्रैष्मावृतू ग्रैष्मौ तावृतू इति श्रुतेः ॥ मानयन्त्येनां मेनका जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या। अप्सरसौ हि सर्वसाधारणएते अप्सरसौ ॥ यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ। क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांसितितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि ॥ हे इष्टके यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि ॥ व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अथ पश्चात्। अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे पश्चादिति सूत्रेण निपातः। पश्चात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः अमुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात्। असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा। यदा ह्येवैष

उदेत्यथेदꣳसर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्तीति(१८) श्रुतेः ॥ तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथप्रोतः सेनानीः। असमोऽन्यैः रथैस्तुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू। वार्षिकौ तावृतू इति श्रुतेः ॥ प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ ॥ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि ॥ उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अयम्पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्यरथप्रोतश्चासमरथश्चसेनानीग्रामण्यौप्रम्लोचन्तीचानुम्लोचन्तीचाप्सरसौव्याघ्राहेतिस्सर्पाः

प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोऽवन्तुतेनोम्मृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १७ ॥

अयमुत्तरात्संयद्वसुस्तस्यतार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामण्यौविश्वाचीचघृताचीचाप्सरसावापोहेतिर्वातः

प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोऽवन्तुतेनोम्मृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १८ ॥

अथोत्तरतः। उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् उत्तराधरेत्यादिना आत्प्रत्ययः अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यं प्रति जनाः स संयद्वसुः यज्ञं गतिभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात्। तथा च श्रुतिः। यज्ञो वा उत्तरात्त दुत्तमाद्धोत्तरादित्युत्तरतउपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञꣳ हि संयन्तीतीदं वक्ष्यति(१९) ॥ तार्क्ष्योऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षा- विति तार्क्ष्यः अरिष्टावुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू। शारदौ तावृतू इति

श्रुतेः ॥ विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे । विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात् । घृतमञ्चति भुङ्क्ते घृताची घृतं ह्यप्सरसामन्नम् । घृतस्य स्तोकं सकृदङ्क आश्नामीत्युर्वशीवचनात् ॥ आपोऽपां समूहो हेतिः तस्य समूह इत्यण्, वातः वायुः प्रहेतिः ॥ तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः उपर्युपरिष्टादिति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थे अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः अधो जलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः पर्जन्यो वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसु-

अयमुपर्य्यर्वाग्वसुस्तस्यसेनजिच्चसुषेणश्चसेनानीग्रामण्यौउर्वशीचपूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन्हेति

र्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ १९ ॥

अग्निर्मूर्द्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयम् ॥ अपाᳬरेताᳬसिजिन्वति ॥ २० ॥

रित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयतइति[1] ॥ तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः पूर्वपदादिति षत्वम् ततो णत्वम् तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू हैमन्तिकौ तावृतूइति(२०) श्रुतेः ॥ उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ ॥ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे अवस्फूर्जतीत्यव-स्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युच्चपला प्रहेतिः ॥ शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥ १——८,६,१,२० । २——१७,१२,५ ।

का० छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम्[२] । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र

उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्धपयी अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् एवं वक्ष्यमाणा
अपीति सूत्रार्थः ॥ तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता(३,१२) ॥२०॥
अयमग्निरीडशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः सहस्रं सङ्ख्यास्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसङ्ख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः
स्वामी अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् कविः
क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥ ॥ व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

अयमग्निःसहस्रिणोवाजस्यशतिनस्पतिः। मूर्द्धाकवीरयीणाम् ॥ २१ ॥

त्वामग्नेपुष्करादध्यथर्वानिरमन्थत ॥ मूर्ध्नोविश्वस्यवाघतः ॥ २२ ॥

भुवोयज्ञस्यरजसश्चनेतायत्रानियुद्भिस्सचसेशिवाभिः। दिविमूर्द्धानन्दधिषेस्वर्षाञ्जिह्वामग्नेचकृषेहव्यवाहम् ॥२३॥

का० पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति[१] । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति त्र्यृचेन तिस्रः
त्रिष्टुप्छन्दस्त्वाभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभः एवमग्रेऽपि । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये(१३,१५) ॥ २३ ॥ १—१७,१२,७ ।
जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसम्पन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते कर्मणि स्वमधिकारं
जानातीत्यर्थः । दीपजनेत्यादिना लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते
यथा चोषसमागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते ॥ दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति ।

अच्छाभेरामुमिति[1] शाकपूणिः । दृष्टान्तमाह । यह्व इति महन्नाम[2] । यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोन्नच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् ॥ ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां सम्बन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालं प्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोन्नच्छन्तः प्रसरन्ति । . विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम्। एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र सम्बध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । सृ गतौ ह्वादिः लट् । ओहाङ् गतौ शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानाम्प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् । यह्वाइव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥२४॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ २५ ॥

उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृष्णे सेक्त्रे यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । शृवन्द्योरारुः । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसान्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः श्रयतिः लङर्थे छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वचनात् बहुलं छन्दसीति शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसञ्जयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसम्बद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमा-

[1] —— निरु० ५,२८ । [2] —— निघ० ३,३;१२ ।

दित्यम् सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बह्वो व्यचाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेचा। स्तोमः सूर्ये-णोपमीयते। गवियुधिभ्यां स्थिर इति षत्वम् ॥ २५ ॥

का० जगतीश्च पश्चादयमिहेति[1]। तिसृभिः पश्चाद्रेतःसिग्वेलायां तिस्रो जगतीसञ्ज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः। आद्या व्याख्याता(३,१५) ॥ २६ ॥

योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते। भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्[2]। किमर्थं जातः। नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सुताय प्रसूताय कर्मणे यागाय सूतेरिडागम आर्षः अभिनवं नवीयस्तस्मै ईलोप आर्षः। सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत्कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः। जनस्य यजमानस्य गोपाः। गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् लोपोव्योर्वलि यलोपः। सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा। घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य। शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥२७॥

अयमिहप्रथमोधायिधातृभिर्होतायजिष्ठोअध्वरेष्वीड्यः। यमप्नवानोभृगवोविरुरुचुर्वनेषुचित्रंविभ्वंविशेविशे॥२६॥

जनस्यगोपाअजनिष्टजागृविरग्निःसुदक्षःसुवितायनव्यसे। घृतप्रतीकोबृहतादिविस्पृशाद्युमद्विभातिभरतेभ्यःशुचिः ॥२७॥

हे अग्ने अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किम्भूतं त्वां। गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितमप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशदित्यादिश्रुतेः। सुपां सुलुगिति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे

[1] १—१०,१२,८।
[2] २—निघ० ३,१८,१।

अग्ने पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनस्पतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन् । नित्यवीप्सयोरिति वनेपदस्य द्वित्वम् । अथ तः शानचि बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः । महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः । महत्सहःशब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मथ्यमानो जायसइत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने अत एव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति१ । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्सञ्ज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजः प्रति यजमानो ब्रूते हे सखायः ऋत्विजः सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समी-

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने । स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥२८॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषꣳ स्तोमं चाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥२९॥

चीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं सम्पादय अग्न्यर्थं हविः कुरुत त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशे व इति । समित्युपसर्गस्यापि चितः क्रियाविशेषोऽध्याहर्तव्यः । कीदृशायाग्नये क्षितीनां मनुष्याणां वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा ऊर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥ १——१७,१२,९ ।

हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्ने अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानेन

सङ्गमयति । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईड्यस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमस्तत्सम्बुद्धिः । हे पुरुप्रिय पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः यद्वा पुरवः प्रिया यस्य पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । ह्वेञ् आह्वाने ह्वः सम्प्रसारणमिति अपि सम्प्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् ।

सꣳसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य्य आ । इडस्पदे समिध्यसे स नो वसून्याभर ॥ ३० ॥

त्वाञ्चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशम्पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

एना वो अग्निन्नमसोर्ज्जो नपातमाहुवे । प्रियञ्चेतिष्ठमरतिꣳस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् । तुमर्थे सेसेनिति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥ १———१७,१२,१० ।

का० अषाढाविलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति[1] । अषाढाविलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थनेन ऋक्त्रयसम्पादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती एना वोऽग्निं नमसोर्जो नपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिꣳ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतमिति ॥ यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ द्वितीयतुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती स योजते अरुषा विश्वभोजसा स

दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानामिति ॥ तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते ॥ एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं सम्बन्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसाहुवइति वा । कौर्जमग्निमूर्जोनपातमपां पौत्रम् प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् तुरिष्ठेमेयःस्विति इष्ठनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिं यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतस्स दुद्रवत्स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनान्देवꣳराधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

तम् । विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं मरणरहितम् ॥ अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सो ऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् । स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति द्रु गतौ णिश्रिद्रुस्रुभ्य इति लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभाववार्षौ । कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति वसूनामिति वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्ल-

क्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीत्यर्थः। सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्त्विगुपलक्षणं शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः। सुशमी शमीति कर्मनाम[1]। शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान्। अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमाशागच्छतीति सर्वार्थः॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

1—निघ० २,१,२२। 2—१०,१२,१३।

का० अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति[2]। गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्सञ्ज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः॥ तिस्र उष्णिहः। हे अग्ने हे सहसो यहो बलस्य पुत्र। सह इति बलनाम[3]। यह्वुरिति पुत्रनाम[4] मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम् सहसस्पुत्रमित्युक्तं च। हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि। कीदृशस्त्वं गोमतः

अग्ने॒ वाज॑स्य॒ गोम॑त॒ ईशा॑नः सहसो यहो। अ॒स्मे धे॑हि जातवेदो॒ महि॒ श्रवः॑॥ ३५ ॥

स इ॑धा॒नो वसु॑ष्क॒विर॒ग्निरी॒डेन्यो॑ गि॒रा। रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पुर्वणीक दीदिहि॥ ३६ ॥

धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अत एव धनं गाश्च देहीत्यर्थः॥ ३५ ॥ 3—निघ० २,९,१७। 4—निघ० २,२,११।

हे पुर्वणीक पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्सम्बुद्धिः सर्वदाहकत्वात्। यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति तत एव प्रदहतीति श्रुतेः। हे बहुमुखाग्ने अस्मभ्यमस्मदर्थं रेवत् रयिमत् धनवद्यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व। दिवेः श्यपः श्लुः ह्रित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः। रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् रयेर्मताविति सम्प्रसारणम्। तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाप्तिर्भवतीत्यर्थः। स पूर्वोक्तः कीदृशस्त्वमिधानः दीप्यमानः। वसुः निवासहेतुः कविः क्रान्तदर्शी। अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः। गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः औणादिक एन्यः॥ ३६ ॥

हे राजन्दीप्यमान हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य यद्वा तिग्मइति वज्रनाम[1] हे वज्रदंष्ट्र अग्ने वस्तोः अहःसम्बन्धिन उतापि उषसः उषःकालसम्बन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् छन्दसि परेऽपीति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम्। कीदृशस्त्वम् त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि क्षपः क्षपयतीति क्षपः क्षप क्षेपे चुरादिः पचाद्यच् स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता। मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

१—२,२०,१२। २—१७,१८,११।

का० भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः[2]। बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यन्त्र येणोपदधातीति सूत्रार्थः ॥ प्रगाथः

क्षपोराजन्नुतत्मनाग्नेवस्तोरुतोषसः। सतिग्मजम्भरक्षसोदहप्रति॥ ३७॥

भद्रोनोअग्निराहुतोभद्रारातिःसुभगभद्रोअध्वरः। भद्राउतप्रशस्तयः॥ ३८॥

ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादावृत्तया कृताः आवृत्तस्य नार्थान्तरम्। भद्रो नोऽग्निरा० प्रशस्तय इति ककुप् मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम्। भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् ॥ तत्र ककुब् व्याख्यायते। यजमानस्त्वित्यमग्निं सम्बोध्य प्रार्थयते। हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे षड्विधैश्वर्ययुक्त आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः। किञ्च रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु। अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु।

उतापि च प्रशस्तयः कीर्तयो भद्रा सुखदायिन्यः सन्तु ॥ अथ द्वितीया । हे अग्ने येन मनसा सभत्सु संग्रामेषु त्वं ससहः अभिभवसि शत्रून् षह मर्षणे छन्दस्यभिभवे च लङ् इत्याडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व तूर्यतिर्बधकर्मा । वृत्रः पापम् पाप्मा वै वृत्र इति श्रुतिः । किञ्च भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां सम्बन्धिनो स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु । शर्ध इति बलनाम[1] शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति सुपः क्विप् ततः शतृप्रत्ययः शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किञ्च ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं वनेम सम्भजेम भोग्यानि वस्तूनि सेवेमहि । वनेमायेनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

१——निघ० २, ९, ७ । १——१७, १२ १४ ।

भद्राउतप्रशस्तयोभद्रम्मनःकृणुष्ववृत्रतूर्ये । येनासमत्सुसासहः ॥ ३९ ॥

येनासमत्सुसासहोवस्थिरातनुहिभूरिशर्द्धताम् । वनेमातेअभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

अग्निन्तम्मन्येयोवसुरस्तंयंयन्तिधेनवः । अस्तमर्वन्तआशवोस्तन्नित्यासोवाजिनइषꣳस्तोतृभ्यआभर ॥ ४१ ॥

का० अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निन्तमिति[२] । दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसञ्ज्ञा इष्टका अग्निन्तमिति तिसृभिरुप-दधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ द्वौ द्वादशकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनुरूपो वसुरित्युच्यते वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि । धेनवो गावो यमग्निमुद्दृतं ज्वाला अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालेऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति । आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति ।

नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तो अश्वाः सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम् यं इष्टारं यन्ति। यस्पास्य गवाश्वादिकं लभ्यते इत्यर्थः तादृश हे अग्ने स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

यो॑ऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः विभक्तिव्यत्ययः तमग्निं गृणे स्तौमि गृ शब्दे स्वादिः लटि तङुत्तमैकवचनम् स्वादित्वाद्ह्रस्वः यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति। अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति कीदृशा अर्वन्तः रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् लघु शीघ्रं द्रवन्ति गच्छन्ति लघुद्रुवः द्रु बधगत्योः स्वादिः क्वादिश्च क्विप्। सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः। कीदृशाः

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑। समर्व॑न्तो रघु॒द्रुवः॒ सᳪं सु॑जा॒तासः॑ सू॒रय॒ इष॑ᳪं स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ४२ ॥

उ॒भे सु॑श्चन्द्र स॒र्पिषो॒ दर्वी॑ श्रीणीष आ॒सनि॑। उ॒तो न॒ उत्पु॑पूर्या उ॒क्थेषु॑ शवसस्पत॒ इष॑ᳪं स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ४३ ॥

सूरयः सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः आज्जसेरसुगिति असुक् तादृश हे अग्ने त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः हे सुचन्द्र चन्द्रमिति हिरण्यनाम[1] शोभनं चन्द्रः हिरण्यं यस्मात् यद्वा शोभनश्चन्द्रः इव चन्द्रो धनदाता शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम्। यद्वा शोभनं चन्द्रत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारी हस्तौ

1 — निघ १,२, २।

श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे श्री पाके क्वादिः अत्राश्रयार्थः। उतो अपिच हे शवसः पते बलस्याधिपते उक्थेषु शास्त्रवत्सु यज्ञेषु
१————१७, १२, १५।
नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः। स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

का० उत्तरे पदपङ्क्ती स्त्नेतमिति[1]। उत्तरानूक्ते तिस्रः पदपङ्क्तीष्टका अग्नेतमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः।
तिस्रः पदपङ्क्तयः। यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपङ्क्तिः। यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्णः
इति। पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्कोवा पदपङ्क्तिरित्युक्तिः। तत्राद्यायाश्चतुर्थश्चतुष्कः। हे अग्ने ते तव तत्क्रतुं
तावकमभिसिद्ध यज्ञ मद्यास्मिन् दिने वय मृध्याय समर्द्धयाम। समृद्धङ्करवामेत्यर्थः। आशिषि लोट्। संहितायां दीर्घः। कैः स्तोमैः

अग्नेतमद्याश्वन्नस्तोमैःक्रतुन्नभद्रꣳहृदिस्पृशम्। ऋध्यामातओहैः ॥ ४४ ॥

अधाह्यग्नेक्रतोर्भद्रस्यदक्षस्यसाधोः ॥ रथीर्ऋतस्यबृहतोबभूथ ॥ ४५ ॥

स्तुतिभिः सामसमूहैः। कीदृशैः स्तोमैः। ओहैः। वहेरूपं वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानीति
वा। तत्रैको दृष्टान्तः। अश्वं न स्तोमैः। न इवार्थे। यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्द्धयन्ति। द्वितीयो दृष्टान्तः।
क्रतुन्न हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशति हृदिस्पृक्। हलदन्तादित्यलुक्। अतिप्रियं चिरम्मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं सङ्कल्पं यथा
समर्द्धयन्ति। क्रतुर्यज्ञः सङ्कल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य सम्बन्धः। चिराभिलषितं यथा सन्तः सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अर्थेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम्। निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः। हि पादपूरणः। हे अग्ने अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य
रथीः सारथिरिव बभूथ भव बभूथाततन्थेत्यादिना इडभावः। रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथीरथादीरन्नीरचावित्यस्यर्थे ईरच् प्रत्ययः।

सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कीदृशस्य क्रतोः भद्रस्य कल्याणरूपस्य। दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा। साधोः साध्यते निष्पाद्यतइति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः। ऋतस्य अमोघफलस्य। बृहतः महतो प्रौढ़स्य ॥ ४५ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः सुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव। अवरं समीपदेशमञ्चतीत्यर्वाङ्। अनुगृहाणेत्यर्थः। कीदृशः एभिरस्मत्पठितैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः। प्रसन्नः सन्नस्मत्सम्मुखो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः न इवार्थे यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैःस्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसम्मुखं भवति। द्व्यचोऽतस्तिङ इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥ १—— १७, २१, १६। २ ——१५, ३८—४०।

एभिर्नोऽअर्कैर्भवानोऽअर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः। अग्नेविश्वेभिःसुमनाऽअनीकैः ॥ ४६ ॥

अग्निꣳ होतारम्मन्येदास्वन्तं वसुꣳ सूनुꣳ सहसो जातवेदसं विप्रन्न जातवेदसम्। यऽऊर्द्ध्वया स्वद्ध्वरो देवो देवाच्या कृपा।

घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

का० पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्द्वव्रतूर्येऽवस्थिराग्निꣳहोतारमिति[1]। अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती (१५, ३) तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टकामुपदधाति भद्रा रातिः द्वव्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां[2] चतुश्चतुरक्षरसहितयाग्निꣳहोतारमित्यृचा। पुरीषवत्यातिच्छन्दइष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः अनयोरन्तः पुरीषावापः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः। छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः। चतुष्षष्ठ्यक्षरत्वादष्टिः।

ककुभामचरैः सहातिष्ठति: ॥ यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूर्ध्वयोन्नतया देवाच्या देवान् प्रत्यञ्चति गच्छति देवाची तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यतइति कृप् तया कृपया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशं पातमनुवष्टि अन्विच्छति। शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम्। किम्भूतस्य घृतस्य आजुह्वानस्य समन्ताद्धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य अग्न्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य। य एतादृशः तमग्निं जानामि। कीदृशं होतारं देवानामाह्वातारम् दाश्वन्तं दाशृ दाने दातारम् वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रम् बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् न इवार्थे जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्नेत्वन्नोअन्तमउतत्राताशिवोभववरूथ्यः। वसुरग्निर्वसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तमꣳरयिन्दाः।

तन्त्वाशोचिष्ठदीदिवःसुम्नायनूनमीमहेसखिभ्यः ॥ ४८ ॥

येनऋषयस्तपसासत्रमायन्निन्धानाअग्निꣳस्वराभरन्तः। तस्मिन्नहन्निदधेनाकेअग्निंयमाहुर्मनवस्तीर्णबर्हिषम् ॥४९

का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः[1]। अग्ने त्वम् वसुरग्निः तन्त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः ॥ तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः ॥ व्याख्याताः[2] ॥ ४८ ॥

१—१७, १२, १७। २—३, २५-२६। ३—१७, १२, १९।

का० पुनश्चितिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्यृचम्[3] मध्योपहितस्याष्टेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः ॥ आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनष्टुभौ। ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्रेण सत्रं यज्ञमायन्नागताः यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः। कीदृशाः अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः। तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः

स्वीकुर्वाणाः। मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्युक्तेः। तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि। मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्येन तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः। ये विद्वाꣳसस्ते मनव इति[1] श्रुतेः॥ ४९॥ १—८, ६, ३, १८।

हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमग्नि मनुगच्छेम वयमनुसरेम सेवेमेत्यर्थः। कीदृशे वयम् तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमधिरुरुक्षमाणा अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः। कीदृशे दिवः पृष्ठे सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने। एतद्ध तृतीयं पृष्ठꣳ रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपतीति (१९) श्रुतेः॥ ५०॥

तम्पत्नीभिरनुगच्छेमदेवाःपुत्रैर्भ्रातृभिरुतवाहिरण्यैः। नाकङ्गृभ्णानाःसुकृतस्यलोकेतृतीयेपृष्ठेअधिरोचनेदिवः॥५०

आवाचोमध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निःसत्पतिश्चेकितानः। पृष्ठेपृथिव्यानिहितोदविद्युतदधस्पदङ्कृणुतांयेपृतन्यवः॥५१

अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः। एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयतइति(२०) श्रुतेः। सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेच्छवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु पादयोरधोऽधस्पदम् कस्कादित्वात्सः पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरेत्यादिना पृतनायाष्टिलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। अधस्पदं कुरुताꣳ सर्वान् पाप्मान इति(२०) श्रुतेः। कीदृशोऽग्निः भुरण्युः जगद्भर्ता। भुरण्युरिति भर्तेत्येतदिति(२०) श्रुतेः। सत्पतिः सतां पालकः। चेकितानः चेतयमानः। पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः। दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः दाधर्तीत्यादिना यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः॥ ५१॥

अयमग्निर्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु पुरुषव्यत्ययः। उप-प्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतदिति श्रुतेः(२१)। कीदृशोऽग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः। सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण सम्मितः सहस्रेण सम्मितौ घ इति घप्रत्ययः। अप्रयुच्छन् कर्म्मण्य-प्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः। इमे वै लोकाः सरिरमिति(२१) श्रुतेः ॥ ५२ ॥

सम्प्रच्यवध्व-मन्त्रद्वयमृषीनाह। हे ऋषय एनमग्निं यूयं सम्प्रच्यवध्वमग्निं प्रत्यागच्छत उप सम्प्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत। सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह। समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनꣳ सम्प्रयातेति(२२) श्रुतिः एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने देवयानान् पथः

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन्। विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यऽउप प्र याहि दिव्यानि धाम ॥५२॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम्। पुनः कृण्वाना पितरा युवानान्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

देवलोकप्राप्तिहेतूमार्गान्कृ-कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः। देवा यान्ति प्राप्यन्ते यैस्ते देवयानास्तान् करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् वचनव्यत्ययः। कीदृशा-स्त्वर्थः। हे अग्ने यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वाताꣳसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः वचनव्यत्ययः। विभक्त्या-ऋषयः पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योऽन्यसक्तौ कृण्वानाः कुर्वाणाः। स्वादेः कृञ् शानच्। पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति-राकारः। संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्व्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः। वाक्चैव मनश्च पितरा युवानेति(२२) श्रुतेः ॥ ५३ ॥

१——८, ६, ३, १९।

हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव। एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु। तत

इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यजमानेन सह संसृष्टे भवतां त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् पुरुषव्यत्ययः। किञ्च हे विश्वेदेवा यूयम् कृतेष्टापूर्तौ निष्पापौ यजमानश्च सधस्थे देवैः सहस्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधिकं चिरं तिष्ठतेत्यर्थः। द्यौर्वा उत्तरꣳ सधस्थमिति(१२) श्रुतेः। विश्वैर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

१——३, १४; १२, ५२।

उद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृहित्वमिष्टापूर्त्तेसꣳसृजेथामयञ्च। अस्मिन्त्सधस्थेअद्ध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत ५४

येनवहसिसहस्रंयेनाग्नेसर्व्ववेदसम्। तेनेमंयज्ञन्नोनयस्वर्द्देवेषुगन्तवे ॥ ५५ ॥

अयन्तेयोनिर्ऋत्वियोयतोजातोअरोचथाः। तञ्जानन्नग्नआरोहाथानोवर्द्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

तपश्चतपस्यश्चशैशिरावृतूअग्नेरन्तःश्लेषोसिकल्पेतान्द्यावापृथिवीकल्पन्तामापओषधयःकल्पन्तामग्नयः

हे अग्ने येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय। तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः। यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात्। सोऽस्यैष देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूचौ दक्षिणा यां ददाति प्रैति (१२) दक्षिणामन्वारभ्य यजमान इति श्रुतेः। अतो यज्ञस्य स्वर्गमनं प्रार्थ्यते ॥ ५५ ॥ ॥ इति व्याख्याताः१ ॥ २६ ॥

एवं पुनश्चित्युपधानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति[1]। ऋतव्ये द्वे पद्य इष्टके उपदधाति ॥ ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिश्छन्दः तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ। शिष्टं व्याख्यातम्[2] ॥५७॥

पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे। शैशिरावृतू अभिकल्पमाना इन्द्र-
मिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम्। विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ।
सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम्। इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

का० विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति[3]। यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं द्वितीयोपहितायाः विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः। सूर्यदेवत्यं यजुः शक्वरीछन्दः। परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु। सूर्यस्ते तत्राधिपतिः पालक इति विशेषः अन्यद्व्याख्यातम् (१४,१४) ॥ ५८ ॥

१——१७,१२,२२। २——१३,२५। ३——१७,१२,२३।

का० दक्षिणाꣳसाम्नत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत्¹। आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधिपद्या-लोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकम्पृणा उपदधातीति सूत्रार्थः ॥ तिस्रोऽपि द्वादशे व्याख्याताः(१२,२४—५६) ॥६१

का० प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृण्णे शर्करे सꣳसृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम्²। पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत् प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णीस्वयमातृण्णासञ्ज्ञे द्वे इष्टके उपधेये। तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यनूकरेखा-मध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः ॥ वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते। यदा यस्मिन्काले

ताऽअस्यसूददोहसःसोमꣳ श्रीणन्तिपृश्नयः। जन्मन्देवानांविशस्त्रिष्वारोचनेदिवः ॥ ६० ॥

इन्द्रंविश्वाऽअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः। रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वोनयवसेविष्यन्यदामहःसंवरणाद्व्यस्थात्। आदस्यवातोऽअनुवातिशोचिरधस्मतेव्व्रजनङ्कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

महः महतः संवरणात् संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते प्रोथतिः शब्दार्थः इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति तिप इकारलोपः। तत्र दृष्टान्तः अश्वो न। न इवार्थे अश्वइव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति। आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः। कीदृशो वायुः शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः। अग्नेः सन्दीपनः शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठि-

१—१७, १२, २४। २—१७, १२, २५।

तमः[1]। यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति। अधेति निपातोऽधार्थः। अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति कृष्णवर्त्मा हुताशन इत्युक्तेः। स्मेति निपातः पादपूरणः। श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति[2] श्रुतेः। अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितम्[3] ॥ ६२ ॥

का० आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम्[4]। आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीं दक्षिणां स्वयमातृण्णामुपदधातीत्यर्थः ॥ आयोः परमेष्ठीति

आयोष्ट्वासदनेसादयाम्यवतश्छायायाᳪं समुद्रस्यहृदये। रश्मीवतीम्भास्वतीमायाद्याम्भास्याप्पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३

परमेष्ठीत्वासादयतुदिवस्पृष्ठेव्यचस्वतीम्प्रथस्वतीन्दिवंयच्छदिवन्दृᳪंहदिवम्माहिᳪंसीः। विश्वस्मैप्राणायापानाय व्यानायोदानायप्रतिष्ठायैचरित्राय। सूर्य्यस्त्वाभिपातुमह्यास्वस्त्याच्छर्दिषाशन्तमेनतया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीदतम् ॥ ६४ ॥

द्वे यजुषी स्वयमातृण्णादेवत्ये आद्यं ब्राह्म्युष्णिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः। हे स्वयमातृण्णे आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः। कीदृशस्यायोः अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा। तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते। किम्भूते सदने छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधान-

१——निघ० १,१०,६। २——८,७,३,१२। ३——निघ० २,८,६। ४——१७,१२,२५।

सूते । कीदृशीं त्वां रश्मिवतीं किरणयुतामतएव भास्वतीं शोभमानां। तां काम् या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवी माभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि। रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६२ ॥ ॥ व्याख्यातम्१ ॥ ६३ ॥

का० तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्२। इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन् प्रकिरतीत्यर्थः॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि। हे अग्ने सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि। सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि। सहस्रस्योन्मानं तुलासि। साहस्रः सहस्रार्होऽसि। सहस्रायानन्तफलाय त्वा त्वां प्रोक्षामि॥ ६५॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे। अस्मिन् पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

सहस्रस्यप्रमासिसहस्रस्यप्रतिमासिसहस्रस्योन्मासिसाहस्रोसिसहस्रायत्वा ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

नमस्तेरुद्रमन्यवउतोतइषवेनमः। बाहुभ्यामुततेनमः ॥ १ ॥

पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते ॥ का० शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याᳪ स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् सन्ततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरसिक्ते तिष्ठन्नुदङ्मुखस्तूत्यध्यायेन स्वरनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पश्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्३ ॥ अस्यार्थः। हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसञ्ज्ञो होमः। तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह।

१——१४,१२ ; १५,५८। २——१७,१२,२७। ३——१८,१,१-५।

उत्तरपश्चपश्चिमकोणे याः परिश्रिती जङ्घामात्रादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः। तत्र विधिः। जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधु-कासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति। किं कुर्वन्। अर्ककाष्ठेन सन्ततं धारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेना-दाय तेन पातनीयम्। सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित्। उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन। तत्रानुवाकत्रयान्ते ऽर्भकेभ्यश्च वो नम इत्यत्र(२६)जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्यत्र(३६)नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इति(६३)प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्य प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः येदिवीति(६४) मुखमात्रे। येऽन्तरिक्षमिति(६५) नाभिमात्रे। येपृथिव्यामिति(६६)जानुमात्रे। इति सूत्रार्थः॥ नमस्ते। षोडशऽर्चोनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ। अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः मानइति द्वयोः(१५-१६) कुत्सोऽपि ऋषिः॥

यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी। तयानस्तन्वाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीहि॥ २॥

हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः। हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय नमः उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः। तव क्रोधबाणहस्ता अस्मद्रिपुष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः॥ ३॥

हे रुद्र या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा[1]। कीदृशी तनूः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा। यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अतएवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पाप-काशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः। गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां

१—निघ० ३, ११, ८।

तनोति विस्तारयति गिरिशन्तः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः शमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः शम गतौ भजने शब्दे कर्त्तरि क्तः गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्सम्बुद्धिः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । कीदृश्या तन्वा शन्तमया सुखतमया ॥ २ ॥

हे गिरिशन्त त्वं यामिषुं वाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि किं कर्तुम् अस्तवे असु क्षेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः । हे गिरित्र गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किञ्च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा बधीः ॥ ३ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्तहस्तेबिभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रताङ्कुरुमाहिꣳसीःपुरुषञ्जगत् ॥ ३ ॥

शिवेनवचसात्वागिरिशाच्छावदामसि । यथानस्सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳसुमनाअसत् ॥ ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिशः हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । इदन्तो मसि । किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः । सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् इलोपः ॥ ४ ॥ १——निरु०५,२८।

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः । कीदृशः अधिवक्ता अधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा

प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु। किं कुर्वन् सर्वान् सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीञ्जम्भयन् विनाशयन्। कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः। चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च पुनर्ये रुद्रा एनमभितो दिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसङ्ख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम१। अभिसर्व-

अध्यवोचदधिवक्ताप्रथमोदैव्योभिषक्। अहीँश्चसर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्चयातुधान्योधराचीःपरासुव ॥ ५ ॥

असौयस्ताम्रोअरुणउतबभ्रुःसुमङ्गलः। येचैनँरुद्राअभितोदिक्षुश्रिताःसहस्रशोवैषाँहेडईमहे ॥ ६ ॥

असौयोवसर्पतिनीलग्रीवोविलोहितः। उतैनंगोपाअदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यःसदृष्टोमृडयातिनः ॥ ७ ॥

तसीरिति द्वितीया। कीदृशोऽसौ ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुम-ङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

१—निघ०१,१३,१।

योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति। एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृ-श्रन्पश्यन्ति। उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः मन्थौदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति। आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः। दृशेर्लुङि इरितो वेति च्लेरङ् ऋगागमश्छान्दसः। कीदृशः नीलग्रीवः विषधारणेन नीला

ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठइव लक्ष्यः। विलोहितः विशेषेण रक्तः। स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु असौ मण्डलवर्ती रुद्रएव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। कीदृशाय सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे। मीढुषे मीढ्वान् तस्मै मिहि सेचने दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्चेति क्वसन्तो निपातः सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः वरुणाय वा। अथो अपि चास्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि छन्दसि लुङ्लङ्लिटः इति लुङ् उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे। अथो येऽअस्य सत्वानोऽहन्तेभ्योऽकरन्नमः ॥ ८ ॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरार्त्न्योर्ज्याम्। याश्च ते हस्तऽइषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

विज्यन्धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ२॥ उत। अनेशन्नस्य याऽइषवऽआभुरस्य निषङ्गधिः ॥ १० ॥

हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्। मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम्। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तेः। हे भगवन्धन्वनः धनुष उभयोरार्त्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषूः परावप परात्क्षिप ॥ ९ ॥

कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु विगता ज्या यस्य तत्। उतापि बाणवान् बाणा अस्मिन्सन्तीति बाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु बाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु। अस्य रुद्रस्य या

इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु यस्य अदर्शने नशेरत एत्वम् अभि वेत्येत्वम् पुषादित्वाच्चेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यतइति
निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तस्मै मत्वर्थे इति भसञ्ज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् षत्वष्टुत्वे हे मीढुष्टम सेक्तृतम वर्षुक ते तव
हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय । तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज
परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः । कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रव-
कारिण्या वा ॥ ११ ॥

यातेहेतिर्मीढुष्टमहस्तेबभूवतेधनुः । तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मयापरिभुज ॥ ११ ॥

परितेधन्वनोहेतिरस्मान्वृणक्तुविश्वतः । अथोयइषुधिस्तवारेअस्मन्निधेहितम् ॥ १२ ॥

अवतत्यधनुष्ट्वꣳसहस्राक्षशतेषुधे । निशीर्यशल्यानांमुखाशिवोनःसुमनाभव ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु मा हन्त्वित्यर्थः । वृजी वर्जने रुधादि-
त्वात् श्नम् । अथो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥
सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनु-

रक्ष्यापीत्यर्थः । किं कृत्वा धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा इष्वानां मुखा मुखानि वाणफलाग्राणि निर्शीर्य शीर्णानि कृत्वा शॄ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातोः ॥ १३ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु वाणाय नतिरस्तु । कीदृशाय अनातताय धनुष्यनारोपिताय । धृष्णवे धर्षणशीलाय । धृषेः क्नु प्रत्ययः । रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय । उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः । तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

नमस्तऽआयुधायानाततायधृष्णवे । उभाभ्यामुततेनमोवाहुभ्यान्तवधन्वने ॥ १४ ॥

मानोमहान्तमुतमानोऽअर्भकम्मानऽउक्षन्तमुतमानऽउक्षितम् ।

मानोवधीःपितरम्मोतमातरम्मानःप्रियास्तन्वोरुद्ररीरिषः ॥ १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम् । नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्र-पौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मानस्तोकेतनयेमानआयुषिमानोगोषुमानोअश्वेषुरीरिषः। मानोवीरान्रुद्रभामिनो

वधीर्हविष्मन्तस्सदमित्वाहवामहे ॥ १६ ॥

नमोहिरण्यबाहवेसेनान्येदिशाञ्चपतयेनमोनमोवृक्षेभ्योहरिकेशेभ्यःपशूनाम्पतयेनमोनमःशष्पिञ्जरायत्विषीमते

पथीनाम्पतयेनमोनमोहरिकेशायोपवीतिनेपुष्टानाम्पतयेनमः ॥ १७ ॥

नमोबभ्लुशायव्याधिनेन्नानाम्पतयेनमोनमोभवस्यहेत्यैजगताम्पतयेनमोनमोरुद्रायाततायिनेक्षेत्राणाम्पतये

नमोनमःसूतायाहन्त्यैवनानाम्पतयेनमः ॥ १८ ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणाम्पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्ष-
णाम्पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनाम्पतये नमः ॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वनाम्पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिन आव्याधिनीनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककु-
भाय स्तेनानाम्पतये नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानाम्पतये नमः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणाम्पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांऽ
सद्भ्यो मुष्णताम्पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यो विकृन्तानाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गाश्वान्मा हिंसीः। भाम क्रोधे। भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भयान्मा वधीः। क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयाम त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति(४७) ऋक्त्रयं तत् सर्वाणि यजूंषि। तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्यादीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां(४६) चत्वारिंशदधिकद्विशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां(४६ मन्त्रि वायुसूर्यौ देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः॥ छन्दांसि तु। चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ताक्ष यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति। एतान्येवात्र छन्दांसि ॥ तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतोनमस्काराः। पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहव इत्यादि स्थपतिभ्यश्च नम (२८) इत्यन्ताः। ततोऽन्यतरतोनमस्कारा अन्यतरत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवायेत्यादि(२८) प्रखिदते चेत्यन्ताः(४६) इषुमद्भ्य इत्यादि(२२) स्थपतिभ्यश्च इत्यन्ताः(२८) प्रतराचाः व इति युष्मच्छब्दयोगात्। इषुकृद्भ्य इति(४६) उभयतोनमस्काराः शान्ततमाः अन्यतरतोनमस्कारा घोरतराः ॥ तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते एकैकस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः। हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेन नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः ॥ पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बाल-तृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः। त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः। द्वह-

शाय रुद्राय नमः॥ पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिणतृतीया मार्गाः श्रुतावुक्ताः॥ हरि-केशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवीतिने मङ्गलार्थं यज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः॥ १७॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्त्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः। विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः॥ अन्नानां पालकाय नमः॥ भवस्य संसारस्य हेतैः आयुधाय संसारनिवर्त्तकाय रुद्राय नमः॥ जगतां पालकाय रुद्राय नमः॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः॥ क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः॥ न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्ये सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः। सारथिर्न हन्ति॥ वनानां पालकाय नमः॥ १८॥

रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः॥ वृक्षाणां पालकाय नमः॥ भुवं तनोतीति भुवन्ति भूमण्डलविस्तारकः। वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्थानभोग्यकराय नमः॥ ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः॥ आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगिव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः॥ वनगता गुल्मवीरु-धादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः॥ उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः। एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः। एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयत इति[1] व्यासोक्तेः॥ १९॥

[1]—म०भा० १,२८९।

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य

भावः कृत्स्नायतया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सत्वन्शब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्त्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः ॥ निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः । ककुभ इति महन्नामसु पठितम्[1] ॥ स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः ॥ अरण्यानां वनानां पतये नमः ॥ रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम्, किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

१—निघ० ३,३,१९।

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुतश्चित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम् ॥ गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः । स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः ॥ निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः ॥ तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः ॥ सृक इति वज्रनाम[2] । सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः ॥ असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

२—निघ० २,२०,६।

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरः प्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः ॥ कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं वाणधारिणस्तेभ्यो नमः ॥ धन्वना धनुषा सह यन्ति

नमउष्णीषिणेगिरिचरायकुलुञ्चानाम्पतयेनमोनमइषुमद्भ्योधन्वायिभ्यश्चवोनमोनमआतन्वानेभ्यःप्रति

दधानेभ्यश्चवोनमोनमआयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्चवोनमः ॥ २२ ॥

नमोविसृजद्भ्योविध्यद्भ्यश्चवोनमोनमःस्वपद्भ्योजाग्रद्भ्यश्चवोनमोनमःशयानेभ्यआसीनेभ्यश्चवोनमोनमस्ति

ष्ठद्भ्योधावद्भ्यश्चवोनमः ॥ २३ ॥

गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः । प्रतिदधते सन्दधते वाणं धनुषीति सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः ॥ आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति वाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः । असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति वाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः ॥ विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः सुप्तस्य वाणस्य

जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः ॥
लक्ष्ये प्रवेशो वेधः ॥ स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः ॥ जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो
शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः ॥ आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः ॥ तिष्ठन्ति गतिनिवृत्तास्तेभ्यो
नमः ॥ धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो नमः ॥ २३ ॥

सभा-
अथ जातसञ्ज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । अथो एव ह्येतानि रुद्राणां जातानीति[१] श्रुतेः ।

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो

नमो नम उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो

नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

रूपिभ्यो रुद्रेभ्यो नमः सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां
पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥
उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः ॥ तृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः
तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

१ —— ९,१,१,१९ ।

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः ॥ गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ व्राता नानाजातीयानां सङ्घास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः ॥ गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः ॥ विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः ॥ विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

सेनारूपिभ्यो नमः ॥ सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपिभ्यो वो नमः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः ॥ नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः ॥ क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः

नमः॒ सेना॑भ्यः से॒नानि॑भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमो॑ र॒थिभ्यो॑ अर॒थेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमः॑ क्ष॒त्तृभ्य॑स्सङ्ग्रही॒तृभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑

म॒हद्भ्यो॑ अर्भ॒केभ्य॑श्च वो॒ नमः॑ ॥ २६ ॥

यद्वा क्षिप् प्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृपोतृमातृजामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः ॥ संगृह्णन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः ण्वुल्तृचाविति तृच् । तेभ्यो नमः ॥ महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः ॥ अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः ॥ रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः ॥ कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु ॥ निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः ॥ पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ श्वनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्ड्वस् आर्षः तेभ्यो नमः ॥ मृगान्

कामयन्ते ते मृगयवः। इदंयुरिदं कामयमान इति[1] यास्कोक्तेः सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् क्यचिचेति प्राप्तस्यैतस्य न छन्दस्य-
पुत्रस्येति निषेधः। मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः॥ २७॥
श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपिभ्यो नमः॥ शुनां पतयः श्वपतयः श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचरः॥
नम इषुमद्भ्योधन्वायिभ्य इत्यारभ्य(२२) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका न युष्मदादेशाः॥ इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः॥
अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते॥ भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः॥ रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति

नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्चवोनमोनमःकुलालेभ्यःकर्मारेभ्यश्चवोनमोनमोनिषादेभ्यःपुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमोनमः

श्वनिभ्योमृगयुभ्यश्चवोनमः॥ २७॥

नमःश्वभ्यःश्वपतिभ्यश्चवोनमोनमोभवायचरुद्रायचनमःशर्वायचपशुपतयेचनमोनीलग्रीवायचशितिकण्ठायच॥ २८॥

विग्रहवत्त्वेन रुद्रस्तस्मै नमः॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः॥ पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः॥
नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः॥ शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै
नमः। शितौ धवलमेचकौ॥ २८॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः। व्युप्ताः मुण्डिताः
कपर्दी जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः॥ पाशुपतादिवेषेण॥ सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः॥
केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः। यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम्॥

[1] निरु० ६,३१।

शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः । गिरौ कैलाशे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः ॥ शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः तस्मै नमः । शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः ॥ अतिशयेन मीढ्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमःकपर्द्दिनेचव्युप्तकेशायचनमःसहस्राक्षायचशतधन्वनेचनमोगिरिशयायचशिपिविष्टायचनमोमीढुष्टमायचेषुमतेच ॥ २९ ॥

नमोह्रस्वायचवामनायचनमोबृहतेचवर्षीयसेचनमोवृद्धायचसवृधेचनमोऽग्र्यायचप्रथमायच ॥ ३० ॥

रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः ॥ वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः ॥ बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः ॥ वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रशस्यस्येत्यादिना वर्षादेशः तस्मै नमः । वृद्धो वयसाधिकः तस्मै नमः ॥ वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्तत इति सवृत् तस्मै नमः ॥ जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः । अग्राद्यत् ॥ सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः ॥ अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः । तत्र भव इति यत्सर्वत्र ॥ शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति शीभ आत्मश्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः शीभो जलप्रवाहो वा शीभः चिप्रो वा तत्र भवाय नमः ॥ ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः ॥ अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिर-

जलम् यद्वा अव नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय ॥ नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः। स्त्रीभ्यो ढक् द्वीपे जलान्तर्वर्ति-निर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः ॥ अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः। ज्य चेति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः। अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यामिति कनादेशः ॥ पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः ॥ अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः ॥ मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण

नमआशवेचाजिरायचनमःशीघ्र्यायचशीभ्यायचनमऊर्म्यायचावस्वन्यायचनमोनादेयायचद्वीप्यायच ॥३१॥

नमोज्येष्ठायचकनिष्ठायचनमःपूर्वजायचापरजायचनमोमध्यमायचापगल्भायचनमोजघन्यायचबुध्न्यायच ॥३२॥

नमःसोभ्यायचप्रतिसर्यायचनमोयाम्यायचक्षेम्यायचनमःश्लोक्यायचावसान्यायचनमउर्वर्यायचखल्यायच ॥३३॥

भवो मध्यमस्तस्मै नमः मध्यान्मः ॥ गल्भ धार्ष्ट्ये गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् अपगतो गल्भो यस्मादसावपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रिय-स्तद्रूपाय नमः। एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा ॥ जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः ॥ बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः। पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याथर्वणश्रुतेः[1] तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः

१—प्र०उ० २,१।

प्रतिसर्यः तस्मै नमः ॥ आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । अपशब्दो चमूपृष्ठे नियोन्दरचके कर्णं मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः ॥ यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्त्तिदाता तस्मै नमः ॥ क्षेमे कुशले भवः क्षेम्य स्तस्मै नमः ॥ श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यः त० ॥ अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यः त० ॥ उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यः त० ॥ खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यः त० । खलः कल्के भुवि धने क्रूरे कर्णे जयेऽधमे इत्युक्तः ॥ ३३ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा । वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने ॥ कक्षं तृणं

नमोवन्यायचकक्ष्यायचनमः श्रवायचप्रतिश्रवायचनमआशुषेणायचाशुरथायचनमः शूरायचावभेदिनेच ॥ ३४ ॥

नमोबिल्मिनेचकवचिनेचनमोवर्म्मिणेचवरूथिनेचनमः श्रुतायचश्रुतसेनायचनमोदुन्दुभ्यायचाहनन्यायच ॥ ३५ ॥

वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे ॥ शृ्यतइति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः ॥ आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुषेणः तस्मै नमः ॥ आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः ॥ शूराय युद्धधीराय नमः ॥ अवभिनत्ति रिपून्नीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः ॥ पटस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः ॥ लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः ॥ गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः ॥ श्रुताय प्रसिद्धाय नमः ॥ श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः

त० ॥ दुन्दुभी भेर्यां भवो दुन्दुभ्यस्त० । दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे ॥ आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः त० ॥ ३५ ॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः तस्मै नमः ॥ प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः त० । इगुपधेति कः ॥ निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः ॥ इषुधिमते तूणयुताय नमः ॥ तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुः त० ॥ आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी त० ॥ शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः त० ॥ शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा त० ॥ ३६ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

स्रुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यः त० ॥ पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः त० ॥ कुत्सितमटन्ति जना यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः त० । काटः कुल्याप्रदेशो वा ॥ नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः । ऋक्पूरब्धूः पथामिति अप्रत्ययः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति अपशब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः त० ॥ कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः त० । कुलं देहेऽन्वये गणे ॥ सरसि भवः सरस्यः त० ॥ नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशन्तो ऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः त० ॥ ३७ ॥

कूपे भवः कूप्यः त० ॥ अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः त० ॥ शुभ्रो दीप्तो विशेषेण शुभ्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत शुभ्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः ॥ आतपे भव आतप्यः त० ॥ मेघे भवो मेघ्यः त० ॥ विद्युति भवो विद्युत्यः त० ॥ वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः त० ॥ अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः त० ॥ ३८ ॥

वाते भवो वात्यः त० ॥ रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । तत्र भवो रेष्म्यः प्रलयेऽपि विद्यमानास्मेत्यर्थः ॥ वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः त० वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ वास्तु गृहभुवं पाति वास्तुपः त० ॥

नमोवात्यायचरेष्म्यायचनमोवास्तव्यायचवास्तुपायचनमःसोमायचरुद्रायचनमस्ताम्रायचारुणायच ॥ ३९ ॥

नमःशङ्गवेचपशुपतयेचनमउग्रायचभीमायचनमोग्रेवधायचदूरेवधायचनमोहन्त्रेचहनीयसेचनमोवृक्षेभ्यो

हरिकेशेभ्योनमस्ताराय ॥ ४० ॥

उमया सहितः सोमः त० ॥ रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः त० ॥ ताम्रो रक्तवर्णः उदयात्रविरूपेण त० ॥ अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गुः शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा त० ॥ पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः त० ॥ उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं त० ॥ भीमः शत्रुभयोत्पादकः ॥ अग्रे पुरो वर्त्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः त० ॥ दूरे वर्त्तमानो हन्तीति दूरेवधः त० ॥ हन्तीति हन्ता त० । लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः ॥ अतिशयेन हन्ता हनीयान्

तस्मै । तुरिष्ठमेयःक्षिति इचो लोपः प्रलये सर्वहन्त्रीत्यर्थः ॥ हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो

नमः ॥ तारयति संसारमिति तारः त० ॥ ४० ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च त° ॥ मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः त० ॥ शं लौकिकसुखं करोति शङ्करः त० ॥ मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः त° । स्रक्-चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारि-त्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः ॥ शिवः कल्याणरूपो निष्पापः त° ॥ शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान् करोति त० ॥ अस्यां कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्तिः ॥ ४१ ॥

नमःशम्भवायचमयोभवायचनमःशङ्करायचमयस्करायचनमःशिवायचशिवतरायच ॥ ४१ ॥

नमःपार्य्यायचावार्य्यायचनमःप्रतरणायचोत्तरणायचनमस्तीर्थ्यायचकूल्यायचनमःशष्प्यायचफेन्यायच ॥ ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः त० ॥ अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः त० । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरमिति कोषः ॥ प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः त० ॥ उत्कर्षेण तत्त्व-ज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः त० ॥ तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः त° ॥ कूले तटे भवः कूल्यः त० ॥ शष्पं बालतृणं गङ्गा-तीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शष्प्यः त० ॥ फेने डिण्डिरे भवः फेन्यः त० ॥ ४२ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यः त° ॥ प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः त° ॥ कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र

प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः ॥ क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः त० ॥ कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी त० ॥ पुरोऽग्रे तिष्ठति, पुलस्तिः । यस्य तत्वं छान्दसं रस्य लत्वं च यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी त० ॥ इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः त० ॥ प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः त० ॥ ४३ ॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै । गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै ॥ तल्पं शय्या

नमःसिकत्यायचप्रवाह्यायचनमःकिꣳशिलायचक्षयणायचनमःकपर्दिनेचपुलस्तयेचनमइरिण्यायचप्रपथ्यायच ॥४३॥

नमोव्रज्यायचगोष्ठ्यायचनमस्तल्प्यायचगेह्यायचनमोहृदय्यायचनिवेष्प्यायचनमःकाट्यायचगह्वरेष्ठायच॥४४॥

नमःशुष्क्यायचहरित्यायचनमःपाꣳसव्यायचरजस्यायचनमोलोप्यायचोलप्यायचनमऊर्व्यायचसूर्व्यायच ॥ ४५ ॥

तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै ॥ गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै ॥ हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेष्प आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्प्यः त० ॥ कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः त० ॥ गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः त० । गह्वरं बिलदम्भयोः ॥ ४४ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः त० ॥ हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः त० ॥ पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः त० । ओर्गुणः ॥ रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः त० । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च ॥ लुप्यति नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्र-

देशस्तत्र भवो लोप्यः त० । लोपः संहारो वा ॥ उलपा बल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः त० । उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः ॥ उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः त० दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा ॥ शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः त० ॥ ४५ ॥ १—९,१,१,२३ । तरूणां पत्ररूपाय नमः ॥ शद्लृ शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः ॥ गुरी उद्यमे तुदादिभ्यः शः उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी त० ॥ अभि हन्ति शत्रू-नित्यभिघ्नन् त० ॥ आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् त० ॥ प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् त० ॥ इषून्बाणान्कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः ॥ धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः युष्मदादेश-

नमः पर्णायचपर्णशदायचनमउद्गुरमाणायचाभिघ्नतेचनमआखिदतेचप्रखिदतेचनमइषुकृद्भ्योधनुष्कृद्भ्यश्चवोनमो

नमोवःकिरिकेभ्योदेवानाꣳहृदयेभ्योनमोविचिन्वत्केभ्योनमोविक्षिणत्केभ्योनमआनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

योगात् प्रत्यृचा एते रुद्राः ॥ तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाम्नाः । एवं चत्वारिंशदधिकशतत्रयमन्त्रै रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तम् ॥ अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्य्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाꣳ हृदयानीति[१] श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथाङ्गानां प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः । किरिकेभ्यो वृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः एतद्धीदꣳ सर्वं कुर्वन्तीति(२३) श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः ॥ विविधं

चिखर्न्ति हिंसन्ति पापमिति विखिणत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः। आ समन्तान्निर्हता निर्गताः स्वर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो नमः। हन्तिर्गत्यर्थः। तेभ्यस्तमसेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳫंष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति श्रुतेः॥ ४६॥

सप्त ऋचं एकरुद्रदेवत्याः। आद्योपरिष्टाद्बृहती सप्ताष्टादशद्वादशार्णपादा। हे द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः। हे अन्धसः सोमस्य पते पालक। अन्धसस्पतइति सोमस्य पतइत्येतदिति(२४) श्रुतेः। हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयत्वादिति भावः। हे नीललोहित कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं छन्दसीति शपो लुक्। मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्मणि षष्ठी। च

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित। आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्मा भेर्म्मा रोङ्मो च नः किञ्चनाममत्॥ ४७॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः। यथा शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टङ्ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम्॥ ४८

पुनर्नोऽस्माकं किञ्चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मास्तु। अम् रोगे लङि धातोरमागम आर्षः॥ ४७॥ १——निघ० २,९,५;३,३,६।

कुत्सदृष्टा जगती। वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः। हृग्रहोर्भः। कीदृशाय तवसे महते बलवते वा उभयत्र तवःशब्दः पठितः[१] कपर्दिने जटिलाय। क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै शूरायेत्यर्थः। क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे

सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं

समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं रुद्रे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अनुष्टुप्। हे रुद्र या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जीवितुं मृड सुखय। कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा।

विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याण-

कारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिर्वर्तिका। रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥ ४९ ॥

त्रिष्टुप्। रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु, परितो वर्जयतु अस्मान्मा हन्त्वित्यर्थः। त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः

यातेरुद्रशिवातनूःशिवाविश्वाहाभेषजी। शिवारुतस्यभेषजीतयानोमृडजीवसे ॥ ४९ ॥

परिनोरुद्रस्यहेतिर्वृणक्तुपरित्वेषस्यदुर्मतिरघायोः। अ॒ ॑स्थिरामघवद्भ्यस्तनुष्वमीढ्वस्तोकायतनयायमृड ॥५०॥

द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टामतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु। त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच्। अघं पापं परस्मै इच्छति

अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् क्याच्चेतीत्वे प्राप्ते अश्वाघस्यादिति आकारः क्याच्छन्दसीति

उप्रत्ययः। मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि

कुरु। किमर्थं मघवद्भ्यः। मघमिति धननाम। मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थः यजमानानां भयनि-

वृत्तये इत्यर्थः। किञ्च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रञ्च सुखय। कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

द्वयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा। अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः। अत्यन्तं शिवः

शिवतमः। हे मीढुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः। नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमना हृष्टचित्तश्च भव। किञ्च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा। आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ। ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः॥५१॥

हे अनुष्टुभौ। विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोहित विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु। हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयो ऽसङ्ख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु॥५२॥

मीढुष्टमशिवतमशिवो नःसुमनाभव। परमेवृक्षआयुधन्निधायकृत्तिंवसानआचरपिनाकम्बिभ्रदागहि॥५१॥

विकिरिद्रविलोहितनमस्तेअस्तुभगवः। यास्तेसहस्रꣳहेतयोन्यमस्मन्निवपन्तुताः॥५२॥

सहस्राणिसहस्रशोबाह्वोस्तवहेतयः। तासामीशानोभगवःपराचीनामुखाकृधि॥५३॥

हे भगवः भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि पराचीनानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः श्रपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः। कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टइतीशानः जगन्नाथः। सहस्राणि सहस्रसङ्ख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसङ्ख्यात्वम् सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसङ्ख्यात्वमित्यर्थः॥५३॥

बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसञ्ज्ञाः। भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते। असङ्ख्याता असङ्ख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत्। कीदृशेऽन्तरिक्षे

असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवꣳ रुद्रा उपश्रिताः। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः। तेषाꣳ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

महति विशाले। अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात्। अर्णसो लोपश्चेति वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत्। कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते। शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते। विषग्रासात्कियान्कण्ठभागः कृष्णः कियान् श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमायां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इतिपूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । नीलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा केचन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहितादिधातवः तेजोमयशरीरा इत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

येवृक्षेषुशष्पिञ्जरानीलग्रीवाविलोहिताः । तेषाᳬसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५८ ॥

येभूतानामधिपतयोविशिखासःकपर्दिनः । तेषाᳬसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ५९ ॥

येपथाम्पथिरक्षसऐलबृदाआयर्युधः । तेषाᳬसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वर्चोऽनुषङ्गः । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गांस्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी

तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः तएव परोक्षवृत्त्या पैलबृदा उच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः। आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति। कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते। निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः। तथा

येतीर्थानिप्रचरन्तिसृकाहस्तानिषङ्गिणः। तेषाᳪसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६१ ॥

येन्नेषुविविध्यन्तिपात्रेषुपिबतोजनान्। तेषाᳪसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६२ ॥

यएतावन्तश्चभूयाᳪसश्चदिशोरुद्राविततस्थिरे। तेषाᳪसहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ॥ ६३ ॥

पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान्विविध्यन्ति अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः। तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसञ्ज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदैवत्यानि। त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते।

दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः बाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसङ्ख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्ध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं

नमोस्तुरुद्रेभ्योयेदिवियेषांवर्षमिषवः । तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः ।

तेभ्योनमो अस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६४ ॥

नमोस्तुरुद्रेभ्योयेन्तरिक्षेयेषांवातइषवः । तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्ध्वाः ।

तेभ्योनमोअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६५ ॥

नतिरस्तु । दश वाअञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति[१] श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । किञ्च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयञ्च द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुख दध्मः स्थापयामः अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यञ्च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ६४

१——९, १, १, ३९ ।

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान् घ्नन्ति। तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेत्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु, शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥ १ ——— ६, १, १, ३२।

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते तेषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्यं वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत्। एते प्रत्यवरोहमन्त्राः। अथ प्रत्यवरोहान् जुहोतीति[1] व्यवहाराय सञ्ज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्यायईरितः १६

नमोऽस्तुरुद्रेभ्योयेपृथिव्यांयेषामन्नमिषवः। तेभ्योदशप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः।

तेभ्योनमोअस्तुतेनोऽवन्तुतेनोमृडयन्तु तेयन्द्विष्मोयश्चनोद्वेष्टितमेषाञ्जम्भेदध्मः ॥ ६६ ॥

॥ इतिमाध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ ० ॥ १६ ॥

षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते॥ का० चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षे ऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि। पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आलभागेऽश्मानं निधाय उदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नीत्सिञ्चतीत्यर्थः। यजुर्मरुद्देवत्यम् आर्षी त्रिष्टुप्। हे मरुतः तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम्। किम्भूता यूयं संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः। रा दाने बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादिभ्यः श्लुः, द्वित्वं च शानचि परे। कीदृशीमिषमूर्जम् अश्मन्

अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् श्रयतेः शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्भ्यां तन् प्रत्ययः अश्नातीत्यश्मा अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति अश्नातेर्मनिन् अश्मनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसम्पाद्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधि सम्भृतमधिकं सम्पादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः । मरुतो वै वर्षस्येशत इति[1] श्रुतेः ॥ का० अश्मंस्ते क्षुदित्यद्री कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम्[2] । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भ-

अश्मन्नूर्जम्पर्वते शिश्रियाणामद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यो अधि सम्भृतम्पयः । तान्न इषमूर्जन्धत्त मरुतः सꣳरराणाः

अश्मꣳस्ते क्षुन्मयि त ऊर्ग्यन्द्विष्मस्तन्ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

मश्मंस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः ॥ अश्मा देवता दैवी बृहती । अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् ॥ का० कुम्भमादत्ते[3] । आपोदेवता दैवी बृहती हे अश्मन् ते तव ऊर्क् सारभागो मयि आस्त्विति शेषः ॥ का० कुम्भे द्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति[4] । तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वमुखस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः ॥ यजुर्बृहती शुक् देवता । हे अग्ने ते तव शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु तं कं वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

१——९, १, २, ५ । २——१८, २, २ । ३——१८, २, ३ । ४——१८, २, ४ ।

का॰ अनपेक्षमित्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापयान्तं जपतीमाम इति[1]। कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्टे माम इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः ॥ विकृतिरग्निर्देवत्या। हे अग्ने या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु त्वत्प्रसादात् अस्मिन् लोके इति शेषः। तासां सङ्ख्यामाह एकेत्यादि अत्रैकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता सङ्ख्योच्यते। एका एकत्वसङ्ख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसङ्ख्यामापद्यते सा दशगुणिता शतं भवति पूर्वसङ्ख्यासहितोत्तरसङ्ख्याग्रहणमाधिक्याय शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम्

इमामेअग्नइष्टकाधेनवःसन्त्वेकाचदशचदशचशतञ्चशतञ्चसहस्रञ्चसहस्रञ्चायुतञ्चनियुतञ्चनियुतञ्च
प्रयुतञ्चार्बुदञ्चन्यर्बुदञ्चसमुद्रश्चमध्यञ्चान्तश्चपरार्द्धश्चैतामेअग्नइष्टकाधेनवस्सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके ॥ २ ॥

नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षणम् प्रयुतम् दशगुणं कोटिः कोटिर्दशगुणा अर्बुदम् अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम् न्यर्बुदशब्देनाब्जसङ्ख्या ज्ञेया एतेषां ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्व-निखर्व-महापद्म-शङ्कु-सञ्ज्ञानां सङ्ख्यानामुपलक्षणम् तेनाब्जं दशगुणं खर्वं खर्वं दशगुणं निखर्वं निखर्वं दशगुणं महापद्मं महापद्मं दशगुणं शङ्कुः शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः समुद्रः दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः। चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः। एवमेकाद्यष्टादशसङ्ख्यासञ्ज्ञासम्मिता इष्टका एता हे अग्ने मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम्। एतद्धेनुभवनं कुत्रार्थ्यते तदाह अमुत्र अन्य-

[1] १—१८, २, ९।

जन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः। यद्यपि नियतसङ्ख्येष्टका श्रीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसङ्ख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः। अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा। हे इष्टका या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः। कीदृश्यः ऋतवः वसन्तादिरूपाः। ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायां पूर्वपददीर्घः। ऋतुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान्। स्थ-शब्दस्य पुनर्वचनमादरार्थम्। घृतश्चुतः श्चुतिर् क्षरणे घृतं श्चोतन्ति ता घृतश्चुतः घृतस्राविण्यः मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ति ता मधुस्राविण्यः। नामेति प्रसिद्धौ। विराजः विशेषेण

ऋतवस्थऋतावृधऋतुष्ठास्थऋतावृधः। घृतश्चुतोमधुश्चुतोविराजोनामकामदुघाअक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

समुद्रस्यत्वावकयाग्नेपरिव्ययामसि। पावकोअस्मभ्यꣳशिवोभव ॥ ४ ॥

राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः दशलोकम्पृणाभिप्रायमेतत्। कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्र्यः पूरयित्र्यः दुहः कब्घश्चेति कप्। अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥ १—१८, २, १०।

का० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणी बद्धावकर्षति मन्त्रेणाष्टवत्समुद्रस्यत्वेति प्रत्यृचम्[1]। मण्डूकशैवालवेतसतरुशाखा वंशे बद्धा तं हस्तेनादायाग्निचेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः ॥ आद्याया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत् कर्षति ॥ द्वे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अन्त्यो दशकः। हे अग्ने समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शैवालेन त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयामः इदन्तो मसि उपरिभागे सर्वत विकर्षाम इत्यर्थः। त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

दक्षिणश्रोण्यादुत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति। हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन हे अग्ने त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम्॥५॥

उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति। जगती त्रिष्टुब्वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुबेव नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन दूना जगती भवति। हे अग्ने ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ। तथा वेतसे वञ्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ आ उपसर्गं अध्यर्थे नदीष्वधि अवकासु उपावतर नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात्। मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति। कस्मात्त्वेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह हे अग्ने त्वमपां पित्तं तेजोऽसि यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति। एवमग्निं सम्बोध्य मण्डूकीमाह हे मण्डूकि मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्सम्बुद्धौ हे मण्डूकि ताभिः पूर्वोक्ताभिरद्भिः सह आगहि आगच्छ शपि लोपे मलोपः। यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं यजनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु॥६॥

हिमस्यत्वाजरायुणाग्नेपरिव्ययामसि। पावकोऽअस्मभ्यꣳशिवोभव॥५॥

उपज्मन्नुपवेतसेऽवतरनदीष्वा। अग्नेपित्तमपामसिमण्डूकिताभिरागहिसेमन्नोयज्ञम्पावकवर्णꣳशिवङ्कृधि॥६॥

अपामिदन्न्ययनꣳसमुद्रस्यनिवेशनम्। अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोऽअस्मभ्यꣳशिवोभव॥७॥

उत्तरांसादक्षिणांसं कर्षति । आग्नेयी बृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूकावकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

का० पक्षपुच्छानि चाभ्यामग्नेपावकरोचिषेति[1] । पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यामात्मसम्मुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः ॥ आग्नेयी गायत्री वत्सप्रदृष्टा । हे अग्ने हे पावक शोधक

अग्नेपावकरोचिषामन्द्रयादेवजिह्वया । आदेवान्वक्षियक्षिच ॥ ८ ॥

सनःपावकदीदिवोग्ने देवाँ२॥ऽइहावह । उपयज्ञꣳहविश्चनः ॥ ९ ॥

हे देव रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया जुहूत्वायूपेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च ह्यग्नेरधिकारी हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चातएव स्तूयते । वहतेयजेश्च लोण्मध्यमैकवचने शपि लुप्ते ढत्वषत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥ ८ ॥

१—१८, २, ११ ।

गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा हे पावक पावयितः हे दीदिवः दिदेवेति दीदिवान् तत्सम्बुद्धौ हे दीदिवः दीप्तिमन् दिवु क्रीडादिषु क्वसुप्रत्ययः छिवम् तुजादीनामिति अभ्यासदीर्घः लोपो व्योर्वलीति वलोपः । हे अग्ने देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवानावह प्रापय ॥ ९ ॥

जगती भरद्वाजदृष्टा। योऽग्निः यामन् यामनि पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते। कया कृपा कृप् सामर्थ्ये कल्पनं कृप् क्विप् तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा। यामेति पृथिवीनाम[1]। किंभूतया कृपा पावकया पावयतीति पावका तया पाव-यित्र्या। चितयन्त्या चेतयन्त्या यद्वा चितं करोति चितयन्ती तया दृढचयकारिण्या। रोचने दृष्टान्तः उषसो न भानुना न इवार्थे यथा उषसः कालाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत्। किंच यथाग्निः घृणिः। घृणिरिति दीप्तिनाम[2]। सुपां सुलु-गिति विभक्तेः शे-आदेशः घृणिना दीप्त्या आ समन्तात् नु निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गः नकारश्चार्थः। किं कुर्वन् एतशस्य एतीत्ये-तशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् तूर्वे हिंसायां परबलानि हिंसन् न इवार्थे शत्रून् हिंसन्निव

पावकयायश्चितयन्त्याकृपाक्षामन्रुरुचउषसोनभानुना। तूर्वन्नयामन्नेतशस्यनूरणआयोघृणेनततृषाणोअजरः॥ १०॥

नमस्तेहरसेशोचिषेनमस्तेअस्त्वर्चिषे। अन्याँस्तेअस्मत्तपन्तुहेतयःपावकोअस्मभ्यंशिवोभव॥ ११॥

रोचते यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः नु अनर्थकम् यामनि कर्मणि तूर्वन् त्वरमाण इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा। तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः जितृषा पिपासायाम् बहुलं छन्दसीति द्वित्वाच्छानचि सुहिते पूर्णाहुतिं पिपासुः। अजरः जरारहितः। य ईदृशोऽग्निस्तं जुषाम इत्यर्थः॥ १०॥

का० उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति[3]। हिरण्यशकलसहितं स्रुक्स्थमाज्यम् दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्द्वय-मादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति ब्रह्मयजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः॥ आग्नेयी बृहती लोपमुद्रादृष्टा। हे अग्ने

१——निघ० १,१,६। २——निघ० १,१०,११। ३——१८,२,५।

त तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन् प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

का० स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेड़िति प्रतिमन्त्रम्[१] । आतृद्य, स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति यद्वत् नेत्यर्थः ॥ पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती दैव्यः पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती । नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत्प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम् वेट् शब्दः स्वाहाकारार्थः । प्रत्यक्षं वै तद्यत्स्वाहाकारः प्रत्यक्षं सोत्तरवेदिर्वैट्कारेणेमां परोक्षं वै तद्यद्वैट्कार इति[२]

नृषदे वेडप्सुषदे वेड्बर्हिषदे वेड्वनसदे वेट्स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानाᳬं संवत्सरीणमुप भागमासते । अहुतादो हविषो यज्ञे अस्मिन्त्स्वयं पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

श्रुतेः । तथा नृषदे वेडिति । प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणातीति(८) ॥ अप्सु उदकेषु और्वरूपेण । सीदतीत्यप्सुषत् । योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणातीति(८) श्रुतेः ॥ बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिषत् बर्हिःषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु । बर्हिषदे वेडिति य ओषधिष्वग्निस्तमेतत् प्रीणातीति(८) श्रुतेः ॥ वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट् । वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे० । स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित्तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

१—१८,२,६ । २—६,२,१,७ । ३—१८,२,७ ।

पात्र्यां सिक्तान्दधिमधुघृतान् कुर्म्भः परिश्रित्सहितं
का० समासिक्तान् कुर्म्यः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाह्येन च ये देवा इति१। त्र प्राणरूपा देवा अग्निन्यङ्गे चयनलक्षणे मधुनो
सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः। जगत्यौ प्राणदेवत्ये। ते प्राणरूपा देवा अस्मिन्यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो
घृतस्य अर्थाद्दध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः। कीदृ-
शास्ते अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः। ते के
संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः संपरिपूर्वात् ख चेति संपूर्वाद्वत्सरान्निर्वृत्तार्थे ख प्रत्ययः संवत्सरं
हि भूत्वाग्निश्चीयते इत्यभिप्रायः। कीदृशाः यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः। द्विविधा
देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्य-
त्वाद्यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥ १३ ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य। येभ्यो न ऋते पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्या अधि स्नुषु ॥ १४ ॥

ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुर-
ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः। एतारः पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म
एतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः इण् गतावित्यस्मात् ण्वुल्तृचाविति तृच् प्रत्ययः। प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म
तस्यैते पुरएतार इति१ श्रुतेः। प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते। किञ्च येभ्य ऋते यान् प्राणान्विना किञ्चन धाम किमपि
शरीरं न पवते पवङ् गतौ न चेष्टते। इत्थम्भूता ये प्राणा देवास्ते पुनः क्वासते तत्राह न ते इति ते प्राणरूपा देवा न दिवः
षष्ठी सप्तम्यर्थे दिवि स्वर्गे न सन्ति पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैव। ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिंस्ते इति२ श्रुतेः।
यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न। किं तर्हि स्नुषु अधि स्नु, प्रस्रवणे स्नुवन्ति चरन्ति स्नुनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणा-
यतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां स विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥ १——९,२,१,१५। २——९,२,१,१५।

का० प्राणदा इत्यवरोहति[1] । शोचमानन्तरमग्ने रवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अग्ने ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं प्राणदाः प्राणान्यजमानाय ददातीति प्राणदाः अपानं ददातीत्यपानदाः व्यानं सर्वशरीरसञ्चारिवायुं ददातीति व्यानदाः वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

का० पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा[2] । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति ॥ आग्नेयी गायत्री

प्राणदाऽअपानदाव्यानदावर्चोदावरिवोदाः । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यँ शिवोभव ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेनशोचिषायासद्विश्वन्न्यत्रिणम् । अग्निर्नोवनतेरयिम् ॥ १६ ॥

यऽइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्यसीदत्पितानः । सऽआशिषाद्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ२॥ऽआविवेश ॥ १७

भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु यास उपक्षये लेट् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः अत्रमदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति[3] यास्कः । किञ्च अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥ १—१८,३,८ । २—१८,२,१२ । ३—निरु० १०,६ ।

का० षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विहव्यो यथासदित्यन्तोऽष्टर्चं इत्यर्थः ॥ भुवनपुत्रविश्वकर्मदेवत्याः षोडश

त्रिष्टुभः। प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृषिः कथयति। यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान्। कीदृशः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः। होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता। नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः प्रलयकाले सर्वांल्लोकान्संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः। स तथा चोपनिषदः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्याद्याः। स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण बहुः स्यां प्रजायेयेत्येवंरूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविश्य जीवरूपेण प्रविष्टः। कीदृशः प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्वः उत्कृष्टं रूपमावृण्वन् सन् प्रविष्टः। इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम्। सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि श्रुतेः॥ १७॥

किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणङ्कतमत्स्वित्कथासीत्। यतोभूमिञ्जनयन्विश्वकर्म्मा विद्यामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षाः॥ १८॥

तपस्तप्त्वा इदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादि श्रुतेः॥ १७॥
लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते। स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् अन्यतना निरधिष्ठाना किमपि न कुर्वन्ति। स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम्। कथा क्रिया च किम्प्रकारासीत् निमित्तकारणमपि ईश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह।

किमासीदित्यर्थः। था हेतौ च छन्दसीति किमः था प्रत्ययः दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पाद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत्। यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावापृथिवी आच्छादितवान् ऊर्णु आच्छादने लङ् उपसर्गव्यवधानमार्षम् व्यवहिताश्चेति वचनात्। कीदृशः विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्त्तमानकालानां युगपद् द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः॥ १८॥

उत्तरमाह। एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन् सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यां सन्धमति धमतिर्गत्यर्थः सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च

विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात्। सम्बाहुभ्यान्धमतिसम्पतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः॥१९

किंस्विद्वनङ्कउसवृक्षआसयतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः। मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन्॥२०

साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति सङ्गमयति जीवान् पिजन्तत्वं ज्ञेयम्। कीदृशः विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षूंषि यस्य सः। विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य। विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहवो भुजा यस्य। उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः इति पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त इत्यर्थः॥ १९॥

पुनरपि प्रश्नः। स्विदिति वितर्के तद्वनं किमास बभूव उ अपि च स वृक्षः आस यतो वनाद्वृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालङ्कृतवान् वचनव्यत्ययः न हि तादृशं वनं वृक्षो वा सम्भवति। लोके हि गृहादि-

निर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कश्चिद् वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः। किञ्च हे मनीषिणः विद्वांसः मनसा पर्यालोच्य तत इत उ तदपि यूयं पृच्छत तत्किम् भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत्स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत। कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभिवदयमालारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

हे विश्वकर्मन् हे स्वधावः स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तस्य सम्बुद्धौ हे स्वधावः मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुः हे हविर्लक्षणान्नवन् ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि उतापि च

यातेधामानिपरमाणियावमायामध्यमाविश्वकर्म्मन्नुतेमा। शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावःस्वयंयजस्वतन्वंवृधानः ॥२१॥

विश्वकर्म्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतद्याम्। मुह्यन्त्वन्येअभितःसपत्नाइहास्माकम्मघवासूरिरस्तु॥२२॥

या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः। क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसम्बन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व। वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व। वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् वृधानः। तन्वमित्यत्र वा छन्दसीति पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

हे विश्वकर्मन्हविषा महत्त्वेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि

च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय। किञ्च त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु किञ्च इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥ द्वे ऋचौ व्याख्याते ॥२३॥२४॥

का० चक्षुषः पितेत्यरमनुवाकेन[१]। अष्टचेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः ॥ यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढीकृतवन्तः दृंहते रूपम्। आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम्। तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं

वाचस्पतिंविश्वकर्माणमूतयेमनोजुवंवाजेअद्याहुवेम। सनोविश्वानिहवनानिजोषद्विश्वशम्भूरवसेसाधुकर्मा॥२३॥

विश्वकर्मन्हविषावर्द्धनेनत्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम्। तस्मैविशःसमनमन्तपूर्वीरयमुग्रोविहव्योयथासत् ॥२४॥

चक्षुषःपितामनसाहिधीरोघृतमेनेअजनन्नम्नमाने। यदेदन्ताअददृहन्तपूर्वआदिद्द्यावापृथिवीअप्रथेताम्॥ २५ ॥

चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् छन्दस्युभयथेति अर्धधातुकत्वाच्छपि णिचो लोपः रोदस्योर्दार्ढ्याय वृष्टिं कृतवत इत्यर्थः। किं कुर्वन् नम्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयन्नित्यर्थः। नमतेः शानचि नुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥ १—१८,३,१३।

यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः ऋत्यक इति सन्ध्यभावः तान्परः विभक्तेः सुः परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति। यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि वस्तूनि

इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह सम्मदन्ति सम्मोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति ते विश्वकर्म्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः। तेषां केषाम् विश्वकर्म्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक्. सम्यग् द्रष्टा विश्वकर्म्मदृष्टाः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः।
कीदृशो विश्वकर्म्मा विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः सर्वकर्म्मेत्र इत्यर्थः। आत् अपि च विहायाः नभोवद्व्यापकः
यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्ता। धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता। विधाता उत्पादकः। उत अपि परमः
सर्वेभ्य उत्कृष्टः विभक्तेराकारः। एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते सुचन्ते भक्तानेव पश्यंति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः॥ २६॥
यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः जनिता मन्त्रे इति निपातः। यो विधाता विशे-

विश्वकर्म्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत सन्दृक्। तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः ६

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यो देवानां नामधा एक एव तꣳ सम्प्रश्नं भुवना यन्त्यन्या॥२७॥

यश्च एको
षेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति। तस्मादन्या अन्यानि
द्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः नाम च पितैव करोति। प्रलयकाले
भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति इति
एकत्वं प्राप्नुवन्ति। यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त
भावः॥ २७॥
ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन

दद्युः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं दद्युः न भूना न भूम्ना । न बाहुल्येन मलोपश्छान्दसः किन्तु युक्त्या कामिवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः जरितारः स्तोतारः । ते के ये ऋषयः इमानि भूतानि समसृजन् सृजेः करोति लङ् ये वसिष्ठादयो तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः असूर्ते असुभिः समवयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्ताः असुपूर्वस्य ईर गतावित्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस एकारः । लोका रजांस्युच्यन्त इति[1] यास्कः । कीदृशे रजसि सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । नसत्तनिषत्तेत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

तऽआयजन्त द्रविणᳬसमस्माऽऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

परो दिवा परऽएना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति । कᳬ स्विद्गर्भं प्रथमं दध्रऽआपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति इदमिति शेषः यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परसशब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे दूरत्वं विलक्षणत्वम् सर्वजगद्विलक्षणत्वाच्छास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किञ्च स्विदिति वितर्के आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अधारयन् धाञो लिटि तङि प्रथमबहुवचनस्य लिटस्तझयोरेशिरेजिति इरेचि कृते तस्य इरयो रे इति रे-आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इति चेत्या-

1——निरु० ४,१९ ।

लोप दध्रे इति रूपम् । पूर्वं देवाः प्रथमात्मना देवाः वसिष्ठाद्यो यत्र गर्भं समपश्यन्त ददृशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किम् वक्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्रे दधिरे यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः सम्भूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूपमध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किञ्चिद्बीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं यस्मिन्बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तथाच स्मृतिः । अपएव ससर्जादौ तासु बीजमथाक्षिपत् । तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभमिति[1] । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रय इति भावः ॥ ३० ॥

[1]—मनु० १,८,९ ।

तमिद्गर्भम्प्रथमन्दध्रआपोयत्रदेवाःसमगच्छन्तविश्वे । अजस्यनाभावध्येकमर्पितंयस्मिन्विश्वानिभुवनानितस्थुः॥ ३० ॥

नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरम्बभूव । नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरन्ति ॥३१॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वम् किन्तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्त

मसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाश्मादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तया देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताः स्थ । किञ्च असुतृपः असुषु असूंस्त्वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान् भृत्वा तावतैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरत्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिक-भोगेन तृप्तिः किन्तु उक्थशासः परलोकभोगान् सम्पादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शसेः क्विप्यनिदितामिति नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञान-मित्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्म्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद्द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा ॥ २२ ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्भेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथो एवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं पुरुत्रा पुरून् बहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् विभक्तेराकारः बहुप्रकारं वा ॥ ॥ वैश्वकर्मणहोमः समाप्तः ॥ २२ ॥

१ ———— ११,१,९-१० ।

का० । आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्ववैकं[1] । अग्नौ चयने इध्मादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीय-

माने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन्ब्रह्मा चिग्यतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ॥ अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभः। इन्द्रः शतं सेनाः शतसङ्ख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत. जयति। कीदृश इन्द्रः आशुः अश्नुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उण् प्रत्ययः। शिशानः शो तनूकरणे बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम्। श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः। वृषभो न वृषभ-इव भीमः भयङ्करः। घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघ-रूपो वा कर्षकाच्छो घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः। संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य यद्वा समाह्वाता शत्रूणाम्। अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्। सङ्क्रन्दनो निमिष एकवीरः शतꣳ सेना अजयत्साकमिन्द्रः। ॥३३॥

सङ्क्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना। तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥३४॥

कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः। एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षः शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥३३

हे युधो नरो योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण सत्वा यूयं तत्परबलं जयत

युध्यन्ते ते युधः क्विप् पादादावामन्त्रितस्येति आद्युदात्तः

वशीकुरुत वशीकृत्य च तत्सहध्वम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः। कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा। अनिमिषेण एकचित्तेन। जिष्णुना जयनशीलेन। युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा। दुश्च्यवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यः दुश्च्यवनस्तेन अजय्येन। धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन बाणाद्यायुधोपेतेन वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः। संस्रष्टा खुल्तृचाविति तृच्प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्ता। वशी वशयति रिपूनिति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा। गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता इगुपधज्ञेति कप्रत्ययः। संसृष्टजित् संसृष्टान् युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संसृष्टजित्। सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता। बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धो बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः। शर्ध इति बलनाम[1] उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङादेशः प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणे तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दाद्वृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३५ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन। सꣳसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥३५॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ२॥ अपबाधमानः। प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् ॥३६॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरिव स्तूयते। हे बृहस्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव। कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्विप् रक्षसां हन्ता। अमित्रान् शत्रूनपबाधमानः पीडयन्। सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन्। युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ३६ ॥

[1] —— निघ० २,९,७।

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह। कीदृशस्त्वं बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण्

भातो युक्‌ चिण्कृतौ: यद्वा बलेन ज्ञात्वा विज्ञायते करणे घञ्‌। स्थविर: पुरातनः सर्वानुशासकः। प्रवीर: प्रकृष्टो वीरः शूरः। सहस्वान्‌ सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान्‌। वाजीऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान्‌। सहमान: शत्रून्‌ अभिभवन्‌। उग्रः युद्धेषु क्रूरः। अभिवीर: अभितो वीराः शूराः यस्य सः। अभिसत्वा अभितः सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा। सहसो बला- ज्जातः सद्योजाः न ह्यन्यस्माज्जात इदृग्बलः स्यात्‌। गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित्‌ ॥ ३७ ॥

हे सजाता: समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममिन्द्रमनु वीरयध्वम्‌ शूर वीर विक्रान्तौ अदन्तश्चुरादिः

बलविज्ञायस्थविर:प्रवीर:सहस्वान्वाजीसहमानउग्रः। अभिवीरोऽअभिसत्वासहोजाजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित्‌॥३७

गोत्रभिदङ्गोविदंवज्रबाहुञ्जयन्तमज्मप्रमृणन्तमोजसा। इमꣳसजाताऽअनुवीरयध्वमिन्द्रꣳसखायोऽअनुसꣳरभध्वम्‌॥

अभिगोत्राणिसहसागाहमानोऽदयोवीर:शतमन्युरिन्द्रः। दुश्च्यवन:पृतनाषाडयुध्योऽस्माकꣳसेनाऽअवतुप्रयुत्सु ॥ ३९॥

लोट्‌ वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहत। अनु संरभध्वम्‌ संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत। कीदृशमिन्द्रम्‌ गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम्‌ यद्वा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम्‌। गोविदम्‌ गां वाचं वेत्तीति गोवित्‌ तम्‌ पण्डितम्‌। वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम्‌ अज्म सङ्ग्रामं जयन्तम्‌। अज्मेति युद्धनाम[1]। अजते र्गत्यर्थस्य। ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्‌ हिंसन्तम्‌ मृणतिर्हिंसाकर्मा ॥ ३८ ॥

[1] —— निघ० २,१७,४३।

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु छन्दसि परेऽपीति उपसर्गस्य क्रियापदात्परयोगः। कीदृश इन्द्रः

गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोड़यन्। अदयः दयारहितः। वीरः विक्रान्तः। शतमसङ्ख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः। पृतनां सङ्ग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाषाट्। अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्रः बृहस्पतिः आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः। यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु दक्षिणाशब्दात् प्रत्ययः सोमः पुरोऽग्रे एतु। मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु। कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तीनां भञ्जो आमर्दने शत्रून्मर्दयन्तीनाम्। तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्रऽआसान्नेताबृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञःपुरऽएतुसोमः। देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतोयन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्यवृष्णोवरुणस्यराज्ञऽआदित्यानाम्मरुताᳬंशर्द्धऽउग्रम। महामनसाम्भुवनच्यवानाङ्घोषोदेवानाञ्जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षयमघवन्नायुधान्युत्सत्वनाम्मामकानाम्मनाᳬंसि। उद्वृत्रहन्वाजिनांवाजिनान्युद्रथानाञ्जयतांयन्तुघोषाः ॥ ४२ ॥

वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः। जितं जितमिति वदद्दिन्द्रादिससैन्यमुत्थितमित्यर्थः। कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषान्ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम्। तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम्। जयतां विजयमानानाम ॥ ४१ ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र आयुधानि उद्धर्षय उद्धूतहर्षाणि कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तान्-
कुरु। हे वृत्रहन् वैरिघातिन् वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु। किञ्च जयतां विजयमानानां
रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः समश्व्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥
ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि
घ्नन्तु। अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवा हवेषु अस्मान् यूयमवत रक्षत अन्येषा-
मपि दृश्यत इति ॥ ४३ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु। अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ२॥ उदेवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि। अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अथवा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया वित्तोऽपचीयते तस्मादप्वा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति उप्रत्ययः
अपशब्दाल्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा। ऐन्द्रीऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति[1] श्रुतेरियम-
पीन्द्रदेवतासम्बन्धिनी। हे अप्वे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृहाणा ततः परेहि
अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यान् रिपून्ग्रहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह
विभक्तिव्यत्ययः। किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ ॥ द्वादशैन्द्राः

[1] — ८,२,३,६।

समाप्ताः ॥ ४४ ॥

७७

इति ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायनेनोक्तः। इषुदेवत्यानुष्टुप्। हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव। पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कञ्चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः। शिष्लृ विशेषणे पुषादीत्यादिना च्लेरङ् ॥ ४५ ॥

योधृदेवत्यानुष्टुप्। योद्धॄन् स्तौति हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत

अवसृष्टापरापतशरव्येब्रह्मसꣳशिते। गच्छामित्रान्प्रपद्यस्वमामीषाङ्कञ्चनोच्छिषः ॥ ४५ ॥

प्रेताजयतानरइन्द्रोवःशर्मयच्छतु। उग्रावःसन्तुबाहवोनाधृष्यायथासथ ॥ ४६ ॥

असौयासेनामरुतःपरेषामभ्यैतिनओजसास्पर्द्धमाना। ताङ्गूहततमसापव्रतेनयथामीअन्योअन्यन्नजानन् ॥ ४७ ॥

ह्यचोऽतस्तिङ इति प्रेतेत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति जयतेत्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वो युष्मभ्यं शर्म जयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु दाण् दाने पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः। किञ्च यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ। तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु। असथेत्यत्र लेटोऽडाटाविति अडागमः ॥ ४६ ॥

मरुद्देवत्या त्रिष्टुप्। हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति। कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहत संवृतां कुरुत। तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं

न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत। कीदृशेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा। यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति। तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकचा वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत्। तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु। कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः। अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः। विश्वाहाः विश्वान्

यत्र॒ बाणा॑: स॒म्पत॑न्ति कु॒मा॒रा वि॑शि॒खा इ॑व। तन्न॒ इन्द्रो॒ बृह॒स्पति॒रदि॑ति॒: शर्म॑ यच्छतु वि॒श्वाहा॒ शर्म॑ यच्छतु ॥ ४८ ॥

मर्मा॑णि ते॒ वर्म॑णा च्छादयामि॒ सोम॑स्त्वा॒ राजा॒मृते॒नानु॑ वस्ताम्। उ॒रोर्वरी॑यो॒ वरु॑णस्ते कृणोतु॒ जय॑न्तं॒ त्वानु॑ दे॒वा म॑दन्तु ॥ ४९ ॥

सर्वान् शत्रून् आ समन्ताद्घ्नन्तीति विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था। यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

का० मर्माणि तद्दति कवचं प्रयच्छति। महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः। सोमवरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। हे यजमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आवृणोमि। राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणामृतेन वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छादयतु वस आच्छादनेऽदादिः लोट्। तथा

वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरः प्रथीयः कृणोतु अत्यन्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रस्थस्फेत्यादिना उरोर्वरादेशः। किञ्च देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

का० आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम्[१]। अशुष्का उदुम्बरतरूत्था रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमात्रीस्तिस्रः समिध ऋक्त्रयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः॥ तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदेवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया लिङ्गोक्तदेवता। हे घृतेनाहुत आज्येन सर्वतो हूयमान हे अग्ने एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरबन्तादाम्प्रत्ययः।

उदेनमुत्तरान्नयाग्ने घृतेनाहुत रायस्पोषेणसꣳसृजप्रजयाचबहुङ्कृधि ॥ ५० ॥

इन्द्रेमम्प्रतरान्नयसजातानामसद्वशी। समेनंवर्चसासृजदेवानाम्भागदाअसत् ॥ ५१ ॥

यस्यकुर्मोगृहेहविस्तमग्नेवर्द्धयात्वम्। तस्मैदेवाअधिब्रुवन्नयञ्चब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

उत्कृष्टतमैश्वर्यं प्रापय ऐश्वर्यमेवाह रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज संयोजय प्रजया सन्तत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि भूयांसं कुरु बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय। तदेव दर्शयति सजातानां समानजातीयानां वशी असत् वशयति वशी नियमनसमर्थो भवतु। किञ्च एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु। अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

१—१८,३,१४। ,

वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः हे अग्ने तं यजमानं त्वं वर्धय। देवास्त्वमेतं यजमानमधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽयमिति। अयं यजमानस्य ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु। यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निस्त्वमेनमधिब्रुवन्। तस्मै द्वितीयार्थे चतुर्थी॥ ५२॥

का॰ निरस्तायामुद्यम्योदु त्वेति[१]। होत्रा प्रथमायामृचि त्रिः पठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं आलाहार्यादूर्ध्वमुत्पाटयतीत्यर्थः॥ व्याख्याता(१२,३१)॥

का॰ चित्यं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिश इति[२]। ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्यं प्रति

उदुत्वाविश्वेदेवाअग्नेभरन्तुचित्तिभिः। सनोभवशिवस्त्वꣳसुप्रतीकोविभावसुः॥ ५३॥

पञ्चदिशोदैवीर्यज्ञमवन्तुदेवीरपामतिन्दुर्मतिम्बाधमानाः। रायस्पोषेयज्ञपतिमाभजन्तीरायस्पोषेअधियज्ञोअस्थात्॥ ५४॥

यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः पञ्च ऋचः आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ गच्छन्ति। सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः अध्वर्योरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः॥ आग्नेयी। दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्मत्वहौत्राध्वर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं

प्रथमा दिग्देवत्या। पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु। कीदृश्यो दिशः देवीः देव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां सम्बन्धिन्यो देव्यः। तथा अमतिमस्मदीयप्रज्ञामान्द्यं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाधमानाः विनाशयन्त्यः। तथा रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः किञ्च यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु॥ ५४॥

१——१८,३,१८। २——१८,३,१८।

प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणेनान्नेनायजन्त यजन्ते । यदो ग्रहणात्तच्छब्दाध्याहारः तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः ।, गृभीत इति धारित इत्येतदिति श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थपत्रः ईड्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः महति पूजयति देवानिति मामहानः महतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादिभ्यः श्लुः श्लाविति द्वित्वम् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे । यजमानो वै मामहान इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

१——८,२,२,९ ।

समिद्धेअग्नावधिमामहानउक्थपत्रईड्योगृभीतः । तप्तङ्घर्म्मम्परिगृह्यायजन्तोर्जायद्यज्ञमयजन्तदेवाः ॥ ५५ ॥

दैव्यायधर्त्रेजोष्ट्रे देवश्रीःश्रीमना शतपयाः । परिगृह्यदेवायज्ञमायन्देवादेवेभ्योअध्वर्य्यन्तोअस्थुः ॥ ५६ ॥

बृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवंविधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्दत्तहविषः सेवित्रे कीदृशो यज्ञः देवश्रीः देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः यद्वा श्रीर्मनसि यस्य यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसङ्ख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किञ्च देवा दीप्य·

माना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थुः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति अध्वर्यति सुप आत्मनः क्यच् कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोप इति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

हविर्यज्ञदेवत्या बृहती। यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि आशिषो ऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्तां यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्त्वित्यर्थः। कीदृशं हविः वीतं देवानामिष्टम्। इष्टꣳ स्विष्टमित्यें तदिति(११) श्रुतेः। तथा शमिता सुपां सु इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः शमित्रा यजध्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् तुमर्थे से इत्यादिना यजेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः कीदृशो यज्ञः तुरीयः चतुर्थः आदौ

वीतꣳहविःशमितꣳशमितायजध्यैतुरीयोयज्ञोयत्रहव्यमेति। ततोवाकाआशिषोनोजुषन्ताम्॥ ५७॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशःपुरस्तात्सविताज्योतिरुदयाँ२॥अजस्रम्। तस्यपूषाप्रसवेयातिविद्वान्त्सम्पश्यन्विश्वाभुवनानिगोपाः॥५८

अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूꣳषि यजुर्जपः ततो होता ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवञ्च तुरीयो होमः। तथाच श्रुतिः। अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूꣳषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ इति। यद्वा आदावध्वर्युणाश्रावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम् यजेति ततोऽध्वर्योः प्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान् उद्गच्छति उत्पूर्वस्य यातेर्लङि प्रथमबहुवचने नो रु-आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लङ्। सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः। हरिकेशः कीदृशोऽग्निः सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य सः यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च

हरति दारिद्र्यमिति हरि हिरण्यम् हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः। सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः। तस्य दृशस्याग्नेः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयनद्वारेणाटति कीदृशः पूषा विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रिप्रवर्तनात्मकं जानन्। विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि सम्पश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोकयन्। गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥ १—१८,२,१९।

का० आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ट्या सहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति विमान इति१। अध्वर्युराग्नीध्रगृहाद्दक्षिणादिशि पृष्ट्या संलग्नं पृश्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्द्वयेनोपदध्यादित्यर्थः॥ विश्वावसुदृष्टा आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते। एषोऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति। असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निरमुमे-

विमानएषदिवोमध्यआस्तआपप्रिवान्रोदसीअन्तरिक्षम्। सविश्वाचीरभिचष्टेघृताचीरन्तरापूर्वमपरञ्चकेतुम्। ५९

वैतदादित्यमुपदधातीति(१४) श्रुतेः। आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वाद्दिवो मध्ये आस्ते। तथाच श्रुतिः। अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति॥ कीदृश एषः विमानः विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः। तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् प्रा पूरणे क्वसु प्रत्ययः। स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः स्रुचश्चाभिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तॄननुगृह्णीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः। विश्वं हविरञ्चितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः घृतमञ्चितं यस्यामिति घृताची स्रुक्। तथाच श्रुतिः। स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहेति। तथा पूर्वमिमं

लोकमपरमसुं लोकं च अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः। यद्वा विश्वाची-
र्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति। तथा घृताची घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे। तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्व-
मपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितुर्द्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आवि-
शति द्यौः पितेत्युक्तेः पितृशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत
उच्यते। किम्भूतो यः उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता। समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता।

उक्षासमुद्रोअरुणःसुपर्णःपूर्वस्ययोनिम्पितुराविवेश। मद्ध्येदिवोनिहितःपृश्निरश्माविचक्रमेरजसस्पात्यन्तौ ॥६०॥

इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसङ्गिरः। रथीतमꣳरथीनांवाजानाꣳसत्पतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः। सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः। यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः।
पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसङ्कुलः। अश्मा अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः। एवंविधः सन्विचक्रमे विक्रमते
नभः। यश्च विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ वचनव्यत्ययः अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति। यो ह्यन्तान् पाति
स अस्मान् पात्वित्यर्थः॥ अथाग्निपक्षे व्याख्यानम्। अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन
आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदा आहवनीयमुद्धरेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्याम्ना-
तमन्यत्र। अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्ति-

प्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रचेति च परमेश्वररूपेण। कीदृशोऽश्मा उचा सेक्ता यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः। समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः। अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात्सूर्यसदृशः। सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात्पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

का० निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति[१]। एनं पृश्निप्रस्थानं क्वचिद् शुभे देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ व्याख्याता(१२,५६) ॥ ६१ ॥

१——१८,३,२१।

विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप्। देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु चकारः समुच्चये यजतु च। सुम्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्यमाह्वयति सुम्नहूः सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु। अग्निर्देवश्च देवानावक्षत् आवहतु यक्षत् यजतु च। वक्षत् यक्षत् वहतेर्यजेश्च सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययो लेटोऽडाटावित्यडागमः इतश्चलोप इति तिप इकारलोपः ॥ ६२ ॥

देवहूर्य्यज्ञऽआचवक्षत्सुम्नहूर्य्यज्ञऽआचवक्षत्। यक्षदग्निर्देवोदेवाँ२॥ऽआचवक्षत् ॥ ६२ ॥

वाजस्यमाप्रसवऽउद्ग्राभेणोदग्रभीत्। अधासपत्नानिन्द्रोमेनिग्राभेणाधराँ२॥ऽअकः॥ ६३ ॥

इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्ग्राभेण हृग्रहोर्भश्छन्दसि उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन ऊर्ध्वं विगृह्य दीयतइत्युद्ग्रहणं दानं तेन मा मामुदग्रभीत् उदग्रहीत् उद्गृह्णातु। अध अथ निग्राभेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून् अधरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः। करोतेर्लुङि बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमस्मद्विषयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयीलक्षणं यज्ञविषयमन्त्री-

ष्टधन् वर्धयन्तु। अथ अथानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून्विषूचीनान्विष्वगञ्चनान्नानागतीन् कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्यतविनाशयेताम- पुनरागमनाय क्षिपतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥

का० क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति। ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पड्भिस्तोत्रैर्न चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः ॥ आग्नेय्यनुष्टुप। हे ऋत्विग्यजमाना यूयमग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत स्वर्गो वै लोको नाक इति श्रुतेः। किम्भूता यूयम् उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः। यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना सह

उद्ग्राभश्चनिग्राभश्चब्रह्मदेवाअवीवृधन्। अथासपत्नानिन्द्राग्नीमेविषूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६५ ॥

क्रमध्वमग्निनानाकमुख्यꣳहस्तेषुबिभ्रतः। दिवस्पृष्ठꣳस्वर्गत्वामिश्रादेवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

प्राचीमनुप्रदिशम्प्रेहिविद्वानग्नेरग्नेपुरोअग्निर्भवेह। विश्वाआशादीद्यानोविभाह्यूर्जन्नोधेहिद्विपदेचतुष्पदे ॥६६॥

क्रमध्वम् चित्युपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः। ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोट् मध्यमबहुवचनं शपो लोपः धि चेति सलोपः ॥ ६५ ॥ १—९,२,३,२४।

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने इदानीमानीतमुख्य वह्ने प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानानः। गत्वा च हे अग्ने इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्रे अञ्चति गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता, मुख्यो भव प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर इति सन्ध्यभावः। किञ्च विश्वाः सर्वाः

आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन्सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादि-काय ऊर्जमन्नं धेहि सम्पादय ॥ ६६ ॥

आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशार्णौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद्बृहती त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्येति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत् उन्नतः सन् अन्तरिक्षमारुहमारूढोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुन्नतो दिवमारुहं द्युलोकमारूढोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात्स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः इणो गा लुङीति गादेशः ॥ ६७ ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । दिवोनाकस्यपृष्ठात्स्वर्ज्योतिरगामहम् ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तोनापेक्षन्तआद्याᳪरोहन्तिरोदसी । यज्ञंयेविश्वतोधारᳪसुविद्वाᳪसोवितेनिरे ॥ ६८ ॥

आग्नेयी अनुष्टुप् सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञं विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् आहुतिदक्षिणादानानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्गं यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वते कृतकृत्यत्वात् । द्यां स्वर्गं चारोहन्ति कीदृशीं द्यां रोदसी रुणद्धि जरामृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् धस्य दादेशश्छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यज-

माना: सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति ततः स्वर्यन्तः स्वर्गंस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

आग्नेयी त्रिष्टुप् हे अग्ने त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ देवानिच्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् सुप आत्मनः क्यजिति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः क्यचि चेतीत्वे प्राप्ते न छन्दस्यपुत्रस्येति तदभावः। कथं भूयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः। लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति। किञ्च यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः अभ्यासे यलोपश्छान्दसः इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः

अग्ने॒ प्रेहि॑ प्र॒थ॒मो दे॑व॒य॒तां चक्षु॑र्दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम्। इय॑क्षमाणा॒ भृगु॑भिः स॒जोषाः॒ स्व॑र्यन्तु॒ यज॑मानाः स्व॒स्ति ॥६९॥

नक्तो॒षासा॒ सम॑नसा॒ विरू॑पे धा॒पये॑ते॒ शिशु॒मेक॑ꣳ समी॒ची। द्यावा॒क्षामा॑ रु॒क्मो अ॒न्तर्वि भा॑ति दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रविणो॒दाः ॥७०॥[1]

स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशाः भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानी जोषः प्रीतिर्येषान्ते। भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम्- उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

का० स्वयमातृणामध्यग्निं धारयंश्कुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृणामवसिञ्चन्नक्तोषासेति[1]। अध्वर्युः स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थाता तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृन्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृण्णां सिञ्चन्निधस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः॥ व्याख्याता द्वादशे(१२,२) ॥ ७० ॥

आग्नेयी विराटपङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा। हे अग्ने सहस्राक्ष सहस्रमक्षीणि यस्य तत्सम्बुद्धिः हिरण्मयशकलान्येव नेत्राणि। तथाच

[1] १—१८,५,३।

श्रुतिः हिरण्मयकलेवीएष सहस्राक्ष इति¹ । हे शतमूर्धन्, शतं मूर्धानो यस्य । यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यतेति(३२) श्रुतेः। यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यस्त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि सहस्रादण् प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दद्मः वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

का० तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण² । स्वयमातृण्णायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्द्धञ्छतन्ते प्राणाः सहस्रं व्यानाः । त्वꣳ साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥७१॥

सुपर्णोऽसि गरुत्मान्पृष्ठे पृथिव्याः सीद । भासान्तरिक्षमापृण ज्योतिषा दिवमुत्तभान तेजसा दिश उद्दृꣳह ॥७२॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्ने स्वं योनिमासीद साधुया । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥७३॥

अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान्, अशनायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तभान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेर्हलः श्नः शानज्झाविति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दृंह उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

१——८,२,३,२१ । २——१८,५,४ ।

आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य सुमुखः सन् पुरस्तात् पूर्वस्यां

दिशि साधुया साधु समीचीनं विभक्तयोर्देशः स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ। हे विश्वेदेवाः यूयं यजमानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उपविशत। द्यौर्वाऽउत्तरꣳ सधस्थमिति श्रुतिः[1] ॥ ७३ ॥

१——९,२,३,२५।

का० समिदाधानꣳ शामिलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्तꣳ सवितुरिति प्रत्यृचम्। अग्निनिधानानन्तरमध्वर्युस्तत्राग्नौ समित्त्रयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेद्धोअग्नइत्यौदुम्बरीमित्यर्थः। कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप्। वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः सम्बन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि। कीदृशीं सुमतिं चित्रां चायनीयां स्थापे-

ताꣳसवितुर्वरेण्यस्यचित्रामाहंवृणेसुमतिंविश्वजन्याम्। यामस्यकण्वोअदुहत्प्रपीनाꣳसहस्रधारांपयसामहीङ्गाम्

विधेमतेपरमेजन्मन्नग्नेविधेमस्तोमैरवरेसधस्थे। यस्माद्योनेरुदारिथायजेतम्प्रत्वेहवीꣳषिजुहुरेसमिद्धे ॥ ७५ ॥

क्षितबहुविधफलदानसमर्थाम्। विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हितां यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम्। तां कां कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् कीदृशीं प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् यद्वा बहुजः कुटुम्बस्य धारयित्रीम्। पयसा दुग्धेन महीं महतीं बहुदुग्धामित्यर्थः सर्वसिद्धिदात्रीम्। रवेर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

वत्समदृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। हे अग्ने परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्मः। द्यौर्वाअस्य परमं जन्मेति(२९) श्रुतिः। अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः

स्तोत्रं वयं विधेम परिचरेम । अन्तरिक्षं वाअवर्ᳪ सधस्थमिति श्रुतेः । हे अग्ने यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात्स्थानात् त्वमुदारिथ उद्गतोऽसि ऋ गतौ लिट् संहितायां दीर्घः तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुह्वति ऋत्विजः इरयो रे इति इरेप्रत्ययस्य रे आदेशः । एष वा अस्य स्वो योनिरिति श्रुतेः । एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ अतियुवा यविष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ स्थूलदूरयुवित्यादिना वलोपे पूर्वगुणः हे युवतम हे अग्ने त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्रे दीदिहि दीप्यस्व दीव्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लौ द्वित्वम् तुजादीनामिति पूर्वदीर्घः । किम्भूतस्त्वम् अजस्रयानुपक्षीणया सूर्म्या समित्काष्ठेन प्रेद्धः प्रकर्षेण दीप्तः

प्रेद्धोऽअग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ । त्वाᳪ शश्वन्तऽउप यन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वन्न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रᳪ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा तऽओहैः ॥ ७७ ॥

सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने यतः शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

का० स्रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्यृचम्[१] । समिध आधायाग्नौ तमिति ऋग्द्वयेन स्रुवेण द्वे घृताहुती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः । व्याख्याता(१५,४४) ॥ ७७ ॥

[१]—१८,४,८ ।

विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिर्चित्तिं यजमानानां चित्तं जुहोमि अग्नौ स्थापयामि अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा

आगमन् आगच्छेयुः पुषादीत्यादिना गमेर्लुङि च्लेरङ्। कीदृशा देवाः वीतिहोत्राः। होत्रा इति यज्ञनाम[२] वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः। ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः संहितायां दीर्घः। किञ्च विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अदभ्यमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि। कीदृशाय विश्वकर्मणे भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥ सप्तर्षिदृष्टा आग्नेयी

का० पूर्णाहुतिञ्च सप्त तइति[२]। स्रुचा पूर्णाहुतिञ्च जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः॥

चित्तिञ्जुहोमिमनसाघृतेनयथादेवाइहागमन्वीतिहोत्राऋतावृधः। पत्येविश्वस्यभूमनोजुहोमिविश्व

कर्म्मणेविश्वाहादाभ्यᳪहविः ॥७८॥

सप्ततेअग्नेसमिधस्सप्तजिह्वास्सप्तऋषयस्सप्तधामप्रियाणि। सप्तहोत्रास्सप्तधात्वायजन्तिसप्तयोनीरापृणस्वघृतेनस्वाहा ॥७९॥

द्व्यधिका त्रिष्टुप्। हे अग्ने ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति। प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतᳪ समिन्धतइति[२] श्रुतेः। किञ्च तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्वाः हिरण्याद्याः आगमोक्ताः यद्वा आथर्वणिकोक्ताः काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः[४] इति। तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति। तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति। छन्दाᳪसि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणीति[३] श्रुतेः।

१—निरु० ३,१७,८। २—१८,४,९। ३—९,२,३,४४। ४—मु० उ० १,२।

यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति किञ्च अग्ने सप्त होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रश्चाप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्त संस्थाः प्रकाराः। हे अग्ने स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेनापृणस्व सप्त योनीरिति चितीरेतदाह सप्तचितिकोऽग्निरिति च श्रुतेः। स्वाहा सुहुतमस्तु यद्वा यज्ञो वै स्वाहाकार इति श्रुतेः। स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्घृतेनापृणस्व पृण व्याप्तौ तुदादिः ॥ ७९ ॥ १—१८,४,२३-२४।

का० वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथु कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम्

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माँश्च। शुक्रश्च ऋतपाश्चात्यꣳहाः ॥ ८० ॥

ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रतिसदृङ् च। मितश्च सम्मितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

विमुखेनारण्येनूच्यम्[१]। वैश्वानरपुरोडाशेन दाग् कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम्। यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति किं कृत्वा प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा। अरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः। षट् मरुद्देवत्याः आद्या उष्णिक् एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः। शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमथास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः तप्तनबित्वादिना तस्य तनादेशः। तन्नामानि व्याख्यायन्ते शुक्लं शुभ्रं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः। चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः। सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः। ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान्। शोचति दीप्यत इति शुक्रः। ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः। अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यंहाः। चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

द्वि गायत्री। इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ्। अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ्। समानं पश्यतीति स
सदृङ्। तन्तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ्। मितो मानं प्राप्तः यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः। सम्यक् एकीभावेन
मितो मानं प्राप्तः सम्मितः। सह बिभर्तीति सभराः ॥ ८१ ॥

ऋतः सत्यरूपः। सति वस्तुनि भवः सत्यः। ध्रुवः स्थिरः। धरुणः धारकः। धारयतीति धर्ता। विशेषेण धारयतीति
विधर्ता। विविधं धारयतीति विधारयः ॥ ८ ॥

ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्। सत्यं याताथ्यं जयतीति सत्यजित्। सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित्‌ ऋक्‌स्व
उष्णिक्।

ऋतश्चसत्यश्चध्रुवश्चधरुणश्च। धर्त्ताचविधर्त्ताचविधारयः॥ ८२ ॥

ऋतजिच्चसत्यजिच्चसेनजिच्चसुषेणश्च। अन्तिमित्रश्चदूरेअमित्रश्चगणः॥ ८३ ॥

ईदृक्षासएतादृक्षासऊषुणःसदृक्षासःप्रतिसदृक्षासएतन। मितासश्चसम्मितासोनोअद्यसभरसोमरुतोयज्ञेअस्मिन्। ॥ ८४ ॥

आर्षः। शोभना सेना यस्य सुषेणः। अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः अन्तिमित्रः। दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरेअमित्रः
प्रकृत्यान्तःपादमिति सन्ध्यभावः हलदन्तात्सप्तम्या इति विभक्त्यलोपः। गणयति सर्वमिति गणः ॥८३॥

हे मरुतो यूयमेते कीदृशाः ईदृक्षासः इदंदर्शनाः। एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः। उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये।
सदृक्षासः समानदर्शनाः। प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः। मितासः मिताः प्रमाणतः। सम्मितासः सङ्गत्य मिताः। सभ-
रसः समानसलङ्कारादिकं बिभ्रति ते सभरसः भरसा आदरेण सह वर्तमाना इति वा। बहुवचनमादरार्थम्। ॥ ८४ ॥

गायत्री उष्णिग्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः। आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः। स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः। प्रकर्षेण घसति अत्ति प्रघासी पुरोडाशभक्षणशीलः। सन्तपनः सूर्यस्तत्सम्बन्धी सान्तपनः। गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान्। क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडी सदा क्रीडनशीलः। शक्नोतीति शाकी शक्तः। उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः। एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः॥ ८५॥ १ १—१८, ३२५।

विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्व्याख्यायते। उग्र उत्कृष्टः। बिभेत्यस्मादसौ भीमः भीमादयोऽपादाने इति निपातः। ध्वान्तयति शत्रू-

स्वतवाँश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च। क्रीडी च शाकी चोज्जेषी॥ ८५।

इन्द्रन्दैवीर्विशो मरुतोनुवर्त्मानोभवन्यथेन्द्रन्दैवीर्विशो मरुतोनुवर्त्मानोभवन्। एवमिमं यजमान

न्दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानोभवन्तु॥ ८६॥

न्ध्वीकरोति ध्वान्तः ध्वान्तशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यच्। धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः। सहनेऽभिभवते शत्रूनिति सासह्वान् सहेः क्वसुः अभ्यासदीर्घः। अभियुनक्ति अभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति इति अभिपूर्वाद्युजेः क्वनिप् भक्तानां सुखयोक्ता। विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रु-क्षेप्ता। चकाराः समुच्चयार्थाः। स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु। का० इन्द्रं दैवीरिति जपति[१]। कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः। मरुद्देवत्यं यजुः शक्वरी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात्। दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसम्बन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् अनु पश्चाद्वर्त्म वर्तनं यासां ताः इन्द्रानुगामिन्योऽभवन्निति स्वरू-

पाख्यानम्। दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् उपमानमेतत् दैवीर्मानुषीश्च देवसम्बन्धिन्यो मनुष्यसम्बन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्त्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

का० इमᳫँस्तनमिति वाचयति वा[1]। इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः। त्रयोदशर्चं आग्नेयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनो घृतस्तुतिर्वा। हे अग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं स्रुग्लक्षणं स्तनं स्रुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब धेट् पाने लोट्। इमे वै लोकाः सरिरमिति[2] श्रुतेः। सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते। वसोर्धारा स्रुचा हीयते सा स्रुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते कीदृशं स्तनम् ऊर्जंस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्ति

इमᳫँ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये। उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियᳫँ सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम। अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

ऊर्जस्वान् तम् विशिष्टरसवन्तम्। तथा अपां प्रपीनम् अप्शब्देन लक्षणया घृतमुच्यते अद्भिः घृतैः प्रपीनं पूर्णं त्वय्यर्थानां करणे षष्ठीति तृतीयार्थे अपामिति षष्ठी। प्रप्यायते पूर्यते प्रपीनम् ओप्यायी वृद्धौ प्यायः पीति च। हे अर्वन् इयर्तीति अर्वा सर्वतो गन्तः उत्समुत्स्यन्दनं स्रुग्लक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व कीदृशमुत्सम् मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तं किञ्च समुद्रियं समुद्रसम्बन्धि चयनयागसम्बन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन्यज्ञगृहं सेवस्व त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतᳫँ साम्नां महदुक्थमृचामित्य-भिप्रायः। समुद्रशब्दः समुद्राभ्राद्घ इति घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

गृत्समददृष्टा। अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि अग्निमुखे मेढुमिच्छति मिमिक्षते मिह सेचने सनन्तात्लट् उत्तमैकवचनम्।

[1]——१८,४,२६। [2]——७,५,२,३४।

यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम्। अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीदिति श्रुतेः। गर्भाधारोदकमुल्बम्। योऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः। अस्याग्नेर्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्करं। वा उ अवधारणे। अतो हे अध्वर्यो अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाहूय आहूय च मादयस्व तर्पय तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्षुक स्वाहाकृत स्वाहाकारेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय वहतेः शपि लुप्ते ढत्वकत्वादौ कृते वक्षीति रूपम्। यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः यतो वह्नेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनञ्च ॥ ८८ ॥

वामदेवदृष्टा। अन्नान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः। समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ२॥ उदारदुपा᳘ᳫंशुनासममृतत्वमानट्। घृतस्यनामगुह्यंयदस्तिजिह्वादेवानाममृतस्यनाभिः ।८९।

उदारत् उदगच्छत् ऋ गतौ च्लेरङ् ऋदृशोऽङि गुणः अक्षीणत्वाद्घृतस्य समुद्रेणोपमानम्। अन्नदेवताभिप्रायं वा सा ह्यक्षीणैव। उद्गत्य च स ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सं सङ्गत्यैकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वमुपानट् उपव्याप्नोतु नश अदर्शने लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् हल्ङ्याबिति तिपो लोपः विशाङुपसर्गाभ्यां व्याप्त्यर्थः। प्राणाग्नान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः। तस्य घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाधिदेवाङ्गिरसं ये श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः। किं तदाह देवानां जिह्वा अत्यभिलाषाद्देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः। यदा वा एतदग्नौ जुह्वत्यथाग्निर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्तीति श्रुतेः। यच्च सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति ॥ यद्वा ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम्। समुद्रात् आग्निकाद्यजुःसमुद्रादस्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो

नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप उपमीत्यं चारूपकाद्यलङ्काररूप मधुमान् रसवान्वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् तदेतद्यजुरुपांशुखनिरुक्तमिति श्रुतेः अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः। घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वालेति[1] श्रुतेः। अमृतस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः। अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते च घृतमिति भावः॥ ८९॥

[1] १,५,१,१२।

यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः। नमोभिरन्नैः धार-

वयन्नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः। उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर एतत्॥ ९०॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ२॥ आ विवेश॥ ९१॥

याम यज्ञमिति शेषः किञ्च ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद्घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु लेटोऽडाटाविति अडागमः। यथा गौरः गौरवर्णः शुद्धो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्गिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम्। कीदृशो गौरः चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता यस्य सः॥ ९०॥

यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः। चतुःशृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह। यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति रु शब्दे यङ्लुगन्तम् अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मह्यते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविवेश आवि-

शति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति। यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्य इति श्रुतेः। अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता-इव व्याप्रियन्ते सप्त छन्दांसि वा हस्ताः। यत्र त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः॥ यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा द्वे शीर्षे कार्यतात्व्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः। वृषभइवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायात्॥ ९१॥

त्रिधा हितम्पणिभिर्गुह्यमानङ्गवि देवासो घृतमन्वविन्दन्। इन्द्रएकꣳ सूर्य्यएकञ्जजानवेनादेकꣳस्वधयानिष्टतक्षुः॥ ९२॥

त्रिधा त्रिप्रकारेषु लोकेषु हितं स्थापितं घृतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः। तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति ते वा एते आहुती हुतेउत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति। सूर्य एकं भागं जजान जनी प्रादुर्भावे लिट् परस्मैपदमार्षम् तत ते उत्क्रामतस्ते दिवमाविशत इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति। वेनाद्यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अन्नेन त्रेताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति॥ ९२॥

एता वाच अर्षन्ति उद्गच्छन्ति कस्मात् हृद्यात्समुद्रात् अन्तोदकभुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रात् निगमनिरुक्त-

निघण्टुव्याकरणाभिचाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात्। कीदृश्यो वाचः शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः बह्वर्थ इत्यर्थः। याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकद्वन्द्वशत्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाकशीमि लुप्तोपमानम् अहं पश्यामि। आसां वाचां मध्ये यो हिरण्ययो हिरण्मयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता। यद्वा घृतधारा एवोच्यन्ते या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति हृदयेन सङ्कल्प्य यजनाद्धृदयादुन्नतिरुच्यते। शतव्रजा नानागतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि। यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तञ्च पश्यामि द्रव्यदेवतांश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

एताअर्षन्तिहृद्यात्समुद्राच्छतव्रजारिपुणानावचक्षे। घृतस्यधाराअभिचाकशीमिहिरण्ययोवेतसोमध्यआसाम्॥९३॥

सम्यक्स्रवन्तिसरितोनधेनाअन्तर्हृदामनसापूयमानाः। एतेअर्षन्त्यूर्मयोघृतस्यमृगाइवक्षिपणोरीषमाणाः॥९४॥

या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति। धेना इति वाङ्नामसु पठितम्[१]। कीदृश्यो धेनाः अन्तः हृदा मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः। ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः। ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति स्रुक्परिभ्रष्टाः गच्छन्ति ऋष गतौ तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति शेषः। तत्र दृष्टान्तः क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव। व्याधाद्भीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः। श्रुतिर्द्रव्यं चाभ्यर्थमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

१—निघ १, ११, २९।

घृतस्य धाराः पतयन्ति स्रुञ्स्रुखात्पतन्ति पत ऐश्वर्ये गतौ च चुरादिरदन्तः। कीदृश्यो धाराः यह्वाः महत्यः। यह्व इति महन्नामसु पठितम्[१]। तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति वातप्रमियस्तरङ्गाः मीङ् हिंसायां दिवादिः अस्मात्क्विप् यथा सिन्धोर्नद्याः वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत्। कीदृशा वातप्रमियः शूघनासः। शु इति क्षिप्रनाम[२]। हन्तेर्गत्यर्थस्य घन मिति रूपं शु क्षिप्रं घनं गमनं येषान्ते शुघनाः शीघ्रगमनाः आज्जसेरसुक्। अन्यो दृष्टान्तः वाजी न न इवार्थे वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति। कीदृशो वाजी अरुषः रुष क्रोधे रोषति क्रुध्यति रुषः इगुपधेति कप्रत्ययः न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः। तथा काष्ठाः आत्यन्तान् सङ्ग्रामप्रदेशान् भिन्दन्विदारयन्

सिन्धो॑रिव प्राध्व॒ने शू॑घ॒नासो॒ वात॑प्रमियः पतयन्ति य॒ह्वाः। घृ॒तस्य॒ धारा॑ अरु॒षो न वा॒जी काष्ठा॑ भि॒न्दन्नू॒र्मिभिः॒ पिन्व॑मानः॥९५॥

अ॒भि प्र॑वन्त॒ सम॑नेव॒ योषाः॑ कल्या॒ण्यः१॒ स्मय॑मानासो अ॒ग्निम्। घृ॒तस्य॒ धाराः॑ स॒मिधो॑ नसन्त॒ ता जु॑षा॒णो ह॑र्यति जा॒तवे॑दाः॥९६॥

ऊर्मिभिः काष्ठाभेदनोत्थश्रमस्वेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् पिवि सेचने शानच् इदित्त्वान्नुम् स वाजी यथा पतित्वान्नान्यश्नाति एवं पतन्त्यो घृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः॥

१—निघ० ३,३,१३। २—निघ० २,१५,१५।

घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त प्रुङ् गतौ अग्निं प्रतिगच्छन्ति लङ् अडभाव आर्षः। तत्र दृष्टान्तः योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं प्रतिप्रवन्ते। कीदृश्यो योषाः समना समानं मनो यासां ताः समनसः विभक्तेर्डादेशः कल्याण्यः रूपयौवनसम्पन्नाः स्मयमानाः ईषद्धसन्त्यः ष्मिङ् ईषद्धसने। ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति नस हरणे लङ् अडभाव आर्षः नसतिराप्नोतिकर्मा वा अग्निं व्याप्नुवन्ति। कीदृश्यो धाराः समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः। किञ्च जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्

ता घृतधारा हर्यति प्राप्नोति हर्य क्लमे गतौ हर्यतिः प्रशंसाकर्मा वा ता धारा अभिपश्यति कामयते नास्य यच्छब्दशक्तिपरिहरणमर्धौति । भावः ॥ ९६ ॥

घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति पव गतौ । तत्र कुत्र यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः । सूयते अभिषूयते यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रयन्ते इण् गतौ तुमर्थे तवैप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदञ्जानाः कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

कन्याइववहतुमेतवाउअञ्ज्यञ्जानाअभिचाकशीमि । यत्रसोमःसूयतेयत्रयज्ञोघृतस्यधाराअभितत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

अभ्यर्षतसुष्टुतिङ्गव्यमाजिमस्मासुभद्राद्रविणानिधत्त । इमंयज्ञन्नयतदेवतानोघृतस्यधारामधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

हे देवा यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञञ्च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत अजत्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यं गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् अर्शआदित्वादच् प्रत्ययः । आगतश्च अस्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा डुधाञ् धारणपोषणयोः दाने चेति वचनात् । किञ्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत देवताशब्दात्सुपां सुलुगिति विभक्तिलोपः किञ्च यास्वेना घृतस्य धारा मधुमत् रसवद्यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यज्ञे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह। हे अग्ने विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातन्ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितम् आश्रितं त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः। यच्चान्तः समुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितं धामन्निति विभक्तिलोपः। अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं ते त्वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा तं कम् अपामनीके मुखे वर्त्तमानो य ऊर्मिः समिथे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आहृत आनीतः त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानमिति(९२) उक्तत्वात्। अश्यामेति अश्नातेरश्नुतेर्वा विकरणव्यत्ययेन श्नि प्रत्यये लोटि रूपम् हविः परिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते। यद्वास्या ऋचो-

धाम॑न्ते॒विश्व॒म्भुव॑न॒मधि॑श्रितम॒न्तः स॑मु॒द्रे हृ॒द्य॑न्तरायु॑षि। अ॒पाम॒नीके॑ सम्मि॒थेय॒आभृ॑त॒स्तम॑श्याम॒मधु॑मन्तन्त॒ऊ॒र्म्मिम् ॥९९॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

ऽर्थान्तरमुच्यते। हे अग्ने इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते अन्तः समुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्य-रूपेण। समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम[1]। हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निरूपेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण समिथे सङ्ग्रामे शौर्याग्निरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम सर्वरसभोक्तारः स्यामेति भावः॥ ९९ ॥

1—निघ० १,३,१५।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते। का० वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या

पञ्चगृहीतं सन्ततं यजमानोऽरत्न्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च मइत्यष्टानुवाकेन[१] । अस्यार्थः । ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरत्न्येऽनूच्ये पुरोडाशे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासञ्ज्ञामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेट्स्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः । वाजश्च मे । चकाराः समुच्चयार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां क्लृप्ताः सम्पन्ना भवन्तु स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः । अथोद्दृश्च मे देहोदृश्च मइति[२] श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्तां विभक्तिव्यत्ययः यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामीत्यादिश्रुतिः द्वौद्वौ कामावनुप-

वाजश्चमेप्रसवश्चमेप्रयतिश्चमेप्रसितिश्चमेधीतिश्चमेक्रतुश्चमेस्वरश्चमेश्लोकश्चमेश्रवश्चमेश्रुतिश्चमे

ज्योतिश्चमेस्वश्चमेयज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ १ ॥

चयाय संयुञ्ज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यादिति(६) । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्निर्देवता । छन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसङ्ख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजूंषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तद्यथा । वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यञ्च मे वसु च मे इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति ज्यैष्ठ्यञ्च मइत्यस्यां पञ्चदश वसु च मइत्यस्यां नव । अग्निश्च मे घर्मश्च मइत्यस्यां द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुलयः शक्वर्यो दिशश्च मइत्येकं यजः

१ —— १८,५,१ ।

२ —— ९,३,२,५ ।

कामास्त्वत्र त्रयः। व्रतञ्च मद्दत्यस्यां षट् कामास्तु दश अहोरात्रे जर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मद्दत्येकं यजुः षट्कामाः। एका च मद्दत्यस्यां त्रयस्त्रिंशत्। चतस्रश्च मे अत्र त्रयोविंशतिः। त्र्यविश्च मे ऽन्वेकादश। पष्ठवाट् च मे इत्यत्र नव। वाजाय स्वाहेति अत्र चतुर्दश। आयुर्यज्ञेनेति अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि स्तोमश्चेति षट् स्वर्देवाः प्रजापतेः वेट्स्वाहा। एवमेकाधिका चतुःशती। अथ यजुषामर्थाः। वाजोऽन्नम् चशब्दाः समुच्चयार्थाः। प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति। प्रयतिः शुद्धिः। प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम्। धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां छान्दसं सम्प्रसारणम्। क्रतुः सङ्कल्पो यज्ञो वा। स्वरः साधुशब्दः। श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा। श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा। श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा। ज्योतिः प्रकाशः।

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तञ्च म आधीतञ्च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे

दक्षश्च मे बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

स्वः स्वर्गः। एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम्। कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्थ समुदायापेक्षया बहुलम्। मे पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था। एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः। अपानः अधोवृत्तिर्वायुः। व्यानः सर्वशरीरचरः। असुः प्रवृत्तिमान्वायुः। चित्तं मानसः सङ्कल्पः। आधीतं बाह्यविषयज्ञानम्। वाक् वागिन्द्रियम्। मनः प्रसिद्धम्। चक्षुरिन्द्रियम्। श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम्। दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम्। बलं कर्मेन्द्रियकौशलम्। एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओज बलहेतुरष्टमो धातुः। सहं शारीरं बलं सपत्नाभिभवित्वं वा। आत्मा परमात्मा। तनू रम्यं वपुः। शर्म

सुखम्। वर्म कवचम्। अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः। अस्थीनि शरीरगतानि। परूंषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि। शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः। आयुर्जीवनम्। जरा वार्धकान्तमायुः। एते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम्॥ ३॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम्। अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम्। मन्युः मानसः कोपः। भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको वाह्यः कोपः। न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्। अम्भः शीतमधुरं जलम्। जेमा

ओजश्च मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म्म च मे वर्म्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूꣳषि च मे शरीराणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ ३॥

ज्यैष्ठ्यञ्च मऽआधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ ४॥

जयस्य भावो जयसामर्थ्यम्। महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना। उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता। पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः। वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम्। दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम्। वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि। वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः। एते मे कल्पन्ताम्॥ ४॥

सत्यं यथार्थभाषित्वम्। श्रद्धापरलोकविश्वासः। जगत् जङ्गमं गवादि। धनं कनकादि विश्वं स्थावरम्। महो दीप्तिः।

क्रीडा अक्षद्यूतादिः। मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः। जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम्। जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम्। सूक्तमृक्समूहः। सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम्। एते कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतं यज्ञादिकर्म। अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि। यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः। अनामयत् आमयति पीड-

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च

मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतञ्च मे ऽमृतञ्च मे यक्ष्मञ्च मे ऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे ऽनमित्रञ्च मे ऽभयञ्च मे सुखञ्च मे श

यनञ्च मे सूषाश्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

यतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम्। दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा। अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम्। भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम्। सुखमानन्दः। शयनं संस्कृता शय्या। सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः। सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम्। एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ताश्वादीनां यन्ता। धर्ता पोषकः पित्रादिः। क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः। धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम्।

विश्वं सर्वानुकूल्यम्। महः पूजा। संविद्वेदशास्त्रादिज्ञानम्। ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम्। सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम्। प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम्। सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः। लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥ शमैहिकं सुखम्। मयः आमुष्मिकं सुखम्। प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु। अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः।

यन्ता च मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणञ्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टि

कामः विषयभोगजनितं सुखम्। सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः। भगः सौभाग्यम्। द्रविणं धनम्। भद्रमैहिकं कल्याणम्। श्रेयः पारलौकिकम्। वसतीति वसु अतिशयेन वसु वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति वचो लोपः निवासयोग्यो वसुमान् गृहादिः। यशः कीर्त्तिः। एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् अन्नम्। सूनृता प्रिया सत्या वाक्। पयः दुग्धम्। रसः तत्रत्यः सारः। घृतमाज्यम्। मधु क्षौद्रम्। समानाग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्लादेशः घसिभसोर्हलीति घस उपधालोपे कृते झलो झलीति सलोपे कृते झषस्तथोर्धोऽधः जश्त्वं सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः। सपीतिः बन्धुभिः सह पानम्। कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः। वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला। जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम्। उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

स्वम्मे जैत्रञ्च मऽऔद्भिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे

कुयवञ्च मेऽक्षितञ्च मेऽन्नञ्च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्च मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यच्च मे सुगञ्च मे सुपथ्यञ्च मऽऋद्धञ्च मऽऋद्धिश्च मे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे

रयिः सुवर्णम्। रायो मुक्तादिमणयः। पुष्टं धनपोषः। पुष्टिः शरीरपोषकः। विभु व्याप्तिसामर्थ्यम्। प्रभु ऐश्वर्यम्। पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम्। अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम्। कुयवं कुत्सितधान्यमपि। अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि। अन्नमोदनादि क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः। एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

विद्लृ लाभेपूर्वंलब्धं वित्तम्। वेद्यं लब्धव्यम्। भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि। भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि। सुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम्

सुदुरीरधिकरणे इति गमेर्डः सुखगम्यो देशः। सुपथ्यं शोभनं हितम्। ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः। कॢप्तं कार्यक्षमं द्रव्यादि। कॢप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम्। मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः। सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११॥

व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः। खल्वाः चणकाः लङ्काश्च। प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः। अणवश्चीनकाः। श्यामा-

मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे

नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मेऽयश्च मे श्यामञ्च मे

लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

कास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि। नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि। एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा पाषाणः। मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन्। गिरयः क्षुद्रपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः। पर्वताः महान्तो

मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोस्त्वित्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता

अग्निश्च मऽआपश्च मे वीरुधश्च मऽओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽआरण्याश्च मे वित्तञ्च मे वित्तिश्च मे भूतञ्च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च मऽएमश्च मऽइत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयन इत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्धस्य नानादेवत्यत्वात्। अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते। यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये। एते कल्पन्ताम्॥ १६॥

अग्निश्च मऽइन्द्रश्च मे सोमश्च मऽइन्द्रश्च मे सविता च मऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च मऽइन्द्रश्च मे पूषा च मऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ १६॥

मित्रश्च मऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च मऽइन्द्रश्च मे धाता च मऽइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मऽइन्द्रश्च मे मरुतश्च मऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ १७॥

पृथिवी च मऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षञ्च मऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मऽइन्द्रश्च मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ १८॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः। प्रत्येकमिन्द्रः। एते कल्पन्ताम्॥ १७॥ १—९, ३, २, ९।

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम्। समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः। नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि। दिशः प्रागाद्याः। एते कल्पन्ताम्॥ १८॥

अथ ग्रहान् जुहोति[1] कण्डिकाद्वये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अक्तो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति मन्त्रलिङ्गात्(८,४८) । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

अ॒ꣳशुश्च॑ मे र॒श्मिश्च॒ मेऽदा॑भ्यश्च॒ मेऽधि॑पतिश्च मऽउपा॒ꣳशुश्च॑ मेऽन्तर्या॒मश्च॑ मऽऐन्द्रवाय॒वश्च॑ मे मैत्रावरु॒णश्च॑ म

आश्वि॒नश्च॑ मे प्रतिप्र॒स्थान॑श्च मे शु॒क्रश्च॑ मे म॒न्थी च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

आग्रय॒णश्च॑ मे वैश्वदे॒वश्च॑ मे ध्रु॒वश्च॑ मे वैश्वान॒रश्च॑ मऽऐन्द्रा॒ग्नश्च॑ मे म॒हावै॑श्वदेवश्च मे मरुत्व॒तीया॑श्च मे निष्के॑वल्यश्च मे

सा॒वि॒त्रश्च॑ मे सारस्व॒तश्च॑ मे पात्नीव॒तश्च॑ मे हारियोज॒नश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

१—९,३,१,१० ।

स्रुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्र-

॥ य० ॥ का० श्रौ० ॥ वाज० ॥ सं० ॥

विशेषौ। स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात्। प्रसिद्धमन्यत्। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम्॥ २१॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः। अथैतान्यज्ञक्रतून् जुहोत्यग्निश्च मइति१ श्रुतेः। अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा। घर्मः

स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे धिषवणे च मे पूतभृच्च मे आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मे वभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २१॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २२॥

व्रतञ्च मऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मेऽहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २३॥

प्रवर्ग्यः। इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः। सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः। प्राणो गवामयनम्। अश्वमेधः प्रसिद्धः। पृथिव्यदितिदितिद्यौः देवताविशेषाः। अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः। शक्वरयः शक्तयः। दिशः प्राच्याद्याः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम्॥ २२॥

१——८,२,३,१।

व्रतं नियमः। ऋतवो वसन्तादयः। तपः कृच्छ्रं चान्द्रायणादि। संवत्सरः प्रभवादिः। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिनंनिश। ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ अचतुरेति निपातः। बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी। एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः। अथायुजस्तोमान् जुहोतीति(२) श्रुतेः। एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च म एकादश च म एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविꣳशतिश्च म एकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च म एकत्रिꣳशच्च म एकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

विहाय परित्यक्तसमसङ्ख्याकेनात्तविषमसङ्ख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमाञ्जुहुयादित्यर्थः। आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः। अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः। तथाच श्रुतिः। एतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्मिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि(३) ॥ २४ ॥

एककपिञ्जकया युग्मस्तोमान् जुहोति अथ युग्मतो जुहोति(४) चतस्रश्च मइति। प्रथमं चतस्र इत्येतां सङ्ख्यामादाय चतुरुत्त-

रत्वेन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्तान् जुहुयादित्यर्थः। तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै छन्दाᳫंस्यत्र,वन्यातयामा वा अयुजस्तोमा युग्मभिर्वयᳫं स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति(५) श्रुतेः। पूर्वंपूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत्। तथाच श्रुतिः। पूर्वंपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराᳫं शाखाᳫं समालम्भᳫं

चतस्रश्च मेष्टौ च मेष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विᳫंशतिश्च मे विᳫंशतिश्च मे चतुर्विᳫंशतिश्च मे

चतुर्विᳫंशतिश्च मेष्टाविᳫंशतिश्च मेष्टाविᳫंशतिश्च मे द्वात्रिᳫंशच्च मे द्वात्रिᳫंशच्च मे षट्त्रिᳫंशच्च मे षट्त्रिᳫंशच्च मे

चत्वारिᳫंशच्च मे चत्वारिᳫंशच्च मे चतुश्चत्वारिᳫंशच्च मे चतुश्चत्वारिᳫंशच्च मेष्टाचत्वारिᳫंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥२५॥

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट्

च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

रोहेत्तादृक्तदिति(६)। अनेका सङ्ख्या सङ्ख्येयनिष्ठा। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम्। तथाच श्रुतिः। अथ वयाᳫंसि जुहोति त्र्यविश्च मइति पशवो वै वयाᳫंसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति(७)। अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः

सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी। द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही। पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्द्ध-द्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी। वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा। तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी गौः पष्ठौही। उक्षा सेचनक्षमो वृषः। वशा वन्ध्या गौः। अतियुवा वृष ऋषभः। वेहद्गर्भघातिनी गौः। अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः। वहेः क्विपि सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति आमागमः। धेनुर्नवप्रसूता गौः एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था

पष्ठवाट्च मे पष्ठौही च मऽउक्षा च मे वशा च मऽऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाऽह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय

भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां मह्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः। एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

अथ नामग्राहहोमः। तथा च श्रुतिः। अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति(८)। वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादि-मासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः। अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः। प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादाना-त्प्रसवो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातु-र्मास्यादियागप्राचुर्यात् क्रतुराषाढः। वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः। अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्य-

रूपाय तापकरत्वाद्भाद्रपदस्याद्दर्पतित्वम्। सुखायाश्वे तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमद आश्विनः। स्वार्थे अदुग्धाय वैनंशिनाय विनश्यतीति विनंशी मस्जिनशोर्झलीति बाहुलकादझल्यपि नशेर्नुमागमः विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्त्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादसुखाय मोहनिवर्तकाय कार्त्तिकाय। अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय। मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति[1] स्मृतेः।

वैनꣳशिनाय स्वाहा विनꣳशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा

प्रजापतये स्वाहा। इयन्ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्यज्ञेन कल्पताꣳ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पताम्मनो;

आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम् जाठराग्नेर्दीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य। भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य। अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात्। प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय। स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र॥ हे अग्ने इयं ते तव राट् इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम्। किञ्च हे अग्ने त्वं

[1] भ० गी० १०,३५।

मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति। कीदृशस्त्वं यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन्। अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति शेषः। तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः। ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वाय त्वाभिषिञ्चामि वसोर्धारया। तथा च श्रुतिः। प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्ने नैवैनमेतत्प्रीणाति यद्देवाहेयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति(१—१) ॥ २८ ॥

यज्ञेन कल्पतामात्मायज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मायज्ञेन कल्पताञ्ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳬ स्वर्यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठंयज्ञेन कल्पतां

यज्ञोयज्ञेन कल्पताम्। स्तोमश्चयजुश्चऋक्चसामचबृहच्चरथन्तरञ्च। स्वर्देवाअगन्मामृता अभूम

प्रजापतेःप्रजाअभूमवेट्स्वाहा ॥ २९ ॥

कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात्। अथ कल्पान् जुहोतीति(२) श्रुतेः। यज्ञेन निमित्तेनायुर्जीवनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम्। प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु। आत्मा देहः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति स्मृतेः। ब्रह्मा वेदो यज्ञेन कल्पताम्। ज्योतिः स्वयम्प्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने कारणम्। ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति[१] श्रुतेः। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति[२] स्मृतेश्च। स्वः स्वर्गः। पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं

१—१४,७,१,२४। २—भ० गी० ३,२०।

वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव कॢप्तो भवतु नाहं यज्ञकॢप्तौ समर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति[१] श्रुतेः । किञ्च स्तोमयजुऋक्-सामबृहद्रथन्तराणि च यज्ञेन कॢप्तानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः ऋक् नियतपादा साम गीतिप्रधानम् बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ ॥ वसोर्धारयैवमग्निमभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः गमेर्लुङि मन्त्रेऽपि मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः भवतेर्लुङि रूपम् ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । विट्स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्रः वेडिति वषट्कारः । वषट्कारो ह्येष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति(१४) श्रुतेः ॥ ॥ इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥ २९ ॥

वाजस्यनुप्रसवेमातरम्महीमदितिन्नामवचसाकरामहे । यस्यामिदंविश्वम्भुवनमाविवेश

तस्यान्नोदेवस्सविताधर्म्मसाविषत् ॥ ३० ॥

का० वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति[२] । चैत्ववपनवत्सर्वौषधमौ-दुम्बरे चमसे सम्भृत्य तस्मात्सर्वौषधाच्चमसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः[३] सप्त वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव स्रुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥ व्याख्याता(९,५) ॥ ३० ॥ १—१३ अ० १६ क०। २—१८,५,४,५। ३—९,२३—३०।

तुग्रोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। अद्यास्मिन्दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु छन्दोभावे रूपम्।

विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णः अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु इहस्यथ माग-च्छन्त्वित्यर्थः। विश्वे देवा च गणदेवता नोऽस्माकमवसान्नेन हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः। तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्मेऽस्माकमस्तु विभक्तेः शे-आदेशः ॥ ३१ ॥

तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ। नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम्

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः। विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः। वाजो नो विश्वैर्देवैर्धनसाताविहावतु ॥ ३२ ॥

वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ२॥ ऋतुभिः कल्पयाति। वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्यास्तापूरयत्विति शेषः वाशब्दश्चार्थः यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चतस्रो दिशः प्राच्याद्याः परावच्छब्दो दूरार्थः महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते महराद्याश्चावतु प्रीणातु प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयं अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कञ्च तृप्यत्वित्यर्थः। किञ्च धनसातौ षन् सम्भक्तौ क्तिनन्तो निपातः धनस्य सातौ सम्भजनकाले प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान्विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदास्माकं देवतर्पण-क्षमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

अद्यास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु दानार्थमिति शेषः अन्नदानेच्छाऽस्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु लेटोऽडाटौ यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थो वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु छन्दसि लुङ्लङ्लिटः पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशा सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषा कृत्वा देवान् वर्धयति वर्धयतु पुष्णातु । हि चार्थे । वाजो मां सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा

वाजःपरस्तादुतमध्यतोनोवाजोदेवान्हविषावर्द्धयाति । वाजोहिमासर्ववीरञ्चकारसर्वाआशावाजपतिर्भवेयम् ॥३४॥

सम्मासृजामिपयसापृथिव्याःसम्मासृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहंवाजꣳसनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

दिशो भवेयम् दिग्रूपता व्यापकता प्रार्थ्यते यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्तौ ॥ ३४ ॥

द्वे विराजौ । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरेकादशाक्षरत्रिपादा विराट् तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः हे अग्ने योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसम्बन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृष्टपयोऽबोषधिशरीरः सन्वाजमन्नं सनेयं सम्भजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः । हे अग्ने योऽहं त्वं पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

हे अग्ने त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय दधातेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीति अडभावः ।

ओषधीषु च पयो धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किञ्च मह्यं मदर्थं प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ १—१८,५,६-९ ।

का० स्रुवं प्रास्य परिश्रित्स्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकाममित्यन्वारब्धोदेवस्य त्वेति[१] । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं स्रुवमाहवनीये प्रक्षिप्याग्निपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारब्धोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा सर्वौषधशेषेऽपो जलानि कृत्वा अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूर्वपक्षः ।

पयः पृथिव्याम्पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेतिवा पूर्वपक्षनिरासे शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विधेते वाजपेयिकानीति[१] श्रुतिः। अत्र वाजपेयसम्बन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः[२] अतस्तस्मिन् मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वती सम्बन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमान त्वामभिषिञ्चामि मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ २—९,३,४,७। ३—का० १४,५,१६ ।

का० द्वादशगृहीतं विश्वाहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । आज्याद् द्वादश-

गृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा आहुतीर्जुहोति व्यतिषक्त पु
द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहा वाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तान्यु-
तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि
त्कृष्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्य इत्यर्थः। द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि। तत्रायं विभागः। ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वःपूर्वो मन्त्रः तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त
उत्तरउत्तरो मन्त्रः पूर्वो गन्धर्वदेवत्यः। उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः। तथा च श्रुतिः। पुंसे पूर्वस्मै
जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमांसं तद्वीर्येणादधात्येकस्मादिव पुंसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुंसो बह्व्यो जाया

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम। स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा॥ ३८

भवन्तुभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमांसमेव तद्वीर्येणादधातीति(६)॥ तथा
चैवमृताषाट् संहितः विश्वसाम् इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः तस्यौष-
धयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः॥
अथ मन्त्रार्थः। योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु। कीदृशो गन्धर्वः
ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः सहेः साडः स इति षत्वम् पूर्वपदस्य
छान्दसो दीर्घः। तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य स ऋतधामा। य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्ध-
र्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः॥ तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन

भोग्याः। कीदृश्य ओषधयः मुदः मोदन्ते जना. याभिस्ता मुदः ओषधयो वै मुदः ओषधीभिर्हीदᳬ सर्वं मोदत इति(७) श्रुतेः। ओषधयोऽन्नं भोग्याः। तथाच श्रुतिः। अग्निर्ह गन्धर्वं ओषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति(७)। ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चत्रं च पातु। कीदृशः संहितः सन्दधात्यहोरात्रे इति संहितः असौ वा आदित्यः सᳬहित एष ह्यहोरात्रे सन्दधातीति(८) श्रुतेः। विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स

सᳬहितोविश्वसामासूर्य्योगन्धर्वस्तस्यमरीचयोऽप्सरसऽआयुवोनाम। सनऽइदम्ब्रह्म

चत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णःसूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमागन्धर्वस्तस्यनक्षत्राण्यप्सरसोभेकुरयोनाम। सनऽइदम्ब्रह्म

विश्वसामा सर्वसामरूपो वा। विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वᳬ सामेति(८) श्रुतेः। यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानीति च। तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट्॥ तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्तस्यैव सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभि-र्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति(८) श्रुतेः। कीदृश्यो मरीचयः आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रीभवन्त्यायुवः। आयुवाना इव हि मरीचयः प्लवन्त इति(८) श्रुतेः। ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म चत्रं च पातु। कीदृशः सुषुम्णः शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा

सुखप्रदः याज्ञिकानां चन्द्रलोकप्रापकत्वात्। तथा च सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य। सुषुम्ण इति सूर्यरश्मिरित्येतत्सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मय इति(९) श्रुतेः। तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट्॥ तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः कीदृश्यः भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः पृषोदरादित्वात्साधुः। चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति(९) श्रुतेः। ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा॥ ४०॥

यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु। कीदृशो वातः इषिरः इष गतौ

क्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा॥ ४०॥

इषिरोविश्वव्यचावातोगन्धर्वस्तस्यापोऽअप्सरसऊर्ज्जोनाम। सनऽइदम्ब्रह्मक्षत्रम्पातुतस्मैस्वाहावाट्ताभ्यःस्वाहा॥४१

दिवादिः इष्यति गच्छतीति इषिरः औणादिक इरप्रत्ययः शीघ्रगमनः। विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः। इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदꣳ सर्वं व्यचः करोतीति(१०) श्रुतेः॥ तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति(१०) श्रुतेः। कीदृश्यः ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः। आपो वा ऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्जायत इति(१०) श्रुतेः। ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा॥ ४१॥

यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्। कीदृशो यज्ञः भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः। यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति(११) श्रुतेः। सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वग गते

यजमानो गच्छति ॥ तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेति(११) श्रुतेः । कीदृश्यः स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव स इति(११) श्रुतेः । ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम् । कीदृशो गन्धर्वः प्रजापतिः प्रजायाः पालकः । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति करोतेर्मनिन् । स हीदꣳ सर्व-

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

मकरोदिति(१२) श्रुतेः ॥ तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः नाम प्रसिद्धम् । कीदृश्यः एष्टयः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः । मनो ह गन्धर्व ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासत इति नोऽस्त्वित्यं नोऽस्त्विति(१२) श्रुतेः । ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥ १——१८,५,१० ।

का० पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्व्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्च हुत्वः स नो भुवनस्येति[१] । राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च हुती जुहोति पञ्चवारं

मन्त्र इति सूत्रार्थः॥ प्रजापतिर्देवता प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः तृतीयोऽत्र नवकः। हे भुवनस्य पालक हे प्रजापते यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति वाथवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्मै कस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ४४॥

का॰ वातहोमान् जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य वहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम्[१]। रथहोमानन्तरं तं रथमङ्क उत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन्वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि गृहा यस्य वेह। अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा॥ ४४॥

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूर्मयोभूरभि मा वा

हि स्वाहावस्यूरसि दुवस्वाञ्छम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा॥ ४५॥

मन्त्रत्रयेण। रथयुगदक्षिणधुरोऽधः प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम्। किं कृत्वा वहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः॥ वायव्यानि त्रीणि यजूंषि। त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते। हे वायो यस्त्वमीदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु। वा गतिगन्धनयोः लोट् मध्यमैकवचनम्। कीदृशः समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति समुद्रः उन्दो क्लेदे रक् प्रत्ययः। नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः। आर्द्रदानुः आर्द्रं हृष्टव-

१ — १८, ६, १।

श्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः। शम्भूः शमैहिक सुखं भावयति प्रापयतीति शम्भूः। मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि। असौ वै लोकः समुद्र इति[१] श्रुतेः। स मामभिवाहि ॥ मरुतां वातानामयं मारुतः। मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात्। अन्तरिक्षलोको वै मारुत इति(६) श्रुतेः। शम्भूः मयोभूः त्वं मामभिवाहि पूर्ववत्। अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्युः षिवु तन्तुसन्ताने क्विप् छ्वोः शूडनुनासिके चेति ऊठि कृते यणादेशः। अयं वै लोकोऽवस्यूरिति(७) श्रुतेः। भूलोकरूपोऽसि दुवस्वान् दुवोऽन्नं हविर्लक्षणं विद्यते यस्य सः शम्भूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥ [१] १—८,४,२,५। [२] —१८,६,६।

यास्ते अग्ने सूर्य्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः। ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ ४६ ॥

या वो देवाः सूर्य्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः। इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

रुचन्नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचꣳ राजसु नस्कृधि। रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

का० नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्[२]। अस्यार्थः। पूर्वसंस्कृताज्यात्स्रुक्स्रुवादादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एतास्वतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव। द्वे व्याख्याते(१३,२२—२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः हे अग्ने नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्सम्बन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय। नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीत्यादिना हेर्धित्वम् शपो लुक्। विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु। किञ्च मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः। यद्वा ब्राह्मणराजविट्शूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि। शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः। हे वरुण यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः। यामीति याच्ञाकर्मसु पठितः[१]। अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वायामीति यास्कोक्ते राकारलोपः कीदृशोऽहम् ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः। किञ्च हे उरुशंस शंसनं शंसः स्तुतिः शंसु स्तुतौ उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ हे बहुस्तुते इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः। हुझल्भ्यो हेर्धिः वा छन्दसीति हेरपित्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः। किञ्च नोऽस्माकमायुर्जीवनं

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः। अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशꣳसमानआयुःप्रमोषीः ॥४९॥

स्वर्णघर्मःस्वाहास्वर्णार्कःस्वाहास्वर्णशुक्रःस्वाहास्वर्णज्योतिःस्वाहास्वर्णसूर्यःस्वाहा ॥ ५० ॥

मा प्रमोषीः मा चोरय मुष स्तेये लुङ् न माङ्योगइति अडभावः पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥४९॥ १— निघ० ३,१९,२; २—९,४,३,१८।

पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि। सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः। न इवार्थे। अर्काश्वमेधसन्ततिसञ्ज्ञाः पञ्चाहुतयः। तथाच श्रुतिः। अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोतीति[२]। अस्यार्थः। अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्तीति संयोजयन्तीति सन्ततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः। तथाच श्रुतिः। अग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानेवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्त्समदधुरिति(१८)। तदनुसारेण व्याख्या यथा। न इवार्थे स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्यस्याहरुपमानम् स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः आदित्यमग्नौ स्थापयामि असौ वाआदित्यो घर्मोऽ८ तदा

दित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयतीति(१९) श्रुतेः। स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि। अयमग्निरर्कः इम तदग्निमुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयतीति(२०) श्रुतेः। स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः स्वर्न देव एव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि। असौ वाआदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधातीति(२१) श्रुतेः। स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्वादग्नेः स्वर्गोपमानम् तमग्निमग्नावेव जुहोमि स्थापयामि। अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददातीति(२२) श्रुतेः। एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नौ सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं च सन्धाय किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्णं सूर्यः स्वाहेति। स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि अव्ययानामनेकार्थत्वात्स्वाहाशब्द उत्तमार्थः सर्वे देवा भिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतीवशब्दार्थः। असौ वाआदित्यः सूर्योऽमुत्तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तम इति(२३) श्रुतेः।

अग्निंयुनज्मिशवसाघृतेनदिव्यꣳसुपर्णंवयसाबृहन्तम्। तेनवयङ्गमेमब्रध्नस्यविष्टपꣳस्वोरुहाणाअधिनाकमुत्तमम्।५१

एवं पञ्चाहुतिभिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः॥ ५०॥ १——१८,९,१६। २——५,३,५,१०।

का० अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम्[1]। अस्यार्थः। प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्क्रमेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति। अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः। शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि युजिर्योगे रुधादिभ्यः श्नम्। कीदृशमग्निम् दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम्। सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम्। वयसा धूमेन बृहन्तं वह्निर्धूमेन महान् भवति। अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरिति[2] श्रुतेः। किञ्च तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम। गमेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङिति अङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम्। विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः ततोऽधि उपरि

त्रिविष्टपोपरिष्टात् स्वोरुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्तते। रोहतेर्बहुलं छन्दसीति शपि लुकि आनचि रूपम् रुहाणा इति। नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः॥ ५१॥

हे अग्ने यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ। कीदृशौ अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ। पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ। याभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि नाशयसि उ एवेत्यर्थः ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम यत्र सुकृल्लोके प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः॥ ५२॥

इमौतेपक्षावजरौपतत्रिणौयाभ्याꣳरक्षाꣳस्यपहꣳस्यग्ने। ताभ्याम्पतेमसुकृतामु

लोकंयत्रऋषयोजग्मुःप्रथमजाःपुराणाः॥ ५२॥

इन्दुर्दक्षःश्येनऋतावाहिरण्यपक्षःशकुनोभुरण्युः। महान्त्सधस्थेध्रुवआनिषत्तोनमस्तेअस्तुमामाहिꣳसीः॥५३॥

हे अग्ने यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु त्वं मां मा हिंसीः हिंसां मा कुरु। कीदृशस्त्वम् इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः इदि परमैश्वर्ये चन्द्रवदाह्लादको वा। दक्षः उत्साहवान् श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छ्येनः यद्वा शंसनीयगतिः। ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा संहितायां दीर्घः। हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यरूपौ पक्षौ यस्य। शकुनः पक्ष्याकारः। भुरण्युः बिभर्तीति भुरण्युः भृञ औणादिकः कन्युप्रत्ययः पोषकः। महान् प्रभावेण। ध्रुवः स्थिरः। सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आ निषत्तः समन्तान्निषण्णः। सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं सधमादस्थयोश्छन्दसीति सधादेशः। नसत्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः॥५३॥

का० आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवोमूर्धेति प्रत्यृचम् । यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्थस्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः। आग्नेयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक् अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्ते नैकाधिका। हे अग्ने यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमस्कारोऽस्तु अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः। कीदृशस्त्वम् दिवो मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः। पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः नह्यतेऽनया सा नाभिः नहति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः नहो भश्चेति इञ् प्रत्ययो णिच्च

दिवोमूर्धासिपृथिव्यानाभिरूर्गपामोषधीनाम्। विश्वायुःशर्मसप्रथानमस्पथे ॥ ५४ ॥

विश्वस्यमूर्धन्नधितिष्ठसिश्रितस्समुद्रेतेहृदयमप्स्वायुरपोदत्तोदधिम्भिन्त। दिवस्पर्जन्या-

दन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततोनोवृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

भान्तादेशः नित्वादाद्युदात्तः ञ्नित्यादि नित्यमित्युक्तेः पृथ्वीलोकानां जीवनमग्निनिबन्धनमिति भावः। अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनाञ्च ऊर्क् रसः सारः। विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम् तदधि जीवनत्वात्तेषामिति भावः। शर्म शरणभूतः सर्वेषाम्। सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः। ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

१ —— १८,६,१०।

आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः

एवमष्टचत्वारिंशदर्णा महापङ्क्तिः । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्व । अव रक्ष वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः । किं कृत्वा दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः । यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां नाड़ी माश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि मूर्धन्शब्दात्सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यसे इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्यार्द्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलाद्वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना हे अग्ने अपो जलानि दत्त देहि उदधिं भिनृत्त भिन्द्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वास्मिन्नित्युदधिर्मेघः तं विदारय मेघं भिन्द्धि जलं देहीत्यर्थः । पेषंवासवाहनधिषु चेति उदकस्योदादेशः । दत्त भिन्त्तेत्युभयत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इष्टोयज्ञोभृगुभिराशीर्दावसुभिः । तस्यनइष्टस्यप्रीतस्यद्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

का० अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे[1] । समिन्द्र ण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषां(८,१५) होमान्ते इष्टो यज्ञः इष्टोअग्निरिति द्वाभ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । द्रविण द्रव्य तस्य यजमानस्य इह सदने त्वमागमेः आगच्छ आङ्पूर्वाद्गमेर्लिङ्लाभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य यस्य यजमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः सम्पादितः । कीदृशो यज्ञः आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान्ददातीत्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं धन सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

१—१८,६,१९।

अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा। अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूरयतु ददात्वित्यर्थः नोऽस्मान् पालयत्विति वा। पॄ पालनपूरणयोः लोट् जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वम् अर्तिपिपर्त्योश्चेति अभ्यासस्येत्वम्। कीदृशोऽग्निः इष्टः कृतयागः। हविः विभक्तिव्यत्ययः। हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः किञ्च इदं नमः हविः समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायास्तु। कीदृशं स्वगा स्वयं गमनशीलं विभक्त्याकारः ॥ ५७ ॥ १———१८,६,२२।

का० हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ। साग्निचित्ये मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसम्बन्धिसमिदाधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः। अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्म-

इ॒ष्टो अ॒ग्निराहु॑तः पिपर्त्तु न इ॒ष्टꣳ ह॒विः। स्व॒गेदन्दे॒वेभ्यो॒ नमः॑ ॥ ५७ ॥

यदाकू॑तात्स॒मसु॑स्रोद्धृ॒दो वा॒ मन॑सो वा॒ सम्भृ॑तञ्चक्षु॑षो वा। तद॑नु॒ प्रेत॑ सु॒कृता॑मु लो॒कं यत्र॒ ऋष॑यो ज॒ग्मुः प्र॑थम॒जाः पु॑रा॒णाः ॥ ५८ ॥

दृष्टाः आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतुर्दशार्णः। हे ऋत्विजो यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसारत प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः। तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके उ एवार्थे स्वर्गमेव प्रेतेत्यनुषङ्गः स्वर्गं गच्छत। प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः। तत्किं कर्म यत्प्रजापतेराकूता-दभिप्रायात् हृदो वा हृदयस्य बुद्धेः मनसः सङ्कल्पात्मकात् चक्षुषः चक्षुरुपलक्षणम् चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संस्रुतं प्रसृतम् ब्रह्मणा यत्सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत्कृत्वा स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः। कीदृशं कर्म सम्भृतं सम्भारैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम्। मनः प्रवर्तकं आत्मनो धर्म आकूतम्। समसुस्रोदिति स्रुगताविंत्यस्माल्लङ् बहुलं छन्दसीति जुहोत्यादित्वात् श्लौ द्वित्वम् ॥ ५८ ॥

तिस्रस्त्रिष्टुभः। सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते। हे सधस्थ एतं यजमानं ते तव परिददामि।
जातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिददामि।
उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः॥ एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गं समर्प्य ततस्थान्देवानर्थयते अन्विति हे देवा यज्ञपतिर्यजमानो
वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट्। अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं
यजमानं यूयं जानीत। स्मेति पादपूरणः। स्वर्गागतः स भवद्भिः सम्भावनीय इत्यर्थः॥ आवहात् वहतेर्लेट् इतश्च लोपः
परस्मैपदेष्विति तिप इलोपः लेटोऽडाटाविति अडागमः। शेव इति सुखनाम[1] शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः॥ ५९॥

एतꣳसधस्थपरितेददामियमावहाच्छेवधिञ्जातवेदाः। अन्वागन्तायज्ञपतिर्वोअत्रतꣳस्मजानीतपरमेव्योमन्॥५९॥

एतञ्जानाथपरमेव्योमन्देवाःसधस्थाविदरूपमस्य। यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्तेकृणवाथाविरस्मै॥ ६०॥

सह तिष्ठन्ति सधस्थाः परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः एतं यजमानं जानाथ जानीत
लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम्। किञ्च अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय वेत्तेर्विकरणव्यत्यये शः
वचनव्यत्ययश्च। विदितरूपोऽयं यद्यदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति इलोपाडागमौ तदा इष्टापूर्ते
श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविः कृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः। देवा यान्ति येषु ते देवयानाः करणाधिकरणयोश्चेति
ल्युट्। उपभोगस्थानभेदाद्बहुत्वं पूजार्थं वा॥ इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसम्बन्धिकर्मत्वाद्देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्
आपूर्तं चेति वा। कृणवाथ कृञ् कृतौ स्वादिः आडागमश्च॥ ६०॥

[1] ——निघ० ३,६,१७।

उद्बुधस्व । त्रिष्टुप् ॥ येन वहसि । अनुष्टुप् ॥ एते द्वे व्याख्याते (१५,५४-५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्ने नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् तुमर्थे त्रवे प्रत्ययः नित्त्वादाद्युदात्तः । कीदृशं प्रस्तरेण स्रुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः स्रुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपुलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते सꣳसृजेथामयं च । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥६१॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्रुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूर्त्तं याश्च दक्षिणाः । तदग्निर्वैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु प्रापयतु फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् यद्दत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि याश्च दक्षिणाः यज्ञसम्बन्धिन्यः यज्ञे गते यज्ञाङ्गत्वाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

वैश्वकर्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गं देवेषु मध्ये नोऽस्मान्दधत् दधातु स्थापयतु तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च यश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥

अग्न्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽविनियुक्ता। अग्निप्रकरणत्वाद्यजमान आत्मानमग्नित्वेन ध्यायति। जन्मना उत्पत्त्यैवायमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि। नाम विभक्तिलोपः नाम्ना हविःपुरोडाशादिकमप्यहमस्मि। कीदृशोऽहं जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः। अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव। त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुस्सामलक्षणा यस्य।

यत्रधाराअनपेतामधोर्घृतस्यचयाः। तदग्निर्वैश्वकर्म्मणःस्वर्देवेषुनोदधत ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतम्मेचक्षुरमृतम्मआसन्। अर्कस्त्रिधातूरजसोविमानोजस्रोघर्म्मोहविरस्मिनाम॥६६॥

ऋचोनामास्मियजूꣳषिनामास्मिसामानिनामास्मि। येअग्नयःपाञ्चजन्याअस्याम्पृथिव्यामधि।

रजसो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता विमिमीत इति विमानः नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युट्। अजस्रः न जसति क्षीयत इत्यजस्रः अनुपक्षीणः जसु उपक्षये नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः। घर्मः घृक्षरणदीप्त्योः जिघर्त्ति घर्मः औणादिको मप्रत्ययः दीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा। एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं घृतहोमिनं पश्यामीति भावः अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे पद्दन्न इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लुक् मन्मुखे हविर्जुह्वतममृतं करोमीति भावः। एवमात्मन्यग्न्यद्वैतं सम्पाद्यम् ॥ ६६ ॥

ऋचः। आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम्। यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति। यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं सम्पादयति नाम नाम्नाह्वयोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि यजूंषि नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्नास्मि। का० चित्रोऽसीति चित्रनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति[1]। चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते कर्मशेषं समाप्योदमुपस्थानं कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः॥ अग्निदेवत्यानुष्टुप् अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्नयो वर्त्तन्ते। कीदृशः पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः यद्वा पञ्चजनाः समूहाः चितिरूपा येषां ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः स्वार्थे तद्धितः। हे चित्याग्ने तेषां पृथिवीस्थानाममीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि अतो

तेषामसि त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च। इन्द्र त्वा वर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

नोऽस्मान् जीवातवे चिरजीवनाय प्रसुव प्रेरय चिरं जीवयेत्यर्थः जीवेरातुरिति आतुप्रत्ययः व्यवहिताश्चेति प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

१——१८,६,२३। २——१७,७,१-२।

का० चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरेके दशभिर्वा[2]। मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दशभिर्वेति सूत्रार्थः॥ आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः आद्ये द्वे ऐन्द्र्यैन्द्रदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे। हे इन्द्र वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः इदन्तो मसि उपतिष्ठामहे। किमर्थं शवसे बलाय त्वद्बल

हनने इत्यर्थः। कीदृशाय शवसे वावृत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने कुशलं वावृहतं वृत्रघातसमर्थमित्यर्थः। स पुनः पृतनाषाह्याय पृतना शत्रुसेना सह्यतेऽभिभूयते येन तत्पृतनासाह्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा सम्पिणक् सम्पिण्ड्ढि चूर्णय। सह इतिबलनाम[1] सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहःशब्दान्त्यलोपः नुप्रत्ययो ददातेः अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्यं बलं ददाति स सहदानुः यद्वा सह एकीभूय योद्धुमन्यं ददाति सहदानुः शत्रुः। कीदृशं क्षियन्तं क्षियति

सहदानुम्पुरुहूतक्षियन्तमहस्तमिन्द्रसम्पिणक्कुणारुम्। अभिवृत्रंवर्द्धमानम्पियारुमपादमिन्द्रतवसाजघन्थ ॥ ६९ ॥

विनइन्द्रमृधोजहिनीचायच्छपृतन्यतः। योअस्माँ॥अभिदासत्यधरङ्गमयातमः ॥ ७० ॥

मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःपरावतआजगन्थापरस्याः। सृकंसंशायपविमिन्द्रतिग्मंविशत्रून्ताढिविमृधोनुदस्व ॥ ७१ ॥

वसतीति क्षियन् तम् क्षि निवासगत्योः तुदादिः शतृप्रत्ययः निकटे वसन्तम् कुणारुं क्वणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् क्वण शब्दे औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः सम्प्रसारणञ्च। पिण्लृ संचूर्णने लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् श्नम् संपूर्वः अडभावश्छान्दसः तस्य कृत्वमार्षम्। हे इन्द्र वृत्रं दैत्यमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लिट्। कीदृशं वृत्रं वर्धमानं जगद्व्याप्नुवन्तम्। पियारुं सुराणां हन्तारं पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

[1] ——निघ० २,९,१०।

शासदृष्टानुष्टुप्। व्याख्याता(८,१४) ॥ ७० ॥

जयद्दृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र परस्याः परावतो दूरतराद्देशादागत्य आगच्छ परावच्छब्दो दूरवचनः परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः लोडर्थे लिट्। आगत्य च यत्र न्विताढि विशेषेण ताडय। मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु। किं कृत्वा पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णीकृत्य शो तनूकरणे ल्यप्। कीदृशं पविं सृकम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति सृकः तम्। तिग्मसुत्साहवन्तम् तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण इति[1] यास्कः। क इव मृगो न मृग इव यथा मृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति। कीदृशो भीमः भयङ्करः। कुचरः कुत्सितं चरति गच्छति कुचरः। गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः। ताड्यति हिंसाकर्मा तस्य हौ परे छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वे णिचोलोपः हुझल्भ्यो हेर्धिः ष्टुत्वम् ताढि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्र यातु परावतः। अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश। वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

वैश्वानरदेवत्या गायत्री। वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु। किमर्थं नोऽस्माकमूतये रक्षणाय अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

1 —— निरु० १०,६। 2 —— निघ० १,३,९।

वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः। स कः योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः। यश्चाग्निः पृथिव्यामन्तरिक्षलोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम्[2]। यश्च विश्वा ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं

प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति । यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं मथ्यत इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिपो वधात्पातु रिपतिर्हिंसाकर्मा मांस्माद्धामयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । अशूङ् व्याप्तौ विकरणव्यत्ययेन लोटि श्नन् प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्सम्बुद्धौ हे रयिवः धनवन् सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिरर्चतिकर्मा[1] वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात्प्राप्नुयाम । हे अजर नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित अजरमक्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम सर्वदा यशस्विनो भवामेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

[1] —निघ० ३,१४,३५ ।

अश्यामतङ्काममग्नेतवोतीअश्यामरयिंरयिवःसुवीरम् । अश्यामवाजमभिवाजयन्तोश्यामद्युम्नमजराजरन्ते ॥ ७४ ॥

वयन्तेअद्यररिमाहिकाममुत्तानहस्तानमसोपसद्य । यजिष्ठेनमनसायक्षिदेवानस्रेधतामन्मनाविप्रोअग्ने ॥ ७५ ॥

उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने हि यस्मात्कारणात् । वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन्दिने कामं हविः ररिम दद्मः काम्यतेऽइष्यत इति कामं हविः रा दाने लिट् अन्येषामपि दृश्यत इति ररिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसद्गम्य नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्म इत्यर्थः । कीदृशा वयम् उत्ताना हस्ता येषान्ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः यागतत्परेणेत्यर्थः । तथा अस्रेधता स्निध गतौ स्रेधति अन्यत्र गच्छति स्रेधदस्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः ।

मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानाति मन्म तेन मन्यतेर्मन्प्रत्ययः देवतायाथात्म्यज्ञानेनेत्यर्थः। यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ददिम अतो हे अग्ने विप्रो मेधावी त्वं देवान्यक्षि यज मद्दत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः यजतेर्बहुलं छन्दसीति शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षत्वे ष्टुत्वे यक्षीति रूपम्। विप्रोऽग्ने इत्यत्र प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरइति प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप्। एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम्। शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु। एते के अग्निः। देव इति

धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः। सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः। रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इन्द्रः। ब्रह्मा चतुर्मुखः। बृहस्पतिर्जीवः। विश्वेदेवाश्च। धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत् छादयतेः क्विपि ह्रस्व इति क्विपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः धाम्नां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समीकरणम् इदं सर्वेषां विशेषणम्। तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः समानं चेतो येषामिति वा। समानज्ञाना अग्न्यादयो मद्यज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

ऋष्यादि प्रागुक्तम् व्याख्याता च(१३,५२) ॥ ७७ ॥

॥ इति श्रीमहीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः। वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

कृपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् । एकोनविंशे ह्यध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥ अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः ॥ ऋद्धिकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः । अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीबाद्वा क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम् विरूढा व्रीहयः शष्पम् विरूढा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीवंशावकाशहच्छ्वा-चित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः । शष्पतोक्मलाजनग्नहून्दक्षिणद्वारेणा- निरुह्य नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्त्वा शृतालम्भमानन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्रावमुष्या पृथक्

स्वाद्वीन्त्वा स्वादुना तीव्रान्तीव्रेणामृताममृतेन मधुमतीम्मधुमता सृजामि सꣳ सोमेन । सोमोऽस्यश्वि

भ्याम्पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् । द्वयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । का० ओदनौ चूर्णमासरैः सꣳसृज्य स्वाद्वीं त्वाꣳशुनेति त्रिरात्रं निदधाति[1] । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया कृत्वा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शाला-नैरृतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरू उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधाकृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं

१——१९,१,२२ ।

चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसत्वम्। ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुमेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोराङ्कालनेन संसर्गः कार्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः। स्वाद्वीं त्वा। सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् सुरारूपः सोमो देवता। सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः। अथ मन्त्रार्थः। हे सुरे त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि छन्दसि परेऽपीति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः। कीदृशीं त्वाम् स्वाद्वीम् मिष्टां मिष्टरसाम्। तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः। अमृताममृततुल्याम्। मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम्। कीदृशेन सोमेन स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन मधुमता मधुरस्वादेन॥ सोमोऽसि

परीतो षिञ्चता सुतꣳ सोमो यऽउत्तमꣳ हविः। दधन्वा यो नर्य्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः॥ २॥

चत्वारि यजूंषि। सुरादेवत्यानि। पूर्व एव विनियोगः। सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय यजुर्बृहती। हे सुरे त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विकारिणम पाको विपरिणामः सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व कीदृशायेन्द्राय सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै त्रायतेरातो मनिन्निति मनिन्॥ १॥

का० एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च१। सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्याऽअपाकरोमीति गावी

सृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशंचेपश्च । तत्तीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्रामणेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः सृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशंचेपश्चेति सूत्रार्थः । भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे ऋत्विज इतो गोः सकाशाद्गृहीतेन दुग्धेनेति शेषः सुतमभिषुतं सोमं परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् परि इतः सिञ्चतेतिपदेषु सत्सु ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध इति[१] सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः अन्येषामपि दृश्यत इति सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां हविषां श्रेष्ठम् यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान् धन शब्दे क्वसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

१——प्रति शा० ३,३,९ । २——१९,२,७,९ ।

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः पवित्रेण

प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

का० सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः[२] । वायोः पूत इति कण्डिकायां(४) हे ऋचौ पुनाति तद्दिति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति तद्दिति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः । ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यङ्क्षति अधो गच्छति प्रतरङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा

गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्त्तिना पूतः शुद्धः। कीदृशः इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽनर्हः सहायः। प्राङ्ग्स्य ऊर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्त्तिना पूतः य इन्द्रस्य युजः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान सूर्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमञ्च पुनाति शोधयति। श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहितेति श्रुतिः। यद्वा लुप्तोपमानम् ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत्पवित्रां करोति। यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्रुतं श्रद्धा पुनाति। केन वारेण वालेन रलयोरैक्यम् गोऽश्ववालवालेन। कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना। तथा तना तनेति धननाम[1] तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पुनाति ते परिस्रुतꣳ सोमꣳ सूर्य्यस्य दुहिता। वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

ब्रह्म क्षत्रम्पवते तेज इन्द्रियꣳ सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय। शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

का० उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति[2]। अजमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः। सुरासोमदेवता त्रिष्टुप् आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः अन्याविकादशार्णौ तेन त्र्यधिका। हे देव सोम शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अस्मदाद्याः पिपृग्धि प्रीणीहि। पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि। यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान्यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

[1] निघ० २,१०,१८।

[2] १९,३,१०।

का० पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी[1]। एवं सुरापयसीः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसीति एष ते योनिरिति इदं यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः। ततश्चैते मन्त्राः। कुविदङ्गेति तृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा। ऋग्व्याख्याता(१०,३२)। हे पयोग्रह त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थं त्वा त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा एष ते तव योनिः स्थानम् योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः तेजसे

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूय। इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति।

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णएषतेयोनिस्तेजसेत्वावीर्य्यायत्वाबलायत्वा ॥६॥

नानाहिवान्देवहितꣳसदस्कृतम्मासꣳसृक्षाथाम्परमेव्योमन्। सुरात्वमसिशुष्मिणीसोमएषमामाहिꣳसीःस्वां

योनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

तेजोऽर्थं त्वां सादयामि॥ द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि॥ तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि। एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम्॥ ६॥

१——१९,२,१२—१३।

का० स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति व्यत्यासम् १॥ नाना हीति मन्त्रेण मृन्मयस्थालीभिस्त्रीन् सुराग्रहान् गृह्णाति। व्यत्यासमित्ययमर्थः आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ। क्रमेण वा। उपयामयोनी अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम् द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति गृहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नानेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति गृहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः॥ सुरासोमदेवत्या जगती। हे सुरासोमौ हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम् सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः। कीदृशं सदः देवहितं देवानां हितं पथ्यम् यद्वा देवैः हितं स्थापितम्। अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि

उपयामगृहीतोस्याश्विनन्तेजः सारस्वतंवीर्य्यमैन्द्रम्बलम्। एषतेयोनिर्मोदायत्वानन्दायत्वामहसेत्वा॥ ८॥

व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृक्षाथां संसर्गं मा कुरुतम्। आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न संसर्गः। सृज विसर्गे लुङ्। एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह हे सुरे त्वं सुरा असि कीदृशी शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती ततस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति। एष सोमः अतः त्वां योनिं माविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः॥ ७॥

आश्विनं तेजः साक्षात्स्वमेव। सारस्वतं सरस्वतीसम्बन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम्। ऐन्द्रमिन्द्रसम्बन्धि बलं च त्वमिति शेषः॥ सादयति। एष ते तव योनिः स्थानं मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि। आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि। महसे महत्त्वाय च सादयामि। प्रत्येकं मन्त्राः॥ ८॥ १—१९,२,२०।

का० गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति[१] । आश्विनग्रहग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भेऽपि प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः ॥ त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि आद्यं यजुर्बृहती । हे पयः त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यतइति न्यायात् ॥ का० उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति[२] । उपवाका इन्द्रयवाः बदरं सूक्ष्मबदरीफलम् तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निवपेदित्यर्थः । यजुःपङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि ॥ का० यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति[३] । यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः ॥ यजुः पङ्क्तिः । हे ग्रह त्वं बलमसि अतो मति विषये बलं धेहि । का० सुराग्रहाञ्छ्री-

तेजोऽसितेजोमयिधेहिवीर्य्यमसिवीर्य्यंमयिधेहिबलमसिबलम्मयिधेह्योजोऽस्योजोमयि

धेहिमन्युरसिमन्युमयिधेहिसहोऽसिसहोमयिधेहि ॥ ९ ॥

णात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासङ्ख्यम्[४] । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् एके वृकादिकेशैर्यथासङ्ख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैंहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि हे सुरे त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

का० दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपक्षाभ्यां या व्याघ्रमिति[५] । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सहैवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं

१—१९,२,१६ । २—१९,२,१७ । ३—१९,२,१९ । ४—१९,२,२२–२३ । ५—१९,२,२६ ।

श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दीच्चावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदच्चिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्गोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः। हैमवर्चिहृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप्। व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते। विषु सर्वत्र अच्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका रोगविशेषः केऽण इति ङीपो ह्रस्वः. या विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरच्चति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पच्चिणं सिंहं चोभौ रच्चति न हि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रच्चतु ॥ १० ॥

का० अग्निं प्रेच्चयति यदापिपेषेति[१]। अग्निं प्रेच्चस्वेति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीच्चत-

याव्याघ्रंविषूचिकोभौवृकञ्चरच्चति। श्येनम्पतत्रिणꣳसिꣳहꣳसेमम्पात्वꣳहसः ॥ १० ॥

यदापिपेषमातरम्पुत्रःप्रमुदितोधयन्। एतत्तदग्नेअनृणोभवाम्यहतौपितरौमया। सम्पृचस्थ

सम्माभद्रेणपृङ्क्तविपृचस्थविमापाप्मनापृङ्क्त ॥ ११ ॥

इत्यर्थः। अग्निदेवत्या बृहती। पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीड़ितवान् पिषेर्लिट उत्तमैकवचनम् हे अग्ने तत् एतत् त्वत्समच्चमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि अत एव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीड़ितौ यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः॥ का० पयोग्रहसम्मर्शनꣳ सम्पृच स्थेति[२]। यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः॥ पयोग्रहदेवत्यम्। यजुस्त्रिष्टुप्। हे पयोग्रहा यूयं सम्पृचः स्थ

१—१९,२,२०। २——१९,२,२८।

सम्पृञ्चन्ति संयोजयन्तीति सम्पृचः स्त एव संयोजका भवत अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन सम्पृङ्क्त संसृजत कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः। सम्पूर्वात्पृचेः क्विप्। पृचे रौधिकाल्लोट् सम्पृङ्क्तः॥ का० विपृच स्थेति सौराणाम्[1]। यजमानं सौरग्रहान् सम्मृशतीत्यर्थः॥ हे सुराग्रहा यूयं विपृचः स्थ विपृञ्चन्तीति विपृचः वियोजका भवत अतो मा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः॥ ११॥ १—१९,२,२९। २—१२,८,३,१।

देवा यज्ञमित्यादिकण्डिकाविंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः। ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः। अत्रेतिहासः। अनुपहूतसोमपानाद्भ्रष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्रा-

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना। वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः॥ १२॥

दीक्षायै रूपꣳ शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि। क्रयस्य रूपꣳ सोमस्य लाजाः सोमाꣳशवो मधु॥ १३॥

श्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामण्यौ त्वौषधम्। तथाच श्रुतिः। त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामꣳस्तानि पशून्प्राविशꣳस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञꣳ समभरन्सौत्रामणीं भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चꣳस्ततो वै स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यत इति[2]॥ देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः। सरस्वती च वाचा वर्णोच्चारणया भिषगासीत्। कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः॥ १२॥

इदानीं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिं निरूपयति। शष्पाणि नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै अथर्थं चतुर्थी दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि। एवमग्रेऽपि। तोक्मानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपम् ध्येयम्। सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम्। मधु सोमांसवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

किञ्च मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नहुचूर्णैः संसर्गो मासरं

आतिथ्यरूपम्मासरम्महावीरस्यनग्नहुः। रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीःसुरासुता ॥ १४ ॥

सोमस्यरूपङ्क्रीतस्यपरिस्रुत्परिषिच्यते। अश्विभ्यान्दुग्धम्भेषजमिन्द्रायैन्द्रꣳसरस्वत्या ॥ १५ ॥

पूर्वमुक्तम्। सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम्। या तिस्रो रात्रीः कालाध्वनोरिति द्वितीया त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण यद्वतं त्रिरात्रं स्थापनम् एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थं औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्रुत् सुरा यत् परिषिच्यते

एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणा-
तत्क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम्। मिति१ कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै चतुर्थी षष्ठ्यर्थे आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राज्ञासन्द्याः सोमासन्द्या रूपम्
वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम्। अन्तरः वेदिद्वय-
तत्त्वेन ध्येया। सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी
मध्यभाग उत्तरवेद्या रूपम्। कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

आसन्दीरूपꣳराजासन्द्यैवेद्यैकुम्भीसुराधानी। अन्तरउत्तरवेद्यारूपङ्कारोतरोभिषक् ॥ १६ ॥

वेद्यावेदिःसमाप्यतेबर्हिषाबर्हिरिन्द्रियम्। यूपेनयूपआप्यतेप्रणीतोअग्निरग्निना ॥ १७ ॥

हविर्द्धानंयदश्विनाग्नीध्रंयत्सरस्वती। इन्द्रायैन्द्रꣳसदस्कृतम्पत्नीशालङ्गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

बर्हिषावत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते।
वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः। यूपेनात्येन यूप आप्यते। अग्निनात्येन
इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः समाप्यते सामर्थ्यं फलदाने उभयोरप्यस्तीत्यर्थः।
प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

१——१९,१,२३;२५;२७।

अत्र यत्सरस्वती
अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः। ऐन्द्रं सदः पत्न्याः शाला पत्नी-
देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते। सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति।

शालम् विभाषा सेनासुरेत्यादिना क्लीवत्वम् गार्हपत्यस्येति त्वष्टमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदःपत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः प्रयाजयाजयाभिर्य्यज्ञस्याप्रीराप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति वषट्कारेभिर्वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति आहुतिभिराहुतीराप्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

प्रैषेभिःप्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्य्यज्ञस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

पशुभिःपशूनाप्नोतिपुरोडाशैर्हवीꣳष्या । छन्दोभिःसामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

धानाःकरम्भःसक्तवःपरीवापःपयोदधि । सोमस्यरूपꣳहविष आमिक्षावाजिनम्मधु ॥ २१ ॥

पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति याजयाभिर्याजया आप्नोति वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात् । अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भ्रष्टधान्यम् करम्भः उदमन्थः सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्यभङ्क्तिः परिवापो जलस्थाने पर्युप्य परिवारयोरिति कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या मधु मधुरं वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दधि क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

तन्त्रधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य च सम्पत्तिं सौत्रामण्योद्र्व्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् कुवलं बदरीफले मुक्ताफलोत्पलयोश्चेति कोशः । गोधूमाः परीवापस्य रूपम् बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् उपवाकाः यवाः करम्भस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्नो रूपम् वाजिनं सोमस्य रूपम् आमिक्षा पयस्या सौम्यस्य चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

धानानाᳪं रूपङ्कुवलम्परीवापस्यगोधूमाः । सक्तूनाᳪं रूपम्बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

पयसोरूपंयद्यवादध्नोरूपङ्कर्कन्धूनि । सोमस्यरूपंवाजिनᳪं सौम्यस्यरूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

आश्रावयेतिस्तोत्रियाःप्रत्याश्रावोअनुरूपः । यजेतिधाय्यारूपम्प्रगाथायेयजामहाः ॥ २४ ॥

अर्द्धऋचैरुक्थानाᳪं रूपम्पदैराप्नोतिनिविदः । प्रणवैःशस्त्राणाᳪं रूपम्पयसासोमआप्यते ॥ २५ ॥

शस्त्रसम्पत्तिमाह ओश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपी ज्ञेयः स्तोत्रे प्रथमऋचोऽनुवाकः स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौषडिति शब्दः अनुरूपः उत्तरऋचः तद्रूपः । यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धाय्या शस्यते यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयजामहा इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयाः ॥ २४ ॥

८३

ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः अर्धर्चादयः पुंसि चेति पुंस्त्वम् ऋत्यक इति ऋकारस्य सन्ध्यभावः अवत्यै रर्द्धचैर्कथानां मन्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविद्धो न्यूङ्खानाप्नोति । प्रणवैः ओङ्कारैः मन्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

सवनसम्पत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रदैवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् सरस्वत्या देवतया आप्ता वैश्वदेवं विश्वदेवदैवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्याम्प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रम्माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवꣳसरस्वत्यातृतीयमाप्तꣳसवनम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोतिसतेनद्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौसुतेस्थालीभिःस्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्तेग्रहाग्रहैःस्तोमाश्चविष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणिसाम्नावभृथआप्यते ॥ २८ ॥

वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन सतेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्याममभृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुते ऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते गृहा गृहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आपद्यते ॥ २८ ॥

इडाभिरिडामाप्नोति भक्षैर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति आशीभिराशिष आप्नोति शंयुना होमविशेषेण शंयुमाप्नोति पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति संस्थया संस्थामाप्नोति इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

इतोऽच्छिष्टभक्षचतूरात्रमग्निहोत्रं जुहोतीति व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षया दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा विभक्तिलोपः दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति श्रदिति[१] सत्यनाम श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोतिसूक्तवाकेनाशिषः । शंयुनापत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषासᳬस्थाम् ॥ २९ ॥

व्रतेनदीक्षामाप्नोतिदीक्षयाप्नोतिदक्षिणाम् । दक्षिणाश्रद्धामाप्नोतिश्रद्धयासत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

एतावद्रूपंयज्ञस्ययद्देवैर्ब्रह्मणाकृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोतियज्ञेसौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरा सोमेऽभिषुते सति तदेतत् सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

१—निघ० ३,१०,२ । २—१९,३,८ ।

का० सुरावन्तमिति जुहोति[२] । अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान् सहैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः सोमसम्पत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्तिष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसञ्ज्ञं चिन्वन्ति वर्धयन्ति प्राप्त-

र्षति वा। किम्भूतं यज्ञम्। बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तीति देवा यत्र स बर्हिषत्तम्। तथा सुर ...न्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् नम् सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणीति[१] श्रुतेः। सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्त्विजम्। कीदृशा महिषाः नमोभिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः। तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम। किम्भूता वयं स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषान्ते स्वर्काः यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषान्ते स्वर्का इत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्तीति(२) श्रुतेः। अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चन्ति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्नेति[२] यास्कः। महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा इति(२) श्रुतेः॥ ३२॥

१——१२,८,१,२। २——निरु० ५,४।

सुरावन्तम्बर्हिषदᳬं सुवीरं यज्ञᳬं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः। दधानाः सोमन्दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः॥३२॥

यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य। तेन जिन्व यजमानम्मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम्॥ ३३॥

का० पालाशैः सौराव्र सृत्स्यमाहुतिमानशद्वति श्रुतेर्यस्त इति[३]। प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति ... अपाद्य वा एष ओषधीनाञ्च रसो यत्सुरेति(४) श्रुतेः। हे सुरे ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः सम्भृत एकीकृतः सृत्स्यपात्रआहुतिं न व्याप्नोतीत्युक्तेरित्यर्थः। सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः बलम्। मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि॥ ३३॥ ३——१९,२,९। ४——१९,३,१०-१३।

का० अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्हिरावर्त्तᳬं होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः[४]।

पयोगृहमत्तीति सूत्रार्थः।
तय आहत्याश्विनं पयोगृहं क्रमेण द्विर्द्विर्भचयन्ति सकृत्सकृन्मन्त्रः होत्रादयः सारस्वतं पयोगृह्मदन्ति यजमान ऐन्द्रं
नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक्। असुरस्यापत्यमासुरस्त-
स्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद्यं सोममाहरतामिति शेषः। अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरतामिति(३) श्रुतेः। सरस्वती च यं सोम-
मश्विभ्यामानीतमसुनोत् अभ्यषुणोत् किमर्थमिन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा। तमश्र्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजान-
मिह यज्ञेऽहं भक्षयामि। कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमत एव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुमिदि परमैश्वर्ये परमैश्वर्य-
१—१९,३,१४।
प्रदम् ॥ ३४॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियाय। इमन्तꣳ शुक्रम्मधुमन्तमिन्दुꣳ सोमꣳ राजानमिह भक्षयामि ॥३४॥

यदत्र रिप्तꣳ रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः। अहन्तदस्य मनसा शिवेन सोमꣳ राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५।

का० यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः१। अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान
ऐन्द्रं सुरागृहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्येन, मूल्येन भक्षणमित्यर्थः॥ रसोऽस्य-
स्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् सामान्ये नपुंसकत्वम् यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोम-
सम्बन्धि यत्सुरायां लग्नं यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत्। सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य
विशेषणत्वात् अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा
भक्षयामि। तथाच श्रुतिः अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वाएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धत्तइति(५)॥३५॥

का० अङ्गारेषु वा वह्निष्वरिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहाणां भक्षणम् प्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति[1] । पक्षपत्रमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमः शेषान् सुराग्रहान् पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः । अपसव्येन कर्म । सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासञ्ज्ञकं नमोऽन्नमस्तु स्वधा वै पितॄणामन्नमिति श्रुतेः यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु कौटुम्बेभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्यर्थं वंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । इण् गताविति धातोः सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्यइति णिनिप्रत्ययः पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः ।

अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । का० अक्षन् पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति[2] । सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वम ङ्गारान् सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् ॥ पितरः अक्षन् भक्षितवन्तः घस्लृ अदने लुङि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त मद तृप्तौ तृप्ताः । अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन । का० पितरः शुन्धध्वमिति जपति[3] । हे पितरः शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

१—१९,३,१७ । २—१९,३,१८ । ३—१९,३,१९ । ४—१९,३,२० ।

का० कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृणां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति[4] । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिञ्चा-

नेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् हिरण्यं शतमानमितम् प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः ।। द्वे पितृदेवत्ये ऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु केन पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन कीदृशेन पवित्रेण शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु कीदृशाः पित्रादयः सोम्यासः सोम्याः सोमं सम्पादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्वचनम् पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

अग्न आयूंषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् अशूङ् व्याप्तौ लोट् ॥३७ ॥

प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने त्वमायूंषि पवसे त्वत एवायुःप्रापकानि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे अन्तर्भूतण्यन्तः । अत एव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव प्रापय देहीत्यर्थः जीवनहेतुत्वात् । किञ्च आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनाम् दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छानः तेषाम् कर्मणि षष्ठी दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान् दुर्जनान् बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः॥३८

अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतवेदोदेवत्या । देवानां जना देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु हे जातवेदः त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किम्भूतस्त्वम् दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः दिवेर्यङ्लुगन्तं रूपम् किञ्च हे अग्ने क्रतूननु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि यद्वा यज्ञान् पुनीहि सम्यक्कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पवित्रेणपुनीहिमाशुक्रेणदेवदीद्यत् । अग्नेक्रत्वाक्रतूँ२॥रनु ॥ ४० ॥

यत्तेपवित्रमर्चिष्यग्नेविततमन्तरा । ब्रह्मतेनपुनातुमा ॥ ४१ ॥

पवमानःसोअद्यनःपवित्रेणविचर्षणिः । यःपोतासपुनातुमा ॥ ४२ ॥

आग्नेयी गायत्री तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने ते तव अर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयीरूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्य अस्मिन्दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु कीदृशः सोमः विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किञ्च यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितरुभाभ्यां छत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि उभाभ्यां काभ्याम्, पवित्रेण अजाविलोम-निर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवह्लिका । अज्ञाताभिधेया । ततः काञ्चिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः दक्षिणाग्नेरुपरि शता-तृणा कुम्भी चरति ताम्, सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता कीदृशी वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्वी बहुसङ्ख्याकाः तन्वः शरीर-

उभाभ्यान्देवसवितःपवित्रेणसवेनच । माम्पुनीहिविश्वतः ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवीपुनतीदेव्यागाद्यस्यामिमाबह्व्यस्तन्वोवीतपृष्ठाः । तयामदन्तःसधमादेषुवयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ४४ ॥

येसमानाःसमनसःपितरोयमराज्ये । तेषांल्लोकःस्वधानमोयज्ञोदेवेषुकल्पताम् ॥ ४५ ॥

प्राया धाराः वर्तन्ते कीदृश्यस्तन्वः वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासान्ताः कामितशरीराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम सह माद्यन्ति देवा येषु ते १सधमादाः सध मादस्थयो-श्छन्दसीति सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

१——१९,२,२२ ।

का० ये समाना इति यजमानो जुहोति१ । सकृद्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः ॥

द्वे अनुष्टुभौ । आद्या पितृदेवत्या । यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन्, तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते धर्मराजः पितृपतिरिति अभि-

८८

धानात्। कीदृशाः पितरः समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः समनसः समानं मनो येषान्ते तुल्यमनस्काः समानस्य छन्दसीति समानस्य सादेशः। तेषां पितॄणां लोकः विभक्तिव्यत्ययः लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु यद्वान्नं नमस्कारश्चास्तु। यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः॥ ४५॥ १—१९,३,२४। २—१९,३,२५। ३—१२,८,१,२१।

का० उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया[१]। उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्निमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः॥ यजमानाशीःश्रीदेवत्या। जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः। सपिण्डाः ये मे ते मामकाः तवकममकावेकवचनइति अस्मदो ममकादेशः। अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां

येसमानाःसमनसोजीवाजीवेषुमामकाः। तेषाᳪंश्रीर्म्मयिकल्पतामस्मिँल्लोकेशतᳪंसमाः॥ ४६॥

द्वे स्रुतीऽअशृणवम्पितॄणामहन्देवानामुतमर्त्यानाम्। ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरम्मातरञ्च॥ ४७॥

जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि क्लृप्ता भवतु मामाश्रयतामित्यर्थः गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते॥ ४६॥

का० अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे स्रुतीइति[२]। ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः पयो जुहोतीत्यर्थः। देवयानपितृयानमार्गदेवत्या त्रिष्टुप्। मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ अहमशृणवंश्रुतवानस्मि श्रुतितः। स एष देवयानो वा पितयानो वा पन्था इति श्रुतेः। के द्वे स्रुती अत आह देवानां मार्गं एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितमार्गश्चेति। पितरं मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता। असौ वै पितेयं मातेति[२] श्रुतेः। पितरं मातरञ्च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां स्रुतिभ्यां देवयानपितृयानाभ्यां समेति सङ्गच्छते ताभ्यां स्रुतिभ्यां सङ्गतमस्तु॥ ४७॥

का० ग्रैवं यजमानो भक्षयतीदᳪ हविरिति१। उच्छ्रितं ग्रैवं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः। यजमानायेदं वत्या वत्सामा-
पत्तिः एको व्यूहः। इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु। कीदृशं हविः प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पा-
दकम्। दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत्, यत्र पीते दशानां प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसञ्ज्ञानां
प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः। प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्त इति(२२) श्रुतेः। तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत्, यत्र
पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः। अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्त इति(२२) श्रुतेः। आत्मसनि आत्मानं सनोति सनति ददाति

इदᳪहविःप्रजननम्मेऽअस्तुदशवीरᳪसर्वगणᳪस्वस्तये। आत्मसनिप्रजासनिपशुसनिलोकसन्यभयसनि।

अग्निःप्रजाम्बहुलाम्मेकरोत्वन्नम्पयोरेतोऽअस्मासुधत्त॥ ४८॥

उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाःपितरःसोम्यासः। असुंयऽईयुरवृकाऽऋतज्ञास्तेनोऽवन्तुपितरोहवेषु॥ ४९॥

सम्भजते वा षणु दाने तनादिः षन सम्भक्तौ भ्वादिः। एवमग्रेऽपि। प्रजासनि पशुसनि। आत्मानमेव सनोति पशून् सनोतीत्यादि
श्रुतेः(२२)। लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः। लोकाय वै यजते तमेव जयतीति(२२) श्रुतेः। अभयसनि अभयं
स्वर्गं सनोति। स्वर्गो वै लोकोऽभयᳪ स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठतीति(२२) श्रुतेः। एवं हविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते अग्निर्मे मम प्रजां
बहुलां प्रवृद्धां करोतु। एवमग्निमुक्त्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत।
सर्वमेवैतमेते याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्तेति(२२) श्रुतेः॥ ४८॥ ९—१८,१,२६।

का० सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानाम्च१ । उदीरतामित्यादिनयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र उदीरताम् अङ्गिरसः ये नः इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्तानित्यन्त्यायाश्च विनियोगः कल्पकतोक्तः त्वं सोमेति तृचं सोमवताम् बर्हिषद इति तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न इति तचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु मेति नवर्चं वाचनानन्तरं त्वं सोमेत्यादि तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेन वाचयतीत्यर्थः ॥ त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु ईर कम्पने अदादिः लोट् । परासः पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोमं सम्पादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु

अङ्गिरसोनःपितरोनवग्वाअथर्वाणोभृगवःसोम्यासः । तेषांवयꣳसुमतौयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम ॥ ५० ॥

नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषान्ते उदासीनाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम सुमनसो भावः सौमनसम् अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषां यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञिया यज्ञसम्पादिनः । कीदृशाः पितरः अङ्गिरसः अङ्गिरसो बह्वन्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुत्वे तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवग्वा नवनीया स्तोतव्या येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बह्वन्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः सोममर्हन्ति य इति यः सोमसम्पादिनः ॥ ५० ॥

१-१९,१,२१ ।

नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्ति स्म देवान् प्रापितवन्तः कीदृशाः सोम्यासः सोमसम्पादिनः ।

वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु भक्षयतु रा दाने यामय् प्रत्ययः । कीदृशो यमः उशन् वष्टि कामयते इत्युशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः उशद्भिः उशन्ति वै उशन्तः तैः कामयमानैः वश कान्तौ शतप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनु नेषि अनुनयसि प्रापयसि । मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः अतिशायने तमबिष्ठनौ विभाषर्जोश्छन्दसीति ऋकारस्य र इष्ठादिषु । पन्थाम् अयस्मया-दीनि छन्दसीति सर्वनामस्थानेऽपि पदसञ्ज्ञायां नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थामिति रूपम् । अनुनेषि

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः सꣳरराणो हवीꣳष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ ५१ ॥

त्वꣳ सोम प्रचिकितो मनीषा त्वꣳ रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम् । तव प्रणीती पितरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम् । कीदृशस्त्वम् प्रचिकितः कित् ज्ञाने प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः । किञ्च हे इन्दो सोम नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्तिः । कीदृशाः पितरः धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

हे सोम हे पवमान शोधक नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया सत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय ऊर्णुञ् आच्छादने लोट् परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः । कीदृशस्त्वं वन्वन् वनुतइति वन्वन् अस्मत्कर्माणि सम्भजमानः । तथावातः मादि वातो यस्य वाव

उपलक्षणं धाताथुपद्रवरहितः किञ्च वीरैर्वीरैः पुत्रैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव मघं धनमस्यास्तीति मघवा यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः। भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः। परिधीम् अपेत्यत्र दीर्घादटि समानपादइति नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

हे सोम त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् तनु विस्तारे लिट् बभूथाततन्थेत्यादिना निपातः। किम्भूतस्त्वं पितृभिः संविदानः संवित्तइति संविदानः ऐकमत्यं कुर्वाणः समो गम्यृच्छीत्यादिना आत्मनेपदित्वाच्छानच्। हे इन्दो तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा

त्वयाहिनःपितरःसोमपूर्वेकर्माणिचक्रुःपवमानधीराः। वन्वन्नवातःपरिधीँ१॥रपोर्णुवीरेभिरश्वैर्मघवाभवानः ॥५३॥

त्वꣳसोमपितृभिःसंविदानोनुद्यावापृथिवीआततन्थ। तस्मैतइन्दोहविषाविधेमवयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥५४॥

बर्हिषदःपितरऊत्यर्वागिमावोहव्याचकृमाजुषध्वम्। तआगतावसाशन्तमेनाथानःशंयोररपोदधात ॥ ५५ ॥

विधेम हविर्दद्मः विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥

सोमवतां पितृणां षड्चः समासः अतो बर्हिषदां पितृणां तृचः। बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः। हे बर्हिषदः पितरः ते यूयमूत्या अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत किमर्थमिति चेत् वो युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम करोतेर्लिट् कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम्। अथानन्तरं शन्तमेन सुखयितृतमेनाव-साऽवनेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत तमनबिति तबादेशात्

न्यायस्ययोरात इति खालोपाभावः। शं योः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति[1] यास्कः। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः[2] ॥ ५५ ॥

१—निरु० ४,२१। २—निरु० ४,२१।

अहं पितॄन् आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम्। कीदृशाऽऽगपतु॰ सुवि-दत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान्। किञ्च वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य। यज्ञो वै विष्णुरिति[1] श्रुतिः। तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः यत्र मृतानां पातो-नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयानपथः यत्र मृतानां पुनर्भोगान्ते पतनम्, यज्ञस्यास्मिन्नौ देवयानौ

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ२॥ऽअवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः। बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्तऽइहागमिष्ठाः ॥५६॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु। तऽआगमन्तु तऽइह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

पितृयानो पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः उद्दामिनः पितृंश्च। अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया स्वनीयत्वचणेनान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते लङ् अडभाव आर्षः ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

१—१,१,२,१३।

हे पितर इह यज्ञो आगमन्तु आगच्छन्तु सत्ययेन शपो लुक् ते शृण्वन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु ते अस्मानवन्तु पालयन्तु। कीदृशाः पितरः प्रियेषु अभिलषितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः कीदृशेषु प्रियेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

स्ततस्त्र सूक्तोऽग्निष्वात्तानां पितृणाम् । नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु देवैः सह यान्ति पितरो येषु वे देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान्दहन्स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते तदुक्तम् पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति । किञ्च पितर आगत्यास्मिन्यज्ञे स्वधयान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधिकान्वदन्तु तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं तन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

हे अग्निष्वात्ताः पितर इह यज्ञे यूयमागच्छत आगत्य च सदः सदः प्रतिगृहं सदत उपविशत सित्यवीसयोरिति हित्वम् । कीदृशा यूयं सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषान्ते । ततः सदस्सुपविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत अत्तेर्लोट् संहितायां दीर्घः । कीदृशानि हवींषि बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि । अथानन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीराः पुत्रा यत्र तम् । निपातस्य चेति दीर्घोऽथशब्दस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः ॥ ५९ ॥

ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते । स्वराट् स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थं यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसम्बन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु लेट् लेटोऽडाटौ तेभ्यो नरशरीरं यमो दद्यादित्यर्थः । कीदृशीं तन्वमसुनीतिम् असून् प्राणान्नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः ते यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तान् पितॄन्वयं हवामहे आह्वयामः । कीदृशानृतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्तानाह्वयामः । ये

अग्निष्वात्तानृतुमतोहवामहेनाराशꣳसेसोमपीथंयआशुः । तेनोविप्रासःसुहवाभवन्तुवयꣳस्यामपतयोरयीणाम् ॥ ६१ ॥

आच्याजानुदक्षिणतोनिषद्येमंयज्ञमभिगृणीतविश्वे । माहिꣳसिष्टपितरःकेनचिन्नोयद्वआगःपुरुषताकराम ॥६२॥

पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म अश भोजने लिट् । अथ यदि नाराशꣳसेषु सन्न इत्युपक्रम्य पितृभ्यो नाराशꣳसेभ्यः स्वाहेति जुहुयादिति श्रुत्या नाराशंसे चमसे पितॄणां भक्षः प्रतिपादितः । ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु अस्मदाहूताः शीघ्रमायान्त्वित्यर्थः । एवं पितृप्रसादतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम ॥ ६१ ॥

कात्यायनेन आच्य जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य आहेऽश्नत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः । दशर्चोऽनुवाकः आद्या नव पितृदेवत्याः द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यूयमिमं यज्ञं सीता-मणीमभिगृणीत अभिष्टुत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा जान्वाच्य

वामजानु पातयित्वा तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य स हि तेषां स्वभावः अथनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्निति श्रुतेः। किञ्च हे पितरः केन चित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत हिनस्तेर्लुङ्। यत् यस्मात् पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः करोतेः अपि लेङि रूपम् अडभावः। यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान्वधिष्टेत्यर्थः॥ ६२॥

हे पितरो दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त। कीदृशा यूयम् अरुणीनामरुणवर्णाना-मूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति कुतपं वासने

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थेरयिन्धत्तदाशुषेमर्त्याय। पुत्रेभ्यःपितरस्तस्यवस्वःप्रयच्छततऽइहोर्जन्दधात॥ ६३॥

यमग्नेकव्यवाहनत्वञ्चिन्मन्यसेरयिम्। तन्नोगीर्भिःश्रवाय्यन्देवत्रापनयायुजम्॥ ६४॥

दद्यादिति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः। यद्वा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकस्था इत्यर्थः। किञ्च हे पितरः पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त कर्मणि षष्ठी यदभीष्टं धनं तद्दत्त। पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः। ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत॥ ६३॥

हे अनुष्टुभौ। कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युडिति ञ्युट्प्रत्ययः। हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा देवेषु पनय देहि पनतिर्दानकर्मा देवमनुष्यपुरुषेत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः। कीदृशं रयिं गीर्भिः वाग्भिः पुरोऽनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः श्रवाय्यं

श्रोतुं योग्यम् श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदयिभ्य आय्य इति शृणोतेराय्यप्रत्ययः । तथा युजं युज्यत इति युक्तम् क्विप् चेति क्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

यः कव्यवाहनोऽग्निः पितॄन्यक्षदिष्टवान् लेटोऽडाटौ सिब्बहुलं लेटि इतो लोपः । कीदृशान् पितॄन् ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः संहितायां दीर्घः तान् । सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रब्रवीतु इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वदत्वित्यर्थः । इत् उ निपातौ पादपूरणौ । आकारः समुच्चयार्थः । व्यत्ययेन वचेः अपि वच उमिति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

योअग्निःकव्यवाहनःपितॄन्यक्षदृतावृधः । प्रेदुहव्यानिवोचतिदेवेभ्यश्चपितृभ्यआ ॥ ६५ ॥

त्वमग्नईडितःकव्यवाहनावाड्ढव्यानिसुरभीणिकृत्वी । प्रादाःपितृभ्यःस्वधयातेअक्षन्नद्धित्वन्देवप्रयताहवींषि ॥ ६६ ॥

चतस्रस्त्रिष्टुभः । हे कव्यवाहन हे अग्ने त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म । वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट् । स्नात्व्यादयश्चेति कृत्वीति निपातः । कीदृशस्त्वम् ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च । किञ्च हव्यानि दत्त्वा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि ददातेर्लुङि रूपम् । ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म वसॢ अदने इत्यस्य रूपम् । हे देव त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय अद भक्षणे लोट् । कीदृशानि हवींषि प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितॄन्वयं विद्म जानीमः उ पादपूरणः यांश्च पितॄन् वयं न प्रविद्म प्रकर्षेण जानीमः । हे जातवेदः ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि । या सङ्ख्या येषान्ते यति किमः

सङ्ख्यापरिमाणइत्यादिना सूत्रेण यत्सङ्ख्यामपि डतिरिति वार्त्तिकेन यत् शब्दात् डति प्रत्ययः डति चेति तस्य षट्संज्ञत्वात् षड्भ्यो लुगिति जसो लुक्। यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ यति विभक्तिलोपः ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस्। किञ्च स्वधाभिः पितॄणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

ये पितरः पूर्वासः पूर्वं ईयुः स्वर्गं जग्मुः ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपराः उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः। ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ२ उ च न प्रविद्म। त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञँ सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वासो य उपरास ईयुः। ये पार्थिवे रजस्या निषत्ता ये वा नूनँ सुवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्न ऋतमाशुषाणाः। शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ ६९ ॥

नसत्तनिषत्तेत्यादिना निष्ठायां निपातः। ये वा वा समुच्चयार्थः ये च नूनं निश्चितं विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः। कीदृशीषु विक्षु सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयुक्तासु। अद्यास्मिन्दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहपातोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि सुपो लोपः इदेवार्थे शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः अय गतौ लङ् अडभाव आर्षः। कीदृशाः पितरः परासः परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः

पुराणा: कृतं यज्ञमाश्नुवाना: अश्नुवाना व्याप्नुवन्त:। एवम्भूता: पितर: यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ता: तथा वयमपि अरुणी: अरुणवर्णा: सूर्यदीधितिमपन्नन् अपवृणुम: सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थ: वृञ् वरणे विकरणव्यत्ययेन श्नपि लुङि लङि रूपम् अडभाव: पुरुषव्यत्ययश्छान्दस:। कीदृशा वयमुक्थशास: यज्ञेषु उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशस: क्विप् संहितायां दीर्घ:। तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्त: वेदिचात्वालयूपावटोत्तरवादिखननैर्विदारयन्त: सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थ: ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्त: समिधीमहि। उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचे: शिर इन्द्रोदवर्त्तय:। विश्वा यदजय: स्पृध: ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतꣳ सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

अनुष्टुप्। हे अग्ने उशन्त: कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयाम:। कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि सन्दीपयाम:। त्वं च उशन् कामयमान: सन् उशत: कामयमानान् पितॄनावह आनय किं कर्तुं हविषि अत्तवे हवि: अत्तुं भक्षयितुम् तुमर्थे तवेप्रत्यय: विभक्तिव्यत्यय: ॥ ७० ॥

ऐन्द्री गायत्री अग्निमानुवाकनिदानभूता। हे इन्द्र यत् यदा त्वं विश्वा: स्पृध: सर्वान् सङ्ग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिर: उदवर्तय: छिन्नवानसि उत्पूर्वो वर्ति: छेदार्थ: ॥ ७१ ॥

का० सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्[१] । अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् मन्त्रपाठक्रमादनालेखीत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूलभाव मजहात् जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत्सत्यम ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्लं शुद्धमत एव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदश्च भवतु कोदृशम् इन्द्रियं वीर्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरञ्च । अपां फेनेनेत्यस्य

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु॥७३॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हꣳसः शुचिषत्। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु॥७४॥

मन्त्रस्यास्याष्टर्चानुवाकस्य च श्रुत्या सम्बन्ध उक्तः । तस्य शीर्षणि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्मादबीभत्सन्त तएतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳस्वदयित्वात्मन्नदधतेति[२] । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते तथा च पृथग्भूतानि सम्पृष्टानि पुनर्विविचयन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात्क्षीरं दुग्धमपिबत्पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

१—१९,२,२४ । २—१२,७,३,४ ।

हंसः आदित्यः अक्षरः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत्पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति। ऋतेनेत्युक्तम्। कीदृशो रविः शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा। प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोन्नात् सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् क्षत्रञ्च व्यपिबत् वशीचकार क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमञ्च व्यपिबत् अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

अन्नात्परिस्रुतोरसम्ब्रह्मणाव्यपिबत्क्षत्रम्पयःसोमम्प्रजापतिः। ऋतेनसत्यमिन्द्रियंविपानꣳशुक्रमन्धस

इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्मधु ॥ ७५ ॥

रेतोमूत्रंविजहातियोनिम्प्रविशदिन्द्रियम्। गर्भोजरायुणावृतउल्वञ्जहातिजन्मना। ऋतेनसत्यमिन्द्रियं

विपानꣳशुक्रमन्धसइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतम्मधु ॥ ७६ ॥

अतिशक्वर्यौ द्वे षष्ट्यक्षरातिशक्वरी। इन्द्रियं पुम्प्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति योनिप्रदेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते। जरायुणा गर्भवेष्टनेनावृतः गर्भः जन्मना कृत्वा उल्वं जरायु जहाति। भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत् व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगेव स्थापयत्। तदेवाह। अनृते अश्रद्धां नास्तिक्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये श्रद्धामदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात् श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः। अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाꣳ सत्ये प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिस्रुतो रसꣳ शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७९ ॥

महाबृहती। प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान् सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुच्च। ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

अतिजगती। प्रजापतिः परिस्रुतः सुरायाः रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्लं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान्। ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

का० खुरेवसाग्रहान्द्वात्रिꣳशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्[१]। पञ्चपली ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महत्त्वाच्चाश्वेभिः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान् सुराग्रहान् जुहोति एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः ॥ अश्वि-सरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः। जगतीभिर्जुहोतीति[२] श्रुतिबलाद्‌द्व्यक्षरन्यूनानामपि कासाञ्चिज्जगतीत्वमेव। दस्रादिभिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते। अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति। केन सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादन-मित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण

सीसेनतन्त्रम्मनसामनीषिणऊर्णासूत्रेणकवयोवयन्ति। अश्विनायज्ञꣳसवितासरस्वतीन्द्रस्यरूपंवरुणोभिषज्यन्॥८०॥

तदस्यरूपममृतꣳशचीभिस्तिस्रोदधुर्देवताःसꣳरराणाः। लोमानिशष्पैर्बहुधानतोक्मभिस्त्वगस्यमाꣳसमभवन्नलाजाः॥८१॥

च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छद इति कोशात्। कीदृशा अश्व्यादयः मनीषिणः मेधाविनः। कवयः क्रान्तदर्शिनाः। इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः भिषज् रुग्जये कण्ड्वादित्वा-दाक् ततः शतृप्रत्ययः वचनव्यत्ययः। इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः सन्दधुः कर्माङ्गैः सन्धानं चक्रुः तदेवाह लोमानि इन्द्रलोमानि शष्पैर्विरूढव्रीहिभिः सन्दधुः अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरू-ढयवैर्बहुधा सन्दधुः लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत्। अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

१——१९,४,२२। २——१२,८,३,१२।

रुद्रवत् वर्तनिर्मार्गौ ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुग्णवर्तनी वा भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति सम्बध्नन्ति वचनव्यत्ययः। तदेवाह मासरैः शष्पादिचूर्णचर्कनिःस्रावैः अस्थि सम्बध्नन्ति कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति। कीदृशास्ते गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः॥ ८२॥

नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति इन्द्रस्येति शेषः कीदृशं वसु पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम पेषं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा। मनसा विचार्येति शेषः। परिस्रुता परिस्रुतः

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी सरस्वती वयति पेशो अन्तरम्। अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरेण दधतो गवां त्वचि ॥८२॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः। रसं परिस्रुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रꣳ सुरया मूत्राज्जनयन्त रेतः। अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातꣳ सब्वं तदारात् ॥८४॥

सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसञ्च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय अत एव वेदेषु रोहितः इन्द्रः पठ्यते। अथ तदा नग्नहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ। कीदृशो नग्नहुः धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः मादक इत्यर्थः विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षितम्॥ ८३॥

प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उदपादयन् अडभाव आर्षः इन्द्रस्येति शेषः। कीदृशं रेतः शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्वरत् जनित्रं जनयतीति जनित्रं जननशीलम्। आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवध्यं वातं नाडी-

गतं सर्वं चक्षुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त आमाशयगतमन्नमूत्रध्यम् पक्काशयगतमन्नं सवरम्। कीदृशास्ते अमतिं बध्यमावं दुर्म्मतिं दुर्बुद्धिञ्च बाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता इन्द्रस्य हृदयेण हृदयं जजान जनयति। सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान। वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाड़िकाञ्च जजान। वायव्यैः सौमिकोर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तञ्च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः सौमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसञ्ज्ञानि ॥ ८५ ॥

इन्द्रः॑सुत्रामा॒ हृद॑येन स॒त्यम्पु॑रो॒डाशे॑न सवि॒ता ज॑जान। यकृ॑त्क्लो॒मानं॒ वरु॑णो भिष॒ज्यन्म॑त॒स्ने वा॑य॒व्यै॑र्न मि॑नाति पि॒त्तम्॥८५॥

आ॒न्त्राणि॑ स्था॒लीर्म॒धु पिन्व॑माना गु॒दाः पात्रा॑णि सु॒दुघा॒ न धे॒नुः। श्ये॒नस्य॒ पत्र॒न्न प्ली॒हा शची॑भिरास॒न्दी ना॒भिरु॒दरं॒ न मा॒ता ॥८६॥

कु॒म्भो व॑नि॒ष्टुर्ज॑नि॒ता शची॑भि॒र्यस्मि॒न्नग्रे॒ योन्यां॒ गर्भो॑ अ॒न्तः। प्ला॒शिर्व्य॑क्तः श॒तधा॑र॒ उत्सो॑ दु॒हे न कु॒म्भी स्व॒धाम्पि॒तृभ्यः॑॥८७॥

स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन्, कीदृश्यः स्थाल्यः मधु पिन्वमानाः मधु सिञ्चन्त्यः। पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन्। सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत्। श्येनस्य पतत्रं प्लीहा हृदद्वामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसञ्ज्ञोऽभवत्। आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् कीदृश्यासन्दी माता जननीस्थानीया आसन्द्यामभिषिच्यते ऽतस्तत्रो जायतइव। नात्रार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः स्वाधिः शिश्नोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ८७ ॥

अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् सतशब्दस्यान्त्यलोपश्छान्दसः सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत् । पवित्रं जिह्वाभवत् । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्येऽभवन् । चप्यश्च पायुरिन्द्रियमभूत् । वालो सुरागलनवस्त्रमस्येन्द्रस्य

मुखꣳसदस्यशिरइत्सतेनजिह्वापवित्रमश्विनासन्त्सरस्वती । चप्यन्नपायुर्भिषगस्यवालोवस्तिर्नशेपोहरसातरस्वी ॥ ८८ ॥

अश्विभ्याञ्चक्षुरमृतङ्ग्रहाभ्याञ्छागेनतेजोहविषाशृतेन । पक्ष्माणिगोधूमैःकुवलैरुतानिपेशोनशुक्रमसितंवसाते ॥ ८९ ॥

अविर्नमेषोनसिवीर्य्यायप्राणस्यपन्थाअमृतोग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानन्नस्यानिबर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेपो लिङ्गं चाभूत् वालेन चयं जातम् कीदृशः शेपः हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं क्रियते । शृतेन पक्वेन हविषा छागेन छागरूपेण पक्वहविषा तेजश्चक्षुःसम्बन्धि क्रियते । गोधूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते । शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयाते कुर्वीत इत्यर्थः प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८९ ॥

अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां] वीर्यायावस्थितः। ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते। सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः सह व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति। बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे। ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः। यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्याꣳ श्रोत्रममृतङ्ग्रहाभ्याम्। यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघम्मुखात् ९१।

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम। केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिꣳहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥९२॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती। इन्द्रस्य रूपꣳ शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतन्दधानाः ॥९३॥

बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि सारघम् यथा मधु नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम। शीर्षन् शीर्षणि शिरसि च यशसे यशोऽर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम् सरस्वती तत् तमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे कीदृशा अश्वराद्यः इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिर्ज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः सम्पादयन्तः कीदृशं रूपं शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभर्ति । अपां

सरस्वतीयोन्याङ्गर्भमन्तरश्विभ्याम्पत्नीसुकृतम्बिभर्त्ति । अपाꣳरसेनवरुणोनसाम्नेन्द्रꣳश्रियैजनयन्नप्सुराजा॥९४॥

तेजःपशूनाꣳहविरिन्द्रियावत्परिस्रुतापयसासारघम्मधु । अश्विभ्यान्दुग्धम्भिषजा

सरस्वत्यासुतासुताभ्याममृतःसोमइन्दुः॥ ९५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनिशाखायां वाजसनेयसंहितायां ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन् सन् बिभर्तीत्यनुषङ्गः । नष्टार्थः ॥ ९४ ॥

भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां सम्बन्धि हविरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु आदाय इन्द्रार्थं तेजो दुग्धं स्रावितम् । सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतरूपः इन्दुरि

स्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः ॥ एवं यैः सरस्वत्यश्विभिरिन्द्राय नामाद्रव्यैर्या सामाद्यनेकोपकारः कृतः तेभ्यः सोत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ८५ ॥ १—१९,४,७। २—१९,४,८। ३—१२,८,३,९। ४—१९,४,९। ५—१९,४,१०-११।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सुरादीन्द्राभिषिकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

का० सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति[१]। जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्जुव्युताम् आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ॥ आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री। हे आसन्दि त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः। क्षत्रस्य

क्षत्रस्ययोनिरसिक्षत्रस्यनाभिरसि। मात्वाहिᳬसीन्मामाहिᳬसीः ॥ १ ॥

निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्यास्वा। साम्राज्यायसुक्रतुः। मृत्योःपाहिविद्योत्पाहि ॥ २ ॥

नाभिर्न हनं बन्धनं चासि ॥ का० कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति[२]। अस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः ॥ यजुः कृष्णाजिनदेवत्यम् प्राजापत्या गायत्री। यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते। हे कृष्णाजिन आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः त्वं च मा मां मा हिंसीः मा जहि। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै इति[३] श्रुतेः ॥ १ ॥

का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति[४]। यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् ॥ व्याख्याता(१०,२७)॥ का० पादयो रुक्मा उपास्यति राजतᳬ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णᳬ शिरस्येके विद्योदिति[५]। आसन्द्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरितिमन्त्रेण सौवर्णं दक्षे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः ॥ रुक्मदेवत्ये

यजुषी दैव्यौ बृहत्यौ। हे रुक्म मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष। हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्युतः मां पाहि विद्योतत इति विद्योत् विच्प्रत्यये गुणः विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

का० सर्वसुरभ्युन्मृदितꣳ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन्प्रतिदिशꣳ सर्वत्र साविवमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम्[1]। वेतसमावस्थापितैर्वसाग्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्यु रा मुखादवस्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण कीदृशम् सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्तितम्। साविव यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्विति। चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ देवस्य त्वा। व्याख्यातम्॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

अश्विनोः। त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्गायत्र्यौ। हे यजमान अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि भिषजः कर्म भैषज्यम् किमर्थं तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय सर्वेनास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम्॥ सरस्वत्यै भैषज्येन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि किमर्थं वीर्यायान्नाद्याय वीर्यं सामर्थ्यम् अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यम् तस्मै॥ इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्ध्यै यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

१—१९,४,१४। २—१९,४,१९।

का० यजमानमालभते कोऽसीति[2]। अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति॥ प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति

वचनात् । हे यजमान त्वं कः प्रजापतिः असि अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः काय प्रजापतिभावाय चाभिषिक्तवान् ॥ का० सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति[१] । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसत्यराजान्ताना ह्वयति ॥ हे सुश्लोक एहीति शेषः शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः हे सुमङ्गल त्वमेहि । हे सत्यराजन् एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

का० अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं[४] शिरो म इति प्रतिमन्त्रम्[१] । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते ॥ इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चं तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः । अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं

कोसिकतमोसिकस्मैत्वाकायत्वा । सुश्लोकसुमङ्गलसत्यराजन् ॥ ४ ॥

शिरोमेश्रीर्यशोमुखन्त्विषिःकेशाश्चश्मश्रूणि । राजामेप्राणोअमृतꣳसम्राट्चक्षुर्विराट्श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

सर्वात्मकं पश्यन्नाह । मे मम शिरः श्रीः शोभास्तु वर्तते वा मे मुखं यशोऽस्तु केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषि दीप्तिरस्तु । राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु । चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु सम्यक् राजते सम्राट् । श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥ ५ ॥

१—१९,४,२० । २—१९,४,२१ ।

मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु । वाक् वागिन्द्रियं महः मह्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु महतेरसुन् प्रत्ययः मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु । भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु न तु कुतश्चित्प्रतिहन्यतामित्यर्थः । तदुक्तम् । शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुमिति । अङ्गुलयो

मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु मोदन्ते ता मोदाः पचाद्यच्। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्र सहः अस्तु सहते अभिभवति शत्रुं मिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः। इन्द्रियञ्च बलं स्वकार्यक्षममस्तु। मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः। मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयञ्च चत्रं चतात् त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराड्भामः। मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियꣳ हस्तौ मे कर्म वीर्य्यम्। आत्मा चत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी। ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत्। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यम्पसः।

मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु। मे मम उदरमंसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु। पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु। भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु यजमानपत्नीविषयमेतत्। मे आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन सम्भोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ तत्सुख-

भोक्तारौ भवतामित्यर्थः। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु, भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं सम्पत्तिः सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति[१]। असान्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति। विश्वदेवदैवत्यं यजुः अतिशक्वरी।

जङ्घाभ्याम्पद्भ्यान्धर्म्मोऽस्मिविशिराजाप्रतिष्ठितः॥ ९ ॥

प्रतिक्षत्रेप्रतितिष्ठामिराष्ट्रेप्रत्यश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषु। प्रत्यङ्गेषुप्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रतिप्राणेषुप्रति

तिष्ठामिपुष्टेप्रतिद्यावापृथिव्योःप्रतितिष्ठामियज्ञे ॥ १० ॥

त्रयादेवाएकादशत्रयस्त्रिᳪशाःसुराधसः। बृहस्पतिपुरोहितादेवस्यसवितुःसवे। देवादेवैरवन्तुमा ॥ ११ ॥

अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि। राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपाद्याद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेहलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि। क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था। क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम् वश्यविश्वः पशुमान्निराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

[१] १—१९,५,२३।

का० त्रया देवा इति अस्मान्ते जुहोति[१]। अस्मसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति। त्र्यवसाना विश्वदेवदेवत्या पङ्क्तिः। एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु। कीदृशाः त्रयोऽवयवा येषान्ते सङ्ख्याया अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति अयजादेशः। एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत् सङ्ख्या येषान्ते त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या इत्यर्थः। सुराधसः शोभनं राधो येषान्ते राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेनेति यास्कोक्तिः[२]। तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषान्ते। तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः। देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूᳬषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्त्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

कथमवन्तु तत्राह। विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिच्छन्दः। प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसङ्ख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु भूः भुवनं भूः हुतमिदं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

१—१९,५,८। २—निरु० ४,४।

का० प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति[१] । यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्षयति ॥ लोमत्वगाद्दैवतानुष्टुप् । मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोद्यामी यथा लोमस्वपि प्रयत्नः । मे मम त्वङ् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र । उपलक्षणमेतत् मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

लोमानिप्रयतिर्म्ममत्वङ्मआनतिरागतिः ॥ माꣳसम्मउपनतिर्व्वस्वस्थिमज्जामआनतिः ॥ १३ ॥

यद्देवादेवहेडनन्देवासश्चकृमावयम् ॥ अग्निर्म्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः ॥ १४ ॥

यद्दिवायदिनक्तमेनाꣳसिचकृमावयम् । वायुर्म्मातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वꣳहसः ॥ १५ ॥

इत उत्तरमवभृथः ॥ का० मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति[२] । अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति ॥ अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः कूष्माण्डीसञ्ज्ञाः । दीव्यन्ति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवा वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः । अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । ङसेः स्माद्भाव आर्षः ॥ १४ ॥

१—१९,५,१० । २—१९,५,१२ ।

यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम। वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रत् सप्तम्या लुक् यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्य्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम्। जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् तस्मान्मा मुञ्चतु। मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतीति श्रुतेः[१] ॥ १६ ॥

लिङ्गोक्तदेवतं यजुः। ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत्

यदिजाग्रद्यदिस्वप्नएनाᳪंसिचकृमावयम्। सूर्य्योमातस्मादेनसोविश्वान्मुञ्चत्वᳪंहसः ॥ १६ ॥

यद्ग्रामेयदरण्येयत्सभायांयदिन्द्रिये। यच्छूद्रेयदर्य्येयदेनश्चकृमावयंयदेकस्याधिधर्म्मणितस्यावयजनमसि ॥१७॥

यदापोअघ्न्याइतिवरुणेतिशपामहेततोवरुणनोमुञ्च। अवभृथनिचुम्पुणनिचेरुरसिनिचुम्पुणः।

देवविषये वा शूद्रे अर्य्ये वैश्ये अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातः यत्पापं वयं चकृमः। आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधि धर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम्। तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि नाशकोऽसीत्यर्थः। कुम्भं प्रति वचनम्। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

१—१२,९,२,२॥ २—१९,५,१४। ३—३,४८;८,२५।

यदापः। व्याख्यातम्(६,२२)। पूर्ववन्मज्जनम्[२]। पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीस्ताप इत्यन्तेन सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् ॥

अवभृथ। व्याख्यातम्[३] इयान्विशेषः अयक्षि अवायक्षि नाशितवानस्मि यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् प्रवृत्र अयासिष-

मिति ॥ का० सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति इंष परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा¹। यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिञ्चतीति सूत्रार्थः॥ सुमित्रिया नः। व्याख्यातम् (६,२२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

का० अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति¹। जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत्स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासो-

भवदेवैर्देवकृतमेनोयक्ष्यवमर्त्यैर्मर्त्यकृतम्पुरुराव्णोदेवरिषस्पाहि ॥ १८ ॥

समुद्रेतेहृदयमप्स्वन्तःसन्त्वाविशन्त्वोषधीरुतापः। सुमित्रियानआपओषधयःसन्तुदुर्मित्रियास्तस्मै सन्तुयोस्मान्द्वेष्टियञ्चवयन्द्विष्मः ॥ १९ ॥

द्रुपदादिवमुमुचानःस्विन्नःस्नातोमलादिव। पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापःशुन्धन्तुमैनसः ॥ २० ॥

ऽप्सु क्षिपतः ॥ अब्देवत्यानुष्टुप्। आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात्पृथक्कुर्वन्तु। तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति पलाशीद्रुद्रुमागमा इत्यभिधानोक्तेः द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादोषैरसम्बद्धो भवति मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद् द्वित्वे मुमुचान इति रूपम्। यथा च स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन्मलात्पृथग् भवति। आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति। तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

१—१९,५,१५। २—१९,५,१६।

का० सोमवदुत्क्रमणमागमन' च[१]। सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम् अपाम सोमममृता अभूमेति जपतां सर्वेषां विपश्चदेशमागमनमिति सूत्रार्थः ॥ सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा। वयं तमसः परि तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माल्लोकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः गमेर्लुङि अपि लुप्ते मस्य नः। कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः किञ्च देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः ॥ २१ ॥ १—१९,५,१७।

उद्वयन्तमसस्परिस्वःपश्यन्तउत्तरम्। देवन्देवत्रासूर्य्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

अपोअद्यान्वचारिषꣳरसेनसमसृक्ष्महि। पयस्वानग्नआगमन्तम्मासꣳसृजवर्चसाप्रजयाचधनेनच ॥ २२ ॥

एधोस्येधिषीमहिसमिदसितेजोसितेजोमयिधेहि। समाववर्त्तिपृथिवीसमुषाःसमुसूर्य्यः। समुविश्वमिदञ्जगत्।

वैश्वानरज्योतिर्भूयासंविभून्कामान्व्यश्नवैभूःस्वाहा ॥ २३ ॥

का० आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोअद्येति[२]। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय योऽहमद्य अपः अन्वचारिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि चरतेर्लुङ् यथाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः यथाहं पयस्वानुदकवान्सन् आगममागतवानस्मि गमेर्लुङि पुषादीति च्लेरङ्। तं मां वर्चआदिभिर्योजय ॥ २२ ॥ १—१९,५,१८।

का० एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति[१]। यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति॥ समिद्दैवत्ये यजुषी। हे समित्त्वमेधः एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम एधतेराशीर्लिङ्। हे समित् त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजस्व्यसि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय॥ का० जुहोति समाववर्त्तीति[१]। यजमानः स्रुवगृहीतमाज्यं कण्डिकाशेषेण जुहोति॥ समाववर्त्ति आग्नेयी गायत्री वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम्। पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावर्तते विकरणव्यत्ययेन लृतः शपः श्लुः नश्यतीत्यर्थः उषाः दिवसोऽपि समाववर्त्ति सूर्यः समाववर्त्ति उ एवार्थे विश्वमिदं जगत्समाववर्त्ति।

अभ्यादधामि समिधमग्ने व्रतपते त्वयि। व्रतं च श्रद्धां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितो अहम्॥२४॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह। तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना॥२५॥

अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम्। विभूम्न्यहतोऽपि कामान् मनोरथान् अश्नवै प्राप्नुयाम्। भूः स्वाहा भुवः स्वः स्वस्तानादं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु भूरित्यव्ययम्॥२३॥

का० अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति[२]। सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपश्चर्धमाहवनीयदक्षिणाग्नौ त्रिहस्तान्यधानं ब्रह्मवरणं च आहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति॥ अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आङ्गिरसदृष्टाः। हे अग्ने व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि त्वा त्वामिन्धे दीपयामि॥२४॥ १—१९,५,१९। २—१९,५,२०। ३—१९,६,२१।

पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते। तं कम्. यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन चरतस्तिष्ठत इत्यर्थः कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः समीचो सम्यक् अञ्चतस्ते। यत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति। सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः यत्र च सेदिः सदनं सेदिः आदृगमेति चात्क्तिप्रत्ययः लिड्वत्वादेत्वाभ्यासलोपौ। अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेष प्रजानीयाम् जानातेः सिब्बहुलं लेटीति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

१—१९,२,९।

यत्रेन्द्रश्चवायुश्चसम्यञ्चौचरतःसह। तँल्लोकम्पुण्यम्प्रज्ञेषंयत्रसेदिर्न्नविद्यते ॥ २६ ॥

अꣳशुनातेअꣳशुःपृच्यताम्परुषापरुः। गन्धस्तेसोममवतुमदायरसोअच्युतः ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तिपरिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्तिपुनन्तिच। सुरायैबभ्रवैमदेकिन्त्वोवदतिकिन्त्वः ॥ २८ ॥

सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे लिखितम्। हे सुरे ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम्, तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम्। तव गन्धः अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु किमर्थं मदाय मत्ततायै सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सुरादेवत्येन्द्रदेवत्या वानुष्टुप् पूतसुरादाने विनियोग उक्तः। बभ्रवै बभ्रुवर्णायै तस्यै सुरायै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सुराया मदे

श्रितः सुरया मत्तः इन्द्रः कितवः कितव इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति ग्रहैः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोऽनुवाक्यापि । हे इन्द्र त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व कीदृशं धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् करम्भिणं करम्भोऽस्यास्ति अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

धानावन्तङ्करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रप्रातर्ज्जुषस्वनः ॥ २९ ॥

बृहदिन्द्रायगायतमरुतोवृत्रहन्तमम् । येनज्योतिरजनयन्नृतावृधोदेवन्देवायजागृवि ॥ ३० ॥

अध्वर्य्योअद्रिभिःसुतꣳसोमम्पवित्रआनय । पुनाहीन्द्रायपातवे ॥ ३१ ॥

का० ऐन्द्रयां बृहत्यां गायति[१] । अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति ॥ इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत कीदृशं बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा नाहस्येति तुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतावृधः देवा ऋत्विजो वा येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन् उत्पादयन् कीदृशं ज्योतिः देवं दीप्यमानम् जागृवि जागर्तीति जागृवि जागरणशीलमविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

१—१९,१,१ ।

का० ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति[१]। ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते ॥ ऐन्द्री गायत्री। हे अध्वर्यो त्वं सोमं पवित्रे कलशमध्ये आनय सिञ्च। कीदृशमद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम्। ततः पुनाहि पुनीहि गालय इत्याभाव आर्षः। किमर्थं इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ २१ ॥ १——१९,२,११। २——१९,४,२४।

का० त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति[२]। प्रागभिषेकात्सौत्रेन तन्त्रमिति षोडशग्रहैर्यहाचिं शत्संख्याग्रहाः तेषां संख्यावैयर्जमानाभिषेकः अतः ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमाग्रयणस्थाल्या गृह्णाति ॥ आत्मवादिनी

योभूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोकाअधिश्रिताः। यईशेमहतोमहाँस्तेनगृह्णामित्वामहम्मयिगृह्णामित्वामहम् ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णएषतेयोनिरश्विभ्यान्त्वासरस्वत्यैत्वेन्द्रायत्वासुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

प्राणपामेअपानपाश्चक्षुष्पाःश्रोत्रपाश्चमे। वाचोमेविश्वभेषजोमनसोसिविलायकः ॥ ३४ ॥

ग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः। यः परमात्मा भूतानां जरायुजादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः लोका यदाधारा इत्यर्थः। महान्सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्त्तते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे लटि तङि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी। हे ग्रह अहं तेन परमात्मना आत्मा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयाम० यजुः साम्नित्रिष्टुप् व्याख्यातम्(१०,३३)। एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती सादने विनियोगः। ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

का० शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति[१]। समस्तग्रहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकाद्वयेन॥ ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ। हे ग्रह त्वं मे प्राणपा असि प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि चक्षुषो पातीति चक्षुष्पाः मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पाति। मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता। मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः यद्वा ली श्लेषणे विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः॥ ३४॥

अश्विनकृतस्यतेसरस्वतिकृतस्येन्द्रेणसुत्राम्णाकृतस्य। उपहूतउपहूतस्यभक्षयामि॥ ३५॥

समिद्धइन्द्रउषसामनीकेपुरोरुचापूर्वकृद्वावृधानः। त्रिभिर्देवैस्त्रिꣳशतावज्रबाहुर्जघानवृत्रंविदुरोववार॥ ३६॥

हे ग्रह उपहूत आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि कर्मणि षष्ठी। कीदृशस्य ते अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् वृद्ध्यभाव आर्षः अश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य। सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्य ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः। सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य। उपहूतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपह्वस्य॥ ३५॥

आध्वर्यवं समाप्तम् इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते॥ का० समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य[२]। समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्येन्द्रस्य पयोराप्रियः प्रयाजयाज्याः॥ आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपान्नरा

१——१९,५,९। २——१९,६,१२।

शंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोग मिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते। इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान हतवान् दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत् दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत् द्वारशब्दस्य सम्प्रसारणे दुर इति रूपम्। कीदृश इन्द्रः समिद्धः सन्दीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्वंक्षत् पूर्वां दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येति अभ्यासदीर्घः संहितायाम्। वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशꣳसः प्रतिशूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम। गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः॥३७

एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ। प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति। तं कम्। य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिरा समन्तात् शस्यते शस्त्रैः स्तूयते स नराशंसः यद्वा नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति[1] यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान्वा। यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः एकः प्रतिमिमान इत्यनेन सम्बध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन। तथा शूरः शौर्यवान्। तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात्पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस

१—निरु० ८,६।

आज्यमिति घृतरूपस्तद्धान्वा । गोभिर्वपावान् पशुसम्बन्धिनीभिर्वपाभिर्युक्तः मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पञ्चवदानभूतैः चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ २७ ॥

एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु कीदृशः देवैरीडितः पूजितः स्तुतः । हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ अस्य स इति हरिवान् । अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य इलोपश्छान्दसः यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः स्तौतेरौणादिको ङिप्रत्ययः । आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः । शर्धमानः शर्ध इति बलनाम[1] अतिबलायमानः । पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः । गोत्रभित् गां भूमिं हृष्ट्वा त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान्वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभित्

ईडितोदेवैर्हरिवाँ२॥अभिष्टिराजुह्वानोहविषाशर्द्धमानः। पुरन्दरोगोत्रभिद्वज्रबाहुरायातुयज्ञमुपनोजुषाणः ॥३८

जुषाणोबर्हिर्हरिवान्नइन्द्रःप्राचीनꣳसीदत्प्रदिशापृथिव्याः। उरुप्रथाःप्रथमानꣳस्योनमादित्यैरक्तंवसुभिःसजोषाः३९

गोत्रान् गिरीन्वा भिनत्ति । वज्रबाहुः वज्रधरः । नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

[1] —निघ० २,९,७।

इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्राग्भवं प्रदेशं सीदत्सीदतु आस्ताम् इतश्च लोप इति इलोपः कीदृश इन्द्रः हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्तः । पृथिव्याः प्रदिशा द्वितीयार्थे षष्ठी पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशति प्रदिशन् सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः । उरुप्रथाः प्रथनं प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः । सजोषाः जोषणं जोषः असुन्प्रत्ययः जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः सन्तुष्टः । बर्हिर्जुषाणः सेवमानः शानचि शपो लुक् कीदृशं बर्हिः प्रथमानं प्रथते

तत्प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम् आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च सक्तं सचितम् बर्हिरजनि मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तत्वात् एवमुक्तम् सं बर्हिरङ्क्ताᳪ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिरिति(१,२२) उक्तः ॥ ३९ ॥

दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशमिन्द्रं वृषाणं वर्षति वृषा तम् वर्षितारम् इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयानित्युक्तेः। वीरं शूरम्। कीदृश्यो दुरः कवष्यः कु शब्दे कूयन्तो कुर्वन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः। तथा धावमाना: धावन्ते धावमानाः आदरयुक्ता इत्यर्थः। तत्रोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्व्यः पत्न्यो यज्ञे सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव लुप्तोपमानम् ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा

इन्द्रन्दुरःकवष्योधावमानावृषाणंयन्तुजनयःसुपत्नीः। द्वारोदेवीरभितोविश्रयन्ताᳪसुवीरावीरम्प्रथमानामहोभिः।

उषासानक्ताबृहतीबृहन्तम्पयस्वतीसुदुघेशूरमिन्द्रम्। तन्तुन्ततम्पेशसासंवयन्तीदेवानान्देवंयजतःसुरुक्मे ॥४१॥

द्वार इन्द्रं यान्तु। किञ्च इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः महोभिस्तेजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उषासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः इन्द्रेण सङ्गमं कुरुतः यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः। उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता समासे उषःशब्दस्योषासादेशः। किम्भूतमिन्द्रं बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम्। कीदृश्यौ उषासानक्ता बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ। सुदुघे शोभनं दुग्धः ते दुहः कवघश्चेति कप घादेशश्च। पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योजयन्त्यौ तत्र दृष्टान्तः तन्तुमिव यथा

पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्रं रूपेण कश्चित्संवयति। तथा सुरुक्मौ शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्मौ ॥ ४१ ॥

अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वाय्वग्नी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः वृधेर्लेटोऽडाटावित्याट् कीदृशौ होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ। मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आद्यौ मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे। सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

दैव्यामिमानामनुषःपुरुत्राहोताराविन्द्रम्प्रथमासुवाचा। मूर्द्धन्यज्ञस्यमधुनादधानाप्राचीनञ्ज्योतिर्हविषावृधातः ॥ ४२ ॥

तिस्रोदेवीर्हविषावर्द्धमानाइन्द्रञ्जुषाणाजनयोनपत्नीः। अच्छिन्नन्तन्तुम्पयसासरस्वतीडादेवीभारतीविश्वतूर्त्तिः ॥ ४३ ॥

त्वष्टादधच्छुष्ममिन्द्रायवृष्णोऽपाकोऽचिष्टुर्य्यशसेपुरूणि। वृषायजन्वृषणम्भूरिरेतामूर्द्धन्यज्ञस्यसमनक्तुदेवान् ॥ ४४ ॥

सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः। वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः। पत्नीःपत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः। देवीः दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति हि विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन्मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः। कीदृश-स्त्वष्टा वृष्णे यशस्विने वृष्णि सेक्त्रे इन्द्राय पुरूणि वचनव्यत्ययः पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन्। तथा अपाकः पाक

इति प्रशस्यनाम[1] न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वोत्तरलोपश्चेति समासः। अचिष्टुः अयनशीलः सर्वत्र गतः। वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन्। भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः सर्वजनक इत्यर्थः। त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्येति[2] यास्कोक्तिः। ईदृशस्त्वष्टा देवान् भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् आस्वादयतु समनक्त् वा कीदृशो वनस्पतिः अवसृष्टो न आश्रम इव पाशैः कृत्वा त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात्पशुम् संयोजयन् आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन इति आलोपः तत्र दृष्टान्तः। शमिता न शमिता इव यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति। तथा हव्यैरिन्द्रस्य

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्मन्या समञ्जञ्छमिता न देवः। इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥४५॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट्। घृतप्रुषा मनसा मोदमानाः स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ४६

जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणातीतिऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

इन्द्रः स्वाहा देवाः नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु मद तृप्तौ चुरादिः। किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासम्बन्धिनो घृतविन्दवः तत्सम्बन्धी य इन्दुः सोमः तं प्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः। कीदृशः इन्द्रः शूरः शौर्यवान् वृषायमाणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः शत्रून् प्रतिगर्जन्नित्यर्थः वृषभः वर्षिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवति तुरा-

[1]—निघ० ३, ८, ८।

[2]—निरु० ८, १३।

षाट्। कीदृशाः स्वाहाकृतयः घृतप्रुषा घृतविन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः सन्तुष्टाः। अमृताः अमरणधर्माणः नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

का० याज्यानुवाक्याश्च[1]। वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या आ न इन्द्रो दूरादिति याज्या आ न इन्द्रो हरिभिरिति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या त्रातारमिन्द्रमितियाज्या इन्द्रः सुत्रामेति पशुयागे पुरोऽनुवाक्या तस्य वयमिति याज्येति सूत्रार्थः॥ सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः। इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु तुमर्थेऽवतेरसेन् प्रत्ययः। इहायातः सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यति सधमात् सहभोजन-

आयात्विन्द्रोवसउपनइहस्तुतःसधमादस्तुशूरः। वावृधानस्तविषीर्य्यस्यपूर्वीर्द्यौर्नक्षत्रमभिभूतिपुष्यात्॥ ४७॥

आनइन्द्रोदूरादानआसादभिष्टिकृदवसेयासदुग्रः। ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुःसङ्गेसमत्सुतुर्वणिःपृतन्यून्॥४८॥

कर्तास्तु मादयतेः क्विप्। कीदृश इन्द्रः शूरः विक्रान्तः स्तुतोऽस्माभिः। वावृधानः वर्धमानः। यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्गं इव कथ्यन्ते स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते तविषीति बलनाम तवतेर्वृद्धिकर्मण इति[2] यास्कः। यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति लेटोऽडाटौ कीदृशं क्षत्रम् अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम्। स इन्द्र आयात्विति सम्बन्धः॥ ४७॥ १—१६, ६, १३। २—निरु० ६, २५। ३—निघ० २, १६१।

इन्द्रो नोऽस्माकं दूराद्दूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु. यातेर्लेटोऽडाटाविति अटि कृते सिब्बहुलं लेटीति सिप् प्रत्ययः। आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् आसादित्यन्तिकनाम[3]। दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः। किं कर्तुमवसे अवितुमस्माकं

रक्षणं कर्तुम्। कीदृश इन्द्रः अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः। उग्रः उत्कृष्टः। ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमै र्बलैर्युक्त इति शेषः ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः विन्मतोर्लुक् तैः। नृपतिः नृणां पालकः। वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः। तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति द्वे संग्रामनामनी[1] सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समत्सु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः तुर्व हिंसायां तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति सुप आत्मनः क्यजिति क्यचि परे कव्यध्वरेति अलोपः ततः क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः॥ ४८॥

अच्छाभेरर्थे। इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु कैः हरिभिरश्वैः किमर्थमवसे अवनमवः अस्मन्

आ न॒ इन्द्रो॒ हरि॑भि॒र्य्यात्वच्छा॑र्वाची॒नो॑ऽव॑से॒ राध॑से च। तिष्ठा॑ति व॒ज्री म॒घवा॑ विर॒प्शीमं य॒ज्ञमनु॑ नो॒ वाज॑सातौ॥ ४९॥

त्रा॒तार॒मिन्द्र॑मवि॒तार॒मिन्द्र॒ꣳ हवे॑हवे सु॒हव॒ꣳ शूर॒मिन्द्र॑म्। ह्वया॑मि श॒क्रं पु॑रुहू॒तमिन्द्र॑ꣳ स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ धा॒त्विन्द्रः॥ ५०॥

तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसम्भजने निमित्ते तिष्ठाति तिष्ठतु लेट्। कीदृशः मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान्। विरप्शी विविधं रपति लपति विरप्शी महान्॥ ४९॥

गर्गदृष्टा। त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा सुहवं सुखेन हूयते आहूयत इति सुहवम् शूरम् शक्रम् शक्नोति शक्रस्तं समर्थम् पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि। मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु विकरणव्यत्ययः। इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था॥ ५०॥

[1] निघ० २, १७, १८-२२।

इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः। कीदृश इन्द्रः सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा आतो मनिन्निति मनिन्। स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् आतोऽटि नित्यमिति अनुनासिकत्वम् दीर्घादटि समानपाद इति नस्य रुः। विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः। स चेन्द्रो द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु अभयं च कृणोतु करोतु किञ्च इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ२ ॥ अवोभिः सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः। बाधतान्द्वेषो अभयङ्कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

तस्य वयँ सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ२ ॥ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ ५२ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। मा त्वा केचिन्नियमन्विन्न पाशिनोति धन्वेव ताँ२ ॥ इहि ॥ ५३ ॥

वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम भद्रे कल्याणरूपे सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्त्वेऽपि स्याम इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः। कीदृशस्येन्द्रस्य यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसम्पादिनः। सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान्धनवान्स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु विकरणव्यत्ययः। सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम[1] ॥ ५२ ॥

[1]—निघ० ३, २५, ३१।

विश्वामित्रदृष्टा बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्धिनियोगाभावः। हे इन्द्र त्वं हरिभिः

अश्वैः आयाहि कीदृशैः मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः। किञ्च केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु तत्र दृष्टान्तः पाशिनो पाशहस्ता व्याधा विं पक्षिण-मिव यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ किमिव धन्व इव धन्व निरुदकदेशः यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथागच्छ ॥ ५३ ॥

वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति कीदृशमिन्द्रं वृषणं वर्षितारम् वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् स इन्द्रः स्तुतः सन्वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम्

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः। स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

समिद्धो अग्निरश्विना तप्तो घर्मो विराट् सुतः। दुहे धेनुः सरस्वती सोमꣳ शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु विकरणव्यत्ययः। एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह हे ऋत्विजः यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥ १—१९, ६, १५।

का० आप्रियस्व समिद्धो अग्निरश्विनेति[1]। समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात्त्रिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः ॥ विदर्भि-दृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसञ्ज्ञा द्वादशानुष्टुभः। अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह हे अश्विना अश्विनौ अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः। किञ्च धिनोति प्रीणाति धेनुः औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुहे दुग्धे दुह

प्पूरणे लटि तङि प्रथमैकवचने टेरेत्वे लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे दुहे इति रूपम्। कीदृशं सोम शुक्र शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम्। एतावता यज्ञसम्पत्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति पूर्वोक्तौ दुहे इत्यस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः लोका रजांस्युच्यन्त इति[1] यास्कोक्तेः रजःशब्दोऽत्र लोकवाची। कीदृशावश्विनौ तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ। क्व सति। सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः। किञ्च अश्वि-

तनूपाभिषजासुतेश्विनोभासरस्वती। मध्वारजाᳬसीन्द्रियमिन्द्रायपथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेन्दुᳬसरस्वतीनराशᳬसेननग्नहुम्। अधातामश्विनामधुभेषजम्भिषजासुते ॥ ५७ ॥

आजुह्वानासरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणिवीर्य्यम्। इडाभिरश्विनाविषᳬसमूर्जᳬसᳬरयिन्दधुः ॥ ५८ ॥

सरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान्वहन्ति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती किञ्च भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

[1] — निघ० ४, १९।

आह्वयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सन्दधुः वीर्यं सामर्थ्यं च

दधुः इडाभिः सह इषमन्नं सन्दधुः। पशवो वा इडेति[1] श्रुतिः। ऊर्जं दध्यादि रयिं धनञ्च सन्दधुः एतानि ददु-
रित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम् सर-
स्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् किमर्थमिन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थं तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

अस्यामृचि नयो नकाराश्चकारार्थाः। अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्र न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान्दुहे

अश्विनानमुचेःसुतꣳसोमꣳशुक्रम्परिस्रुता। सरस्वतीतमाभरद्बर्हिषेन्द्रायपातवे ॥ ५९ ॥

कवष्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान्नदुरोदिशः। इन्द्रोनरोदसीउभेदुहेकामान्त्सरस्वती ॥ ६० ॥

उषासानक्तमश्विनादिवेन्द्रꣳसायमिन्द्रियैः। सञ्जानानेसुपेशसासमञ्जातेसरस्वत्या ॥ ६१ ॥

दुग्धे द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान्दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि अकथितं चेति द्वारां दिशां रोदस्योश्च
कर्मत्वम् कीदृश्यो द्वारः कवष्यः कुष निष्कर्षे कुषिताः सच्छिद्राः तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

हे अश्विनौ उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते
संयोजयतः। कीदृश्यौ ते सञ्जानाने सञ्जानीतः ते सञ्जानाने एकमती सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते शुक्ला उषाः
कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

१———१, ८, १, १२।

हे अश्विना अश्विनौ दिवा दिवसे नोऽस्मान्युवां पातं रक्षतम् हे सरस्वति नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष। हे दैव्याहोतारा देवसम्बन्धिनौ होतारौ भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं रक्षतम् सर्वत्र विभक्तेराकारः॥ ६२॥

तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः। काः तिस्रः सरस्वती भारती

पातन्नोऽअश्विनादिवापाहिनक्तꣳसरस्वति। दैव्याहोताराभिषजापातमिन्द्रꣳसचासुते॥ ६२॥

तिस्रस्त्रेधासरस्वत्यश्विनाभारतीडा। तीव्रम्परिस्रुतासोममिन्द्रायसुषुवुर्म्मदम्॥ ६३॥

अश्विनाभेषजम्मधुभेषजन्नस्सरस्वती। इन्द्रेत्वष्टायशःश्रियꣳरूपꣳरूपमधुःसुते॥ ६४॥

इडा च। कीदृश्यः त्रेधा स्थिता इति शेषः सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना। कीदृशं सोमं तीव्रं पटुत्वकरम् मदं मदजनकम्॥ ६३॥

अश्विना नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे भूतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः दधातेर्लुङ् कानीत्यत आह भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्त्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपंरूपं नानाविधं रूपं च नित्यवीप्सयोरिति रूपशब्दस्य द्वित्वम्॥ ६४॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ-ऋतौ काले-काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्नरसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे सुपां सुलुगित्यादिना चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपे दुहे इति रूपम्। किञ्च सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह नश्चार्थे सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परिस्रुता। कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः सरस्वती ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परिस्रुता। समधातꣳ सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती। आ शुक्रमासुराद्वसु मघमिन्द्राय जभ्रिरे ॥ ६७ ॥

युवां समधातमारोपयतम् सम्पूर्वाद्दधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

का० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या। अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोऽनुवाक्याः तत् प्रकारमाह आश्विनवपायागे अश्विनेति अनुवाक्या यमश्विनेति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनेति अनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्र-

मिति अनुवाक्या अश्विनेति याज्येति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसञ्ज्ञात् असुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभ्रिरे आजह्रिरे । कानीत्यत आह हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ३७ ॥

अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन् स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं

यमश्विनासरस्वतीहविषेन्द्रमवर्द्धयन्। सबिभेदवलम्मघन्नमुचावासुरेसचा ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रम्पशवःसचाश्विनोभासरस्वती। दधाना अभ्यनूषतहविषायज्ञइन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

यइन्द्रइन्द्रियन्दधुस्सवितावरुणोभगः। ससुत्रामाहविष्पतिर्यजमानायसश्चत ॥ ७० ॥

बलं मेघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहार्थे तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । वृणोतेर्बल इति [१] यास्कः नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्यन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन्वा नू स्तवने ॥ ६९ ॥

का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् य इन्द्र इति तिसृणांत्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे

[१] — निरु० ६, २ ।

सविता इत्यैन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये सविता वरुणः क्षत्रम् इति सावित्रस्य ते वरुणः क्षत्रम् य इन्द्र इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ॥ प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः। हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय कर्मणि चतुर्थी यजमानं सश्चत सेवताम् इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः षश्च सेवने लोडर्थे लङ् अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाश

सवितावरुणोदधद्यजमानायदाशुषे। आदत्तनमुचेर्वसुसुत्रामाबलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

वरुणःक्षत्रमिन्द्रियम्भगेनसवितााश्रियम्। सुत्रामायशसाबलन्दधानायज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

अश्विनागोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्य्यम्बलम्। हविषेन्द्रꣳसरस्वतीयजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

मन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्वादिकं यजमानाय दधत् दधातु ददत्वित्यर्थः कीदृशाय यजमानाय दाशुषे दाशति ददाति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्वसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा अश भोजने अशुङ् व्याप्तौ वा उभयोर्विकरणव्यत्ययः। कीदृशास्ते क्षत्रं क्षतात्त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः। तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियञ्च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् १। अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात्पूर्ववत् अश्विना ता नासत्या इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये ता नासत्या ता भिषजा इति सारस्वते ता भिषजा अश्विना इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः अश्विना सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन्। कैस्तत्राह गोभिर्गोप्रभृति- पशुभिः इन्द्रियम् विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च। इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः॥ ७३॥ १—१९,६,१९।

ताना॑सत्या॑सुपेश॑सा॒हिर॑ण्यवर्त्तनी॒नरा॑। सर॑स्वती॒हविष्म॑ती॒न्द्रकर्म॑सुनोवत॥ ७४॥

ताभि॒षजा॑सुकर्म॑णा॒सासु॒दुघा॒सर॑स्वती। सवृ॑त्र॒हाश॒तक्र॑तु॒रिन्द्रा॑य॒दधुरि॒न्द्रियम्॥ ७५॥

यु॒वᳪसु॒राम॑मश्विना॒नमु॑चावासु॒रेसचा॑। वि॒पिपा॒नाः॒सरस्वती॒न्द्रङ्कर्म॑स्वावत॥ ७६॥

ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु पुरुषव्यत्ययः हे इन्द्र त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव वचनव्यत्ययः। कीदृशौ नासत्यौ हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्त्तनिर्मार्गौ ययोस्तौ यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव सम्पद्यत इत्यर्थः। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ। नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च। कीदृशी सरस्वती हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा॥ ७४॥

ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात्। कीदृशौ भिषजौ सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ। कीदृशी सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना। कीदृशो वृत्रहा शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य बहुकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

का० ग्रहाणां युवᳪ सुरामं पुत्रमिवेति[1]। त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दᳪसनाभिः। यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥७७॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः। कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनय चारुमग्नये ॥७८॥

सूत्रार्थः ॥ हे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ। हे अश्विनौ हे सरस्वति युवं यूयं वचनव्यत्ययः नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आ समन्तादवत। पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

१—१९, ६, २०। २—१९, ६, २१।

इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये (१०,३४) ॥ ७७ ॥

का० पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति[2]। पशोः सम्बन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोऽनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या॥ हे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ। हे अध्वर्यो तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारु समीचीनं जनय

अन्यथं मनोवृत्ती शुद्धे कुरु इत्यर्थः। कीदृशायाग्नये कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबति कीलालपास्तस्मै। सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्त इत्यर्थः। वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधाः तस्मै शुभमतिकर्त्रे। तस्मै कस्मै यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टासः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः तथा आहुताः आदायादाय हुताः। के पशवः अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः वाषपूर्वस्य निगमे इति उपधादीर्घाभावः। वशाः वन्ध्याः। मेषाः अजाः। यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्येते स्रुचीव घृतञ्चम्वीव सोमः। वाजसनिᳪ रयिमस्मे सुवीरम्प्रशस्तन्धेहि यशसम्बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्य्यम्। वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

हे अग्ने ते तवास्ये हविरहावि हुतं सर्वतः जुहोतेः कर्मणि लुङ् सन्ततहोमे दृष्टान्तः स्रुचि घृतमिव यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोमइव तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वन्नित्यं मया तवास्ये हविर्हुतम्। हे अग्ने सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय। कानि वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम्। रयिं धनं कीदृशं सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः॥ प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च पुंस्त्वमार्षम् सर्वलोकप्रसिद्धं यशोदेहीत्यर्थः यशो वै सोमो राजेति श्रुतेः यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥ १—१९, ७, १।

का० प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोᳪसावेत्याह्वयाश्विना तेजसेत्यनुवाकᳪशᳪसति॥ त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्युः

होतुः पुरस्तात्प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यौ पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यौ शोंसावोऽमित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिःशंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः ॥ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो नवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः ददतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदूषुणासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्त्तीरुद्रानृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्या पादनिवृद्गायत्री त्रयः सप्तकाः पादनिवृदिति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ इकः सुञीति सुनिपाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः सुञ इति सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् पूर्वपदादिति नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ हे अश्विना हे रुद्रा रुद्रौ शत्रूणां रोदयितारौ वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् नृभिः पीयते सोमो यस्मिन्स नृपाय्यः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति अत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् मन्त्रे सोमाश्वेत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः गोयुक्तमश्वयुक्तञ्च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

हे वृषण्वसू वृषा वृष्टिरिव वसु धनं ययोस्तौ यद्वा वृष्णा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ दुःशंसो दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असम्बन्धः अन्तरः सम्बन्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्णुयात् न पराभूयात्। स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः। जिघृषा प्रागल्भ्येऽस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

नयत्परोनान्तरआदधर्षद्वृषण्वसू। दुःशंसोमर्त्योरिपुः ॥ ८२ ॥

तानआवोढमश्विनारयिम्पिशङ्गसन्दृशम्। धिष्ण्यावरिवोविदम्। ॥ ८३ ॥

पावकानःसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञंवष्टुधियावसुः ॥ ८४ ॥

हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विना युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् आनयतमित्यर्थः वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम्। कीदृशं रयिं पिशङ्गसन्दृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत्पिशङ्गसन्दृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः। तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् विद्लृ लाभे इगुपधेति कः। यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयतां वश कान्तौ यो यदिच्छति स

ततप्रति गच्छति अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः। कीदृशी सरस्वती पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनम् घञ् पावं कायति कथयति पावका आतोऽनुपसर्गे कः। वाजेभिर्वाजैः अन्नैः वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री। धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥ ८४ ॥

सरस्वती यज्ञं दधे धारयति। कीदृशी सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतं प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री

चोदयित्रीसूनृतानाञ्चेतन्तीसुमतीनाम्। यज्ञन्दधेसरस्वती ॥ ८५ ॥

महोअर्णःसरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना। धियोविश्वाविराजति ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहिचित्रभानोसुताइमेत्वायवः। अण्वीभिस्तनापूतासः ॥ ८७॥

चुद प्रेरणे णिजन्तात्तृच् ततो ङीप्। सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती सुमतिदात्रीत्यर्थः छन्दस्युभयथेति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः ॥ ८५ ॥

सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं कारयतीत्यर्थः। किञ्च विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः ॥ ८६ ॥

मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः। चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः हे चित्रभानो इन्द्र त्वामायाहि आगच्छ। किमिति इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। कीदृशा इमे त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः। तथा अण्वीभिः अण्वीत्यङ्गुलीनाम[1]। अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः तनशब्दो दशापवित्रवाची तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः। शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्तेऽतोऽत्रायाहीत्यर्थः॥ ८७॥

[1] —— निघ० २,५,१।

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः॥ ८८॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः। सुते दधिष्व नश्चनः॥ ८९॥

हे इन्द्र धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः स्वतन्त्रः अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः। कीदृशस्त्वं विप्रजूतः जु गतौ विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः। किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः छान्दसो दीर्घः सुतवतः सोममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति शेषः। वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्[2]। ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः॥ ८८॥

[2] —— निघ० ३, १८, ३। [3] —— निघ० २, १५, १९।

हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसीति रुत्वम् हे हरिवः अश्ववन् हे इन्द्र तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि तू। तुजान इति क्षिप्रनाम[3]। आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति

नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय दधि धारणे व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वात् अभ्यासस्यात्वं छान्दसम्। चन इत्यन्ननाम[1] ॥ ८९ ॥

[1] ——निघ० ६,१६।

अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप्। अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम् कीदृशौ अश्विनौ सरस्वत्या सजोषसौ जोषः प्रीतिः असुन् समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः। किञ्च सुष्ठु त्रायते रक्षति

अश्विनापिबताम्मधुसरस्वत्यासजोषसा। इन्द्रःसुत्रामावृत्रहाजुषन्ताᳪंसोम्यम्मधु ॥९० ॥

॥ इतिमाध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमम्मेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय। त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

सुत्रामा वृत्रं हतवान्वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्ताम् सेवन्ताम् मये चेति सोम शब्दात् मयडर्थे यप्रत्ययः सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

२ ——१९,७,१३।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। सेकासन्ध्यादिहौत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

ओम् श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम्। एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥ का० इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य[2]। अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ॥ वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ

शुनःशेपदृष्टे । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु श्रुशृखिति हेर्धिः । च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय यतोऽहं त्वामाचके कामये । आचके इति कान्तिकर्मा[1] । कीदृशोऽहम् अवस्युः अवनमवः पालनमवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः सुप आत्मनः क्यच् क्याच्छन्दसीति उप्रत्ययः आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

व्याख्याता (१८,४९) ॥ २ ॥

का० अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति[2] । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये । अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वाम-

तत्त्वायामिब्रह्मणावन्दमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः । अहेडमानोवरुणेहबोध्युरुशꣳसमानआयुःप्रमोषीः॥२॥

त्वन्नोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडोअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठोवह्नितमःशोशुचानोविश्वाद्वेषाꣳसिप्रमुमुग्ध्यस्मत्॥३॥

देवदृष्टे । हे अग्ने त्वं नोऽस्मान् प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्तय यतेः उपचये अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीर्लिङि रूपम् । किञ्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः तुरिष्ठेमेयःस्विति तृचो लोपः । वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचने दीप्यते शोशुचानः शोचतेर्यङ्लुगन्ताच्छानच् प्रत्ययः ॥ ३ ॥

हे अग्ने स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः

१—निघ २,६,११ । २—१,७,१४ ।

समीपतमश्च भव। अवतीत्यवमः अवतेरप्रत्ययः यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः। अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति इष्ठे परे नेदादेशः। किञ्च रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज अवपूर्वाद्यजतेर्लोटि शपो लुक् ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजननखादनेषु। किञ्च नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति एकारः ॥ ४ ॥

का० आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूषु मातरमिति[1]। आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते

सत्वन्नोऽअग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठोऽअस्याऽउषसोव्युष्टौ। अवयक्ष्वनोवरुणꣳरराणोवीहिमृडीकꣳसुहवोनएधि ॥ ४ ॥

महीमूषुमातरꣳसुव्रतानामृतस्यपत्नीमवसेहुवेम। तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूचीꣳसुशर्म्माणमदितिꣳसुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥

चादित्यश्चरुस्तस्य सुत्रामाणमिति पुरोऽनुवाक्या महीमूष्विति याज्या॥ अदितिदेवत्या त्रिष्टुप्। उ सु निपातौ पादपूरणौ संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम्। वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः तुमर्थे असेप्रत्ययः। कीदृशीमदितिं महीं महतीम्। सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम्। व्रतमिति कर्मनाम[2]। ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम्। तुविक्षत्रां। तुवीति बहुनाम[3]। बहुक्षत्राम् क्षात्रशीलाम् अजरन्तीं न जीर्यति अजरन्ती तां जरारहिताम्। उरु अञ्चतीति उरूची बहुगमनशीलाम्। सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम्। सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं यस्यास्ताम्। अदितिरदीना देवमाता[4] ॥ ५ ॥

१—१८, ७, १५। २—निघ० ३, १, ७। ३—निघ० ३, १, २। ४—निरु० ४, २२।

अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयप्लातदृष्टा। दैवीं देवसम्बन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः। कीदृशीं नावं सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम्। पृथिवीं विशालाम्। द्यां स्वर्गरूपां स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः। अनेहसमेह इति क्रोधनाम[1] नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम्। यद्वा लुप्तोपमानम् पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम्। सुशर्माणं साधुशरणभूताम्। अदितिमखण्डितामदीनां वा। सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री। स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम् अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः अरित्रं केनिपातक इत्यभिधानात् प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः। अनागसमनपराधाम्। अस्रवन्तीमच्छिद्रां निर्दोषामित्यर्थः। ईदृशीं नावमारुहेम संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सुत्रामाणम्पृथिवीन्द्यामनेहसꣳसुशर्माणमदितिꣳसुप्रणीतिम्। दैवीन्नावꣳस्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये ॥ ६

सुनावमारुहेयमस्रवन्तीमनागसम्। शतारित्राꣳस्वस्तये ॥ ७ ॥

स्वर्गसम्बन्धिनीदेवत्या गायत्री। तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्येति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव। सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयं यज्ञं कुर्यामित्यर्थः। कीदृशीमस्रवन्तीमच्छिद्राम्। अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः। शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः। स्मार्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या

१—निघ० २, १३, ६। २—१९, ७, १६।

ऋचः ॥ ७ ॥

का० आ नः प्र बाहवेति पयस्यायाः[2]। अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्र

वरुणेति पुरोऽनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या। मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतम् सर्वतः सिञ्चतम् यद्वा गवि पृथिव्या भूतिभवनहेतुभूतं चेत्रं घृतैः मुद्दोदकैः सिञ्चतम्। किञ्च हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ मध्वा मधुना रजांसि लोकाना उक्षतम् अनित्य मागमशासनमिति तुमभावः॥ ८॥

मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा। हे मित्रावरुणौ हे युवाना युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ नोऽस्माकं जीवसे चिरं

आनोमित्रावरुणाघृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। मध्वारजांᳬसिसुक्रतू॥ ८॥

प्रबाहवासिसृतञ्जीवसेनआनोगव्यूतिमुक्षतङ्घृतेन। आमाजनेश्रवयतंयुवानाश्रुतम्मेमित्रावरुणाहवेमा॥ ९॥

शन्नोभवन्तुवाजिनोहवेषुदेवतातामितद्रवःस्वर्काः। जम्भयन्तोहिंवृकᳬरक्षाᳬसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ १०॥

जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिसृतमन्तसर्मू तदर्थं प्रसारयतं जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः। किञ्च नोऽस्माकं गव्यूतिं चेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम्। भवत्सिक्तचेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्वानं मा मां जने जनपदे युवामाश्रवयतम् आश्रावयतम् इत्यमदात् इत्यमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः ह्रस्वभाव आर्षः किञ्च युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम् श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः। शृणोतेः शपो लुक्॥ ९॥

का० वाजिनस्य धं नो वाजे-वाज इति[1] । पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र धं न इति पुरोऽनुवाक्या वाजे-वाज इति याज्या ॥ व्याख्याते (९,१६;१८) ॥ १० ॥ ११ ॥

१—१९,०,१७ । २—१९,७,१९ ।

का० वायोधस आप्रियः समिद्धोऽअग्निः समिधेति[2] । वायोधसे पशौ समिद्धोऽअग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ॥ एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः । अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च

वाजेवाजेवतवाजिनोनोधनेषुविप्राअमृताऋतज्ञाः । अस्यमध्वःपिबतमादयध्वन्तृप्तायातपथिभिर्देवयानैः ॥ ११ ॥

समिद्धोअग्निःसमिधासुसमिद्धोवरेण्यः । गायत्रीच्छन्दइन्द्रियन्त्र्यविर्गौर्वयोदधुः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्चसरस्वती । उष्णिहाच्छन्दइन्द्रियन्दित्यवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १३ ॥

अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः वरेण्यः वरणीयः सम्भजनीयः । कीदृशी गौः त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनामयं नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः हलन्तत्वादाप् उष्णिक् छन्दः गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु । कीदृशस्तनूनपात् शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः । कीदृशी सरस्वती तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति । कीदृशो गौः दित्यवाट् दित्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः कीदृशोऽग्निः ईड्यः स्तुत्यः कीदृशः सोमः अमर्त्यः अमरणधर्मा कीदृशो गौः पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः । कीदृशोऽग्निः पूषण्वांस्तीति

इडाभिरग्निरीड्यःसोमोदेवोअमर्त्यः ॥ अनुष्टुप्छन्दइन्द्रियम्पञ्चाविर्गौर्वयोदधुः ॥ १४ ॥

सुबर्हिरग्निःपूषण्वान्त्स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीछन्दइन्द्रियन्त्रिवत्सोगौर्वयोदधुः ॥ १५ ॥

दुरोदेवीर्दिशोमहीर्ब्रह्मादेवोबृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्दइहेन्द्रियन्तुर्यवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १६ ॥

उषेयह्वीसुपेशसाविश्वेदेवाअमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्दइहेन्द्रियम्पष्ठवाड्गौर्वयोदधुः ॥ १७ ॥

पूष्णा युक्तः स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः अमर्त्यः अनश्वरः । कीदृशो गौः त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं सम्प्रसारणम् महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उषे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च अमर्त्याः विश्वे देवाः त्रिष्टुप्छन्दः पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाड् गौः एते पञ्चेन्द्रियं वयश्च

दधुः। कीदृशौ उभे यह्वी यह्वौ महत्यौ। यह्व इति महन्नाम। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुपेशसौ सुरूपे विभक्तिराकारः॥ १७॥

दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः। जगती छन्दः अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशौ होतारौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुतौ युजौ परस्परं संयुक्तौ॥ १८॥

दैव्या॒होता॑रा भि॒षजेन्द्रे॑ण स॒युजा॑ यु॒जा। जग॑ती॒ छन्द॑ऽइन्द्रि॒यम॑न॒ड्वान्गौर्वयो॑ दधुः॥ १८॥

ति॒स्रऽइडा॒ सर॑स्वती॒ भार॑ती म॒रुतो॒ विशः॑। वि॒राट् छन्द॑ऽइ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुर्गौर्न वयो॑ दधुः॥ १९॥

त्वष्टा॑ तु॒रीपो॒ऽअद्भु॑तऽइन्द्रा॒ग्नी पु॑ष्टि॒वर्द्ध॑ना। द्विप॑दा॒ छन्द॑ऽइन्द्रि॒यमु॒क्षा गौर्न वयो॑ दधुः॥ २०॥

इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुः दोग्ध्री गौश्च नकारश्चार्थे एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः॥ १९॥

त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः उक्षा सेक्ता गौश्च एते पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशः त्वष्टा तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् कीदृशाविन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ। नश्चार्थः॥ २०॥

वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नी गौः एते पञ्च इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः। कीदृशो वनस्पतिः नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयति शमिता शमिता मन्त्र इति छान्दसो णिचो लोपः। कीदृशः सविता सविता भर्गं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

शोभनं चत्रं चतत्राणं यस्य स सुचत्रः शोभनचतत्राता वरुणः स्वाहा नामैकदेशे नामग्रहणं स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह

शमितानोवनस्पतिःसविताप्रसुवन्भगम्। ककुप्छन्दइहेन्द्रियंवशावेहद्वयोदधुः॥ २१॥

स्वाहायज्ञंवरुणःसुक्षत्रोभेषजङ्करत्। अतिच्छन्दाइन्द्रियम्बृहदृषभोगौर्वयोदधुः॥ २२॥

वसन्तेनऋतुनादेवावसवस्त्रिवृतास्तुताः। रथन्तरेणतेजसाहविरिन्द्रेवयोदधुः॥ २३॥

यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत्करोतु। किञ्च अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ददतु ॥ २२ ॥

१—१९,७,२०।

का० याज्यापुरोऽनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति[१]। चकाराद्द्वायोधसे पशावेव षड्चो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति याज्या पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति पुरोऽनुवाक्या शारदेनेति याज्या हविरादियागे हेमन्तेनेति पुरोऽनुवाक्या शैशिरेणेति याज्येति सूत्रार्थः॥ अनुष्टुभः षट्लिङ्गोक्तदेवताः वयोधा इन्द्रो देव-

तेत्यर्थः। वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वंपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु कीदृशा वसवः वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः रुद्राः ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन विभक्तिव्यत्ययः बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्चदधुः। कीदृशाः वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन तृतीयार्थे

ग्रीष्मेणऋतुनादेवारुद्राःपञ्चदशेस्तुताः। बृहतायशसाबलꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २४ ॥

वर्षाभिर्ऋतुनादित्यास्तोमेसप्तदशेस्तुताः। वैरूपेणविशौजसाहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २५ ॥

शारदेनऋतुनादेवाएकविꣳशऋभवस्तुताः। वैराजेनश्रियाश्रियꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २६ ॥

सप्तम्यौ वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

ऋभवः ऋभुसञ्ज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः कीदृशाः शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः। सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः। कीदृशा मरुतः हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः शक्वरीरिति शाक्वरस्य योनिनिर्देशः शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षत्रत्राणं हविर्वयः शक्तिं च इन्द्रे दधुः दधतु कीदृशा अमृताः शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः रैवतस्य योनिः रेवतीरिति रैवतेन पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ५-१९,६,१॥ ।

का० होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपश्वोः१ । होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्यादयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपश्वोः प्रयाजप्रैषाः स्युः ॥ द्वादशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाज-

हेमन्तेनऋतुनादेवास्त्रिणवेमरुतस्तुताः । बलेनशक्वरीःसहोहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २७ ॥

शैशिरेणऋतुनादेवास्त्रयस्त्रिꣳशेऽमृतास्तुताः । सत्येनरेवतीःक्षत्रꣳहविरिन्द्रेवयोदधुः ॥ २८ ॥

होतायक्षत्समिधाग्निमिडस्पदेऽश्विनेन्द्रꣳसरस्वतीमजोधूम्रोनगोधूमैःकुवलैर्भेषजम्मधुशष्पैर्नतेजइन्द्रियम्-

पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ २९ ॥

देवतया सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति नकारो चार्थौ इन्द्रायेति शेषः कीदृशं भेषजम् मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किञ्च ते अश्विसरस्वतीन्द्रा

दैव्येन होत्रेष्यमाना: सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु सोम इति विभक्ति-व्यत्ययः सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः त्वमपि आज्यस्य यज कर्मणि षष्ठी यजतिर्दानार्थः अस्मादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥ २९ ॥

एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रञ्च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च नशार्थे मधुमता रसवता यथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं

होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वतीमविर्म्मेषोनभेषजम्पथामधुमताभरन्नश्विनेन्द्रायवीर्य्यम्बदरैरुपवाकाभि

र्भेषजन्तोक्मभिःपयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३० ॥

होतायक्षन्नराशꣳसन्ननग्नहुम्पतिꣳसुरयाभेषजम्मेषःसरस्वतीभिषग्रथोनचन्द्रयश्विनोर्वपाइन्द्रस्यवीर्य्यम्बदरैरुप

वाकाभिर्भेषजन्तोक्मभिःपयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्य्यज ॥ ३१ ॥

हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्वि-सरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेष्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु हे होतस्त्वमपि आजस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथश्च यक्षत् यजतु क्लीबत्वं रथः

चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः। रथस्य यागोऽश्विनोरेव आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते तमेव तत्सुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि स इति। सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे भिषजि षष्ठ्यर्थे ॥ तत्र सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किण्वः मेषः वपाः बहुत्वान्निपशुसम्बन्धिन्यो वपा बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु। अश्व्यादयः पय आदीनि पिबन्तु हे होतराज्यस्य यज देहि। कीदृशं नराशंसं पतिं पालकम्। नग्नहुः सुराकन्दः। नकारौ चार्थौ। द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता॑ यक्ष॒दिडे॑डि॒त आ॒जुह्वा॑नः॒ सर॑स्वती॒मिन्द्रं॒ बले॑न व॒र्धय॑न्नृष॒भेण॒ गवे॑न्द्रि॒यम॒श्विनेन्द्रा॑य भेष॒जं यवैः॑ क॒र्कन्धु॑भि॒र्मधु॑

ला॒जैर्न मास॑रं॒ पय॑ः॒ सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य होत॒र्यज॑ ॥३२॥

दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु किं कुर्वन् ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादींश्च समर्धयन्यजतु कीदृशो होता ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः आजुह्वानः इडादीनाह्वयन्। तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्रावं च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति। अश्विसरस्वतीन्द्रा होतृव्यसानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः त्वञ्च यज ॥ ३२ ॥

दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवं भिषजा भिषजौ वैद्यौ नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीञ्च यक्षत् यजतु। तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषज

सौषधं दुहे दुग्धे पूरयति। अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज॥३२॥

दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु नकाराश्चार्थाः द्वार-शब्दस्य सम्प्रसारणम् कीदृशीः द्वारः दिशः दिश-इव सावकाशाः कवष्यः ससुषिराः अत एव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः। किश्मो दिक्तुल्या दुरो द्वार अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय

होतायक्षद्बर्हिरूर्णम्रदाभिषङ्नासत्याभिषजाश्विनाश्वाशिशुमतीभिषग्धेनुःसरस्वतीभिषग्दुहइन्द्रायभेषजम्पयः

सोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३३ ॥

होतायक्षद्दुरोदिशःकवष्योनव्यचस्वतीरश्विभ्यान्नदुरोदिशइन्द्रोनरोदसीदुघेदुहेधेनुःसरस्वत्यश्विनेन्द्रायभेषजꣳशुक्रन्नज्योतिरिन्द्रियम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३४ ॥

भेषजमौषधं दुहे दुग्धे कीदृश्यौ रोदसी दुघे दुहः कब्घश्चेति हकारस्य घकारः। दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः दुहते रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः। अकथितं चेति द्विकर्मकत्वम्। सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुग्धे। अन्यद्व्याख्यातम्॥ ३४ ॥

होता सुपेशसा सुरूपे उभे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत्। तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिश्च इन्द्रे समञ्जाते संश्लेषयतः नकाराश्चार्थाः। ते पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वं यज ॥ ३५ ॥

दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रश्च

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजᳬ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरम्पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवा नक्तं न भेषजैः शूषᳬ सरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रियम्पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

यक्षत् यजतु नौ चार्थौ। भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे दुहेर्लट् लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः इन्द्रियार्थम् कीदृशी सरस्वती दिवा नक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धाव-प्रमत्ता सुपां सुलुगिति सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु। अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमपि यज ॥ ३६ ॥

नौ चार्थौ दैव्यौ होता इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । [या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे । कैः कृत्वा त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः तृतीयार्थे प्रथमा त्रयो धातवः प्रयानाङ्गोपयङ्लक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः । कीदृशाः पशवः अपसः अप इति कर्मनाम[1]

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा भारती वाचा सरस्वती मह इन्द्रा

य दुह इन्द्रियं पय: सोम: परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३७ ॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिष

ग्यश: सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पय: सोम: परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३८ ॥

विनो लोपः अपस्विनः कर्मवन्तः । त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे । तेऽश्वादयः पयआदीनि पिबन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि ॥ ३७ ॥

[1]—निघ० २,१,१ ।

नकाराश्चार्थाः होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजञ्च यक्षत् यजतु कीदृशं त्वष्टारं सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् ऋषभं वर्षितारम्

नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम्। केन यजतु तदाह रभसः सोऽयमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन प्रथमा तृतीयार्थे सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु। एवञ्च यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यथेन्द्रे भगवन्त्विति शेषः अश्वादयः पयआदीनि व्यन्तु हे होतः त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होतायक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुम्भीमन्नमन्युꣳ राजानंव्याघ्रन्नमसाश्विनाभामꣳ सरस्वतीभिषगिन्द्रायदुह

इन्द्रियम्पयःसोमःपरिस्रुताघृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्यहोतर्यज ॥ ३९ ॥

होतायक्षदग्निꣳ स्वाहाज्यस्यस्तोकानाꣳ स्वाहामेदसाम्पृथक्स्वाहाछागमश्विभ्याꣳ स्वाहामेषꣳ सरस्वत्यैस्वाहा

ऋषभमिन्द्रायसिꣳहायसहसइन्द्रियꣳ स्वाहाग्निन्नभेषजꣳ स्वाहासोममिन्द्रियꣳ स्वाहेन्द्रꣳ सुत्रामाणꣳ सविता

दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीश्च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु कीदृशं वनस्पतिं शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण भीमं भयङ्करं मन्युं क्रोधात्मानं भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यञ्च दुहे दोग्धि। ते वनस्पत्यादयः हूयमानाः पयआदीनि पिबन्तु हे होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु। किञ्च आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति द्वाचोऽतस्तिङ इति दीर्घः ब्रुवो रूपम्, यजमान इति शेषः यजमानो घृतबिन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः कर्मणि षष्ठी। मेदसां वपासम्बन्धिनां पृथक् स्वाहा वपासम्बन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति। अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह। सरस्वत्यै मेषं शोभनमाह। इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह कीदृशायेन्द्राय सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे तथा सहसे बलात्मकाय। भेषजं हितकारिणमग्निञ्च सु आह नस्वार्थः इन्द्रियं वीर्यप्रदञ्च सोमं सु आह एतावग्नीषोमावाजभागौ सु आहेत्यर्थः। सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां

रं वरुणम्भिषजाम्पतिᳬस्वाहा वनस्पतिम्प्रियम्पाथोनभेषजᳬस्वाहा देवा आज्यपा जुषाणो अग्निर्भेषजम्पयः सोमः

परिस्रुतां घृतम्मधुव्यन्त्वाज्यस्य होतर्य्यज ॥ ४० ॥

पतिं वरुणञ्च सु आह पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः। प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजञ्च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह नकारस्त्वार्थः। आजपा देवा आजपान्देवान् सु आह प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः। स्वाहेति क्रियाया यजमानः कर्ता देवा ह वा जनुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सᳬस्थापयेत्युपक्रम्य तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञᳬ समस्थापयन्नित्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः। भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४० ॥ १—१९,६,२२।

का० होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्[1]। होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता

यच्चदिन्द्रस्वृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ॥ सप्त लिङ्गोक्तदेवताः तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका। दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु इज्यमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः सम्बन्धि हविर्जुषेतां सेवेताम् मेदः स्निग्धभागः। हे होतर्यज ॥ होता सरस्वतीं यक्षत् सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम्। हे होतः त्वं यज ॥ होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम्। हे मनुष्यहोतस्त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

१—१९,६,२२।

होतायक्षदश्विनौच्छागस्यवपायामेदसोजुषेताᳪंहविर्होतर्य्यज। होतायक्षत्सरस्वतीम्मेषस्यवपायामेदसोजुषताᳪं हविर्होतर्य्यज। होतायक्षदिन्द्रमृषभस्यवपायामेदसोजुषताᳪंहविर्होतर्य्यज ॥ ४१ ॥

होतायक्षदश्विनौसरस्वतीमिन्द्रᳪंसुत्रामाणमिमेसोमाःसुरामाणश्छागैर्न्नमेषैर्ऋषभैःसुताःशष्पैर्न्नतोक्मभिर्ल्ला

का० ग्रहाणां चतुर्थः[१]। होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः ॥ होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रञ्च यक्षत् यजतु। एवं होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुता अभिषुताः। कीदृशाः सोमाः छागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः रमतेरनण्प्रत्ययः पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ सुरावन्तः सुरामया वा। तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः। मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः। मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृताः अलङ्कृताः सम्यगुपेभ्य इति सुट्। शुक्राः शोचिष्मन्तः। पयस्वन्तः पयसा युक्ताः। अमृताः अमृतकल्पाः। प्रस्थिताः होमाभिमुखं

चलिताः। मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ति ते मधुस्राविणः। अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्तां सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यन्तु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा। हे होतः त्वमपि यज ॥ ४२ ॥ १—१६,६,२४।

का० हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्[१]। चतुर्थात् प्रैषादग्रे पठ्यमाना होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा इत्यर्थः॥ दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु। ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसम्बन्धि

जैर्म्म हविष्मन्तो मदामासरे यापरिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा

वृत्रहा जुषन्ताᳬसोम्यम्मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तान्नूनङ्घासे

हविः आत्तामभक्षयताम् कर्मणि षष्ठी। किञ्च अद्य अस्मिन्दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्भृतमुद्धृतं मेदो वपारूपं चात्ताम् इत्यन्वयः। द्वेषोभ्यः कथमुद्धृतम् तत्राह द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि द्विषेरसुन् प्रत्ययः यज्ञद्वेष्टॄणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभ इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् वपायामिडाप्रयोजनाभावात् कीदृश्या गृभः पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था तस्याः॥ तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् घस्लृ अदने विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः। कीदृशानामङ्गानाम् घासे अज्राणाम् एकपदम् घासे

ग्रासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् अन्यानि ग्रासेभूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नैमानि। तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानाम् मांसत्वात्। एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांऽसमिति श्रुतेः। सुमत्चराणां सुमत् स्वयं चरन्ति तानि सुमत्चराणि तेषाम् सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः। शतरुद्रियाणाम् रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितं[1] रुद्रस्य स्तोतुरिमा राद्रियाः स्तुतयः शतमसङ्ख्या रुद्रिया येषां तेषाम् बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः। अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानां पाककाले पूर्वमग्निना सुसृतानामित्यर्थः। पीवोपवसनानाम् पीवस्शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः उपवसने पीव इतिः[2] प्रातिशाख्यसूत्रेण

अजाराणांय्यवसप्रथमानाᳮसुमत्क्षराणाᳮशतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानाम्पीवोपवसनानाम्पार्श्वतःश्रोणितःशिता

मतउत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानाङ्करतएवाश्विनाजुषेताᳮहविर्होतर्य्यज ॥ ४३ ॥

उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः। किञ्च पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् श्रोणितः कटिप्रदेशात् शितामतो बाहुप्रदेशात् उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः छेदनप्रदेशः तस्मात्। एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् प्रत्यङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावयवानामश्विनौ यस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण सम्बन्धः। एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः तृप्तिमिति शेषः विकरणव्यत्ययः पुनर्वचनमादराय। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज[2]। शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिभेदाख्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

१—निघ० ३,१६,१२। २—३,१,१३।

होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य हविषः हविः आवयत् अभक्षयत् आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम् यद्वा भक्षयतु

लेटि वाडागमे रूपम् । अथ मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत् । सा अङ्गानि वसत् । एवं सरस्वती हविर्जुषतां हविं च करदित्येकवचनानि ग्रन्थलुप्तम् ॥ ४४ ॥

होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् अत्तवतु एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

का० उक्तौ वनस्पतिस्विष्टकृतौः । अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ ॥ यूपो देवता । दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु हि यस्मात् वनस्पतिः

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित । यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया

रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान् पशूनिति शेषः दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीकारः कीदृश्या रज्ज्वा पिष्टतमया पिष्टशब्दो रूपवाची अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया । रभिष्ठया रभते पशून् नयच्छतीति रब्ध्री तृच् ङीप् अत्यन्तं रब्ध्री रभिष्ठा तया तुरिष्ठेमेयस्सु इति तृचो लोपः समर्थयेत्यर्थः ॥ इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते यत्र अश्विनोः सम्बन्धिनः छागस्य हविषः प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्ते इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः । एवमग्रेऽपि । यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि । यत्राग्नेः प्रियाणि

धामानि यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ। यत्र सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवाः। यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि। अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि। यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि। एतान् छागादीन् पशून् रभीयस-इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवशब्दार्थः प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा

धामानियत्रेन्द्रस्यसुत्राम्णःप्रियाधामानियत्रसवितुःप्रियाधामानियत्रवरुणस्यप्रियाधामानियत्रवनस्पतेःप्रिया

पाथाꣳसियत्रदेवानामाज्यपानाम्प्रियाधामानियत्राग्नेर्होतुःप्रियाधामानितत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभी

यसइवकृत्वीकरदेवंदेवोवनस्पतिर्जुषताꣳहविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

च इवौ चार्थौ तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावसृजतु स्थापयतु सृजेर्लुङि रूपं लेटि वा सिब्बहुलं लेटीति सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम् वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु हविश्च जुषताम् हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

स्विष्टकृदग्निर्देवता। होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः सम्बन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान् अवदानानि यजति सोत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः। अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ। सुष्ठु त्रायते सुत्रामण इन्द्रस्य प्रिया० सवितुः प्रिया० वरुणस्य प्रिया० एताः पशुपुरोडाशदेवताः।

होतायक्षदग्निꣳस्विष्टकृतमयाडग्निरश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट्सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामा न्ययाडिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नेः प्रिया धामान्ययाट्सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाट्सवितुः प्रिया धामान्ययाड्वरुणस्य प्रिया धामान्ययाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳस्ययाड्देवानामाज्यपाना

वनस्पतेः प्रिया० एतत्प्रधानाङ्गम्। आज्यपानां देवानां प्रिया० एते प्रयाजानुयाजाः। होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान्। स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत्। किञ्च आ इज्याः समन्तात् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः इषः इच्छन्ति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजन्तु वचनव्यत्ययः प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः। स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान्यज्ञान्जुषतां करोतु हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः त्वं यज। विभक्तेराकारः॥ ४७॥

का० अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याजमानः । देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकाश्विपयोरनुयाजानां प्रैषा याज्या भवन्तीत्यर्थः ॥ एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्षीस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः । शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु अक्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं

प्रियाधामानियक्षदग्नेर्होतुः प्रियाधामानियक्षत्स्वम्महिमानमायजतामेज्याइषः कृणोतुसो

अध्वराजातवेदाजुषताᳬहविर्होतर्यज ॥४७॥

देवम्बर्हिस्सरस्वतीसुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजोनचक्षुरक्ष्योर्बर्हिषादधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४८॥

देवीर्द्वारोअश्विनाभिषजेन्द्रेसरस्वती । प्राणन्नवीर्यन्नसिद्वारोदधुरिन्द्रियंव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ४९ ॥

च दधुः नकारश्चार्थः । एवमग्रेऽपि । वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज । सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥ १—१९,७,८-९,

उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था । या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्भिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधुः । वसु० व्याख्यातम ॥ ४९ ॥

नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः। उषासा देवी नक्तोषसौ अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रामा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः नयार्थः। वसिलुप्तम् ॥५०॥

ये जोष्ट्री जोषयित्र्यौ सुखस्य सेवयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा सस्यं च समा चेति कात्थक्यः[१]। ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् कथमवर्धयन् तत्राह इन्द्रे यशो दधुः तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः। वसु० ॥ ५१ ॥

१—निरु० ९,४१ ।

देवीउषासावश्विनासुत्रामेन्द्रेसरस्वती। बलन्नवाचमास्यउषाभ्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥५०॥

देवीजोष्ट्रीसरस्वत्यश्विनेन्द्रमवर्धयन्। श्रोत्रन्नकर्णयोर्यशोजोष्ट्रीभ्यान्दधुरिन्द्रियंवसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५१॥

देवीऊर्जाहुतीदुघेसुदुघेन्द्रेसरस्वत्यश्विनाभिषजावतः। शुक्रन्नज्योतिस्तनयोराहुतीधत्तइन्द्रियंवसुवनेवसु
धेयस्यव्यन्तुयज ॥ ५२ ॥

उत्तरार्धं आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः। जोष्ट्रीरेव देवताविकल्पः। ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति वचनव्यत्ययः कथम् तदाह ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः वचनव्यत्ययः नयार्थः। व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः नयार्थः । वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः विभक्तिव्यत्ययः ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः नयार्थः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देवा देवानां भिषजा होताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैः सरस्वती त्विषिं न हृदये मतिᳪ होतृभ्यां दधुरिन्द्रि० ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीरश्विनेडा सरस्वती । शूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रि० ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशᳪसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसु० ॥ ५५ ॥

नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति यास्कोक्तेः[1] नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधत् दधातु नयार्थः । कीदृशो नराशंसः इन्द्रः इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान् इदि परमैश्वर्ये । त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः । तथा त्वष्टा त्वचतिः करोतिकर्मा जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः । यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते उह्यते । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

1—निरु० ८,६।

वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति नकारौ चार्थौ। कीदृशो वनस्पतिः देवैर्हिरण्यपर्णः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थः। अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः। ऋषभः पूज्यः ऋषभशब्दः पूज्यवचनः। वसु० ॥ ५६ ॥

देवोदेवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णोऽअश्विभ्याᳬसरस्वत्यासुपिप्पलइन्द्रायपच्यतेमधु। ओजोनजूतिर्ऋषभोनभामंवनस्पतिर्नोदधदिन्द्रियाणिवसु०॥ ५६ ॥

देवम्बर्हिर्वारितीनामध्वरेस्तीर्णमश्विभ्यामूर्णम्रदाःसरस्वत्यास्योनमिन्द्रतेसदः। ईशायैमन्युᳬराजानम्बर्हिषा दधुरिन्द्रियंवसु०॥ ५७ ॥

हे इन्द्र वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां सम्बन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृतं कीदृशं बर्हिः देवं दीप्यमानम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः छान्दस ईयलोपः

अत एव स्योनं सुखरूपम्। किञ्च अश्विसरस्वतयः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र त्वयि दधुः किमर्थम्, ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्यै गुरोश्च हल इति स्त्राधिकारे ईश्वतेरप्रत्ययः स्त्रीत्वादाप्। वसु० उक्तम् ॥ ५७ ॥

शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा इष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यचत् इष्टवान्। कान् देवानत आह होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होत्रमैत्रावरुणी वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण

देवोऽअग्निः स्विष्टकृद्देवान्यक्षद्यथायथꣳ होतारा विन्द्रमश्विना वाचा वाचꣳ सरस्वतीमग्निꣳ सोमꣳ स्विष्टकृत्स्विष्टऽइन्द्रः सु त्रामा सविता वरुणो भिषगिष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवाऽआज्यपाः स्विष्टोऽअग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृद्यशो न दध दिन्द्रियमूर्ज्जमपचितिꣳ स्वधां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५८ ॥

वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च। किञ्च स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः मनिन्प्रत्ययः इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टा अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्होत्रा सुष्ठु इष्टः। किञ्च होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्रर्थमन्नं दधत् ददातु नकारश्चार्थः। वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

का० अग्निमद्येति सूक्तावाकप्रैषः। अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता नूहील्यन्तः कण्डिकान्वयात्मकः सूक्तवाकी प्रैषो भवति ॥ लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः। प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः। अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान् वृणातेर्लङ्। किं कुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन्। सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह पुरोडाशान् पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थं छागं बध्नन् यूपे इति शेषः सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरा सोमान् सुन्वन् अग्नीमवृणीत ॥ ५९ ॥

१—१९,७,१०।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्बध्नन्नश्विभ्यां छागꣳ सरस्वत्यै मेषमिन्द्राय ऋषभꣳ सुन्वन्नश्विभ्याꣳ सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

सूपस्थाऽअद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रतिपचताग्रभीषतावी

अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत् ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत् वनस्पतिना छागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतम्। तत्कथं जायते तदाह अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन्। पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पचतानि

पञ्चानि अवदानानि प्रत्यग्रभीषत प्रत्यग्रहन् पचतेर्मृदग्रियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यैभ्योऽतजिति अतच्प्रत्ययः भूतेऽपि दृश्यन्तइति वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः विभक्तेराकारः। पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त। किञ्च अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमा-नपुः पीतवन्तः पातेर्लङ् पिबादेशाभावश्छान्दसः ररत्तुर्वा। सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

दैव्यो होता अग्निरुच्यते। हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः हे आर्षेय यजमानार्षेयैर्व्रियते इत्येवं सम्बोध्यते हे ऋषीणां नपात् पुत्रायं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतव्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वामेव आ अवृणीत सम्यग्वृतवान्। इति किम् एषोऽग्निर्मे मह्यं

वृधन्तपुरोडाशैरपुरश्विनासरस्वतीन्द्रः सुत्रामासुरासोमान् ॥ ६० ॥

त्वामद्यऋषआर्षेयऋषीणान्नपादवृणीतायंयजमानो बहुभ्यआसङ्गतेभ्यएषमेदेवेषुवसुवार्यायक्ष्यतइतितायादेवा दा-

देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते यजतेर्दानार्थाल्लृट् मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यति इत्यर्थः। किञ्च हे देव अग्ने या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशास्व च इच्छ तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः। आगुरस्व च उद्यच्छ च गुरी उद्यमे तुदादिः दानायोद्यमं कुरु आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ। हे होतः त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि कथम् तदाह भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च

भद्रवाच्यं तस्मै भद्रं ब्रुहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः । किञ्च सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽसि ॥ ६१ ॥ १-२०,१,९।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रैषान्तिमः ॥

श्रीविनायकाय नमः ॥ सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः ॥ का० निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति[१] । चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति तं च निष्कं

देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्स्वा च गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

तेजोसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥ १ ॥

प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः ॥ चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः । तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता । प्राजापत्यानुष्टुप् । हे निष्क तेजोऽसि आग्नेयत्वात् । शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यावित्युपक्रम्य तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवदिति श्रुतेः । अमृतं च वह्नितापेऽनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त इति श्रुतेः । आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपयिता अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष यज्ञसमाप्ति-

पर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते ॥ का० देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह१ । देवस्य त्वेत्यादिं सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्वमित्यादि तेनराध्यासमित्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याहेति सूत्रार्थः ॥ देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (१,१०) ॥ १ ॥ १-१०,१,२७,

यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप् । सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना । कीदृशी ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती रप् उक्तौ उच्चारयन्ती यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः । सा का विदथे लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथाः यज्ञाः विदथेषु यज्ञेषु विदेरथगिति अथक्प्रत्ययः कव्या कवयः विभक्ति-

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या । सा नो अस्मिन्त्सुत आबभूव ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती ॥ २ ॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्त्ता । स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः ॥ ३ ॥

व्यत्ययः सुपां सुलुगित्यादिना यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनास्माभिर्गृहीता इत्यर्थः ॥ २ ॥ २-१०,१,२८।

का० तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वम्१ । तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वाहा-त्वा-देवेभ्यः-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति ॥ लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वो

देवताद्यस्य। हे अश्व यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयतइत्यभिधाः क्विप् भुवनं सर्वेषामाश्रयस्त्वासि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च। स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि कीदृशमग्निम् वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम् सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम् यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम् सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥ १—२०,१,३७।

हे अश्व त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्राजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः स्वेनैव गच्छतीति स्वगा डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो

स्वगात्वादेवेभ्यःप्रजापतयेब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामिदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्यासम्। तम्बधानदेवेभ्यःप्रजापतयेतेनराध्नुहि ॥४॥

प्रजापतयेत्वाजुष्टम्प्प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यान्त्वाजुष्टम्प्प्रोक्षामिवायवेत्वाजुष्टम्प्प्रोक्षामिविश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टम्प्प्रोक्षामि

वा स्वयंगामिनमित्यर्थः॥ ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता अध्वर्युर्ब्रह्माणमामन्त्रयते हे ब्रह्मन् अश्वं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि बध्नातेर्लृटि रूपम् एकाचो बश इति भष्त्वम्। किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं राध संसिद्धौ सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम् आशीर्लिङ्॥ ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः। हे अध्वर्यो यं बद्धुमिच्छसि तमश्वं बधान। किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि राधेः स्वादित्वाच्छ्नोटि श्नुप्रत्ययः॥ ४ ॥

का० स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम्[१]। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति॥ लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि। हे अश्व प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिञ्चामि अनेन

प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवास्मे वीर्यं दधाति। तथाच श्रुतिः प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तम इति[१]। इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनेन्द्राग्न्योरिवास्मे ओजो दधाति। तथाच श्रुतिः इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमावोज एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितम इति(६)। वायवे जुष्टं प्रोतं त्वा प्रोक्षामि अनेन वायोरिवास्मे वेगं दधाति। तथाच श्रुतिः वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठ इति॥(७)आशिष्ठो वेगवत्तरः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनास्मे यशो दधाति। विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितम इति(८) श्रुतेः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा

सर्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टम्प्रोक्षामि। योऽअर्वन्तञ्जिघाꣳसतितमभ्यमीतिवरुणः। परोमर्तः परःश्वा॥ ५॥

एवास्मिन्देवता अश्वे अन्वायातयतीति(९) श्रुतेः॥ का० योऽअर्वन्तमिति वाचयति[१]। शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुसलेन हते सति योऽअर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति॥ गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता। यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति अर्वणस्त्वसावनञ इति नन्तादेशः हन्तेः सन्नन्ताल्लट् वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति अम हिंसायाम् एतस्य लटि तुरुस्तुशम्यम इति ईप्रत्ययः॥ का० वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति(३)। वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति॥ अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्ताद्गतः श्वा च परः पराहतः श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराहत इत्यर्थः॥ ५।

१३,२,२,५। २--२०,१,६। २--१०,२,। ३।

भा० अग्निरश्मौपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं सहस्रं यावत्तम्। ततः स्थावराश्वोऽश्वः सकाशादश्वमग्नि-पार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुह्वा स्त्रौकीयसञ्ज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाका-मावर्त्यावर्त्य सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः॥ दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोतीति सोमः। अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः। सूते सविता। वातीति वायुः। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः। इन्दतीन्द्रः। बृहतां वेदानां
१-२०,२,४।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापां मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा

मित्राय स्वाहा वरुणाय स्वाहा ॥ ६ ॥

हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहावक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्राताय

पतिर्बृहस्पतिः। मेद्यति स्निह्यति मित्रः। वृणोति भक्तं भजते वरुणः। एताभिराहुतिभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति। तथा
२—१३,१,३,२।
च श्रुतिः एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति[२] ॥ ६ ॥

का० दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान्[१]। एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसङ्ख्यान् होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः ॥ अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन। हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै। हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्मै। क्रन्दतीति क्रन्दन्। अव नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः। प्रोथतीति प्रोथन् प्रोथृ पर्याप्तौ। प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्। गन्धोऽस्यास्ति गन्धः। घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः। निविशते निविष्टः। उपविशतीत्युपविष्टः। सम्यक्

स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा वल्गते स्वाहासीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा संहानाय स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोपद्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा

दितं लूनं खण्डनं यस्य स सन्दितः। वल्गतीति वल्गन्। आस्तेऽसावासीनः। शेतेऽसौ शयानः। स्वपिति स्वपन्। जागर्तीति जाग्रत्। कूजतीति कूजन्। प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः। विजृम्भते विजृम्भमाणः। चृती दीप्तौ विशेषेण चर्त्तति विचृतः। संहानाय सङ्कुचच्छरीराय। उपतिष्ठते उपस्थितः। अयतेऽयनः। प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥ १—२०,३,३।

एतीति यन्। धावतीति धावन्। उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः। उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः। शू इति करोतीति शूकारः। शूकृतमस्यास्ति शूकृतः। निषीदतीति निषीदन्। उत्तिष्ठते उत्थितः। जवते जवी वेगवान्। बलमस्यास्ति बलः। विवर्तते स विवर्तमानः। विवर्तते स्म विवृत्तः। विधूनुते कम्पते स विधून्वानः। विधूनुतेऽसौ विधूतः। श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः श्रोतुमिच्छायां सन् इति शानन्। शृणोति शृण्वन्। ईक्षते स ईक्षमाणः। ईक्षते स्मेति ईक्षितः। विशेषेणेक्षितो वीक्षितः।

जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा

शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा

यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

निमिषति निमेषः। यत्किञ्चित् अत्ति तस्मै। यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे। यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते। करोति कुर्वन्। कृतमस्यास्ति कृतः। तस्मै स्वाहेति सर्वत्र। पूर्वैकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

षडृचः सवितृदेवत्या गायत्र्यः सावित्रीणामष्टौनां याज्यानुवाक्याः ॥ आद्या व्याख्याता (३,३५) ॥ ९ ॥

ऽधातिविहृष्टा। अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि। किमर्थम् ऊतये अवनाय। कीदृशं सवितारं हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम्। यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः। देवता। पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे। कीदृशस्य सवितुः चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः। कीदृशीं सुमतिं महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये। स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीम्प्र सवितुर्हवामहे। सुमतिꣳ सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिꣳ सुमतीवृधो रातिꣳ सवितुरीमहे। प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

देवाय मतिविदे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे छन्दसि परेऽपीति क्रियापदात्परः प्रशब्दः। कीदृशस्य सवितुः सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतिवृत् तस्य संहितायामेतद्दीर्घः। तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य पूर्ववद्दीर्घः ॥ १२ ॥

अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि मह्ये पूजयामि च मह पूजायाम् किमर्थम् देववीतये देवानां तर्पणाय। कीदृशं सवितारं रातिं राति ददातीति रातिः तम् ऊतियूतीत्यादिना कर्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः। सत्पतिं सतां पतिं पालकम्। आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्माण्यनुजानाति आसवस्तम् पचाद्यजन्तः॥ १३॥

सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भव-

रातिᳲ सत्पतिम्महे सवितारमुपह्वये। आसवन्देववीतये॥ १३॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम्। धियाभगम्मनामहे॥ १४॥

अग्निᳲ स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम्। हव्या देवेषु नो दधत्॥ १५॥

त्वित्यर्थः। कीदृशं भगम् आसवम् आसौत्यनुजानाति येन आसवस्तम् धनेन सर्वेभ्यः भाग्यं दातुं शक्यत इत्यर्थः। विश्वदेव्यं देवेभ्यो हितम् धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः॥ १४॥

तिस्रः स्विष्टकृति पुरोऽनुवाक्याः। अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतम्भरविश्वामित्रविरूपदृष्टाः। हे अध्वर्यो त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु किं कुर्वन् समिधानः समिन्धे स समिधानः सन्दीपयन् कीदृशमग्निम् अमर्त्यं मरणधर्मरहितम् सोऽग्निरितः नोऽस्माकं हव्या हवींषि देवेषु दधत् धारयतु अस्य सोऽधिकारोऽस्ति॥ १५॥

सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति सङ्गच्छते देवैः सह हविर्दानाय। कीदृशोऽग्निः हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां वोढा। अमर्त्यः मरणहीनः। उशिक् वष्टि उच्यते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा। दूतः देवानां दूत्यकर्ता। चनोहितः[1]। चन इत्यन्ननाम चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपान्नस्वादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

[1] निरु० ६,१५

यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि। किम् तदाह। हे अग्ने इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय। कीदृशमग्निं दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः। अग्निर्धिया समृण्वति ॥ १६ ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे। देवाँ आ सादयादिह ॥ १७ ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे शक्मना पयः। गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या ॥ १८ ॥

अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप्। यस्या आद्यन्तौ पादौ द्वादशार्णौ द्वितीयोऽष्टार्णः सा पिपीलिकामध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात्। पवमानस्तुतिः। हे पवमान त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि जनेर्ण्यन्ताल्लुङ्। शक्मना। शकनं शक्म शक्लृ शक्तौ मनिन्प्रत्ययः। शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे

विशेषेण धारयामि तृष्णो केन हेतुना गोजीरया जीवनं जीरा वस्य रेफः छान्दसः गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं धारयामि तासां तर्पणत्वात् जीवनत्वात् प्राणिनां जीवनाम्र । कीदृशस्त्वं पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धीरा तया रंहमाणः रंहतद्गत रंहमाणो गच्छन् दृगात्वियाद्यग्नागकतगमभिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयन्ति पुरुषव्यत्ययः धारयतेर्लाङ् लांट उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते छन्दस्युभयथेति यितोऽस्यार्धधातुकत्वे सति णेरनिटीति णिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥ १--२०,१,१८। १--१३,१,६,१।

विभूर्मात्राप्रभुःपित्राश्वोसिहयोस्यत्योसिमयोस्यर्वासिसप्तिरसिवाज्यसिवृषासिनृमणाअसि । ययुर्नामासिशिशु

का० अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णं जपतो विभूर्मात्रेति[१] । तृतीयायां मात्रायामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णं जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ॥ अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीछन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे हे अश्व त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभूः समर्थोऽसि पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभुः समर्थोऽसि इयं वै माताऽसौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददातीति[२] श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति त्वमश्वोऽसि अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः अशूप्रुषीत्यादिना अशेः क्वन्प्रत्ययः अश्नाति वाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः हय गतौ पचाद्यच् । अत्योऽसि अत सातत्यगमने अततीत्यत्यः सततगामी औणादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयति गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् यद्वा मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि । अर्वासि इयर्ति गच्छति अर्वा जामदिभ्यश्चोपपूर्वकेभ्यो वनिब्वनिति वनिप्प्रत्ययः यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सर्पति

सैन्येन सश्चेति सप्तिः सप समवाये क्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी वज गतौ अनेकगतिसूचना पुनःपुनर्गत्युक्तिः यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि अत्यर्थं याति ययुः ययुरश्वोऽश्वमेधीय इत्यभिधानात् यो द्वे चेति उप्रत्ययः । किञ्च नाम्ना शिशुरसि श्यति क्षयं करोति शत्रूनिति शिशुः शः किच्चन्वच्चेति उप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्व मार्गमन्विहि पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः आमदीत्यादिना वनिप्रत्ययः

नामास्यादित्यानाम्पत्वान्विहि देवाआशापालाएतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधायप्रोक्षितꣳरक्षतेहरन्तिरिहरमतामिह

आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ ॥ का० देवा आशापाला इति दक्षिणोऽश्वादि शतमनुचरीजातीयाँस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिना यथासङ्ख्यम् । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्वमनमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकान्वरानादिशति कीदृशान् अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसङ्ख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तस्य तानित्यर्थः. शतं चात्रसङ्ग्रहीतॄणां पुत्रान् क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसङ्ग्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः सङ्गाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखङ्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसङ्ग्रहीतृपुत्राः वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाच्चाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो

१–२०,२,२०।

आशापाला: इति सावित्री: कारयति वीणागानम् पारिप्लवम्प्लपाठम् धृतिहोमं चेत्यादि मेधमिति सूत्रार्थः ॥ देवदेवत्यं यजुः
त्रिष्टुप् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवा यूयमेतमश्वं रक्षत कीदृशं मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम्
राजपुत्रादय एवाशापालाः तदुक्तम् शतं वै तल्पा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति[1] ॥ का० आहवनीयेऽस्तमिते
चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति[1] । अस्तमितेऽकैंऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्रार्थसमुद्धृते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः
प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति । तथा च श्रुतिः संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षाड्श
नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति[2] ॥ चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात् त्रिष्वपि

धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञातायादित्यै

स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । अश्वं प्रत्युच्यते हे अश्व इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु । इह भवान् रमताम् । इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह
यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धरणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥ १ १३,१,६,२ २--१०,४। ३--१३,१,६,२। ४--२०,४,३।

का० काय स्वाहेति वाश्वमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चौणिकीणि चाश्वमेधिकानि[1] ।
चत्वार्यौध्वरिकाण्यौद्ग्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणी-

यामेव समाप्य तथाग्निदीक्षा तत्रोपवेशनाख्या कर्तव्या। सप्ताहं प्रचरन्तीति श्रुतिः। सप्ताहं दीक्षणीया कार्या तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्ग्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेति-कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्तसप्त प्रत्यहं हूयन्ते। काय स्वाहेति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः॥ औद्ग्रभणसञ्ज्ञानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। काय प्रजापतये सुहुतमस्तु कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिस्त्रेधाय। आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे। अदित्यै अखण्डितायै

स्वाहादित्यै मह्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा।

पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा ॥ २० ॥

१---१३,१,७,१।

मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै। सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै। पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे नरन्धिषाय धिष शब्दे इत्यादिर्वैदिकः नरं

॥ माध्यं० श्रा० ॥ ॥ वाज० सं० ॥ ॥ अ० २२ ॥ ॥ श्रु० सू० ॥ ॥ ४१० ॥

दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्णे इगुपधेति कः। त्वष्टे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै तुरीपाय तुर वेगे तस्य रूपं तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे॥ इति औदग्रभणमन्त्राः॥ २०॥

विश्वोदेवस्यनेतुर्मर्त्तोवुरीतसख्यम्। विश्वोरायइषुध्यतिद्युम्नंवृणीतपुष्यसेस्वाहा॥ २१॥

आब्रह्मन्ब्राह्मणोब्रह्मवर्चसीजायतामाराष्ट्रेराजन्यःशूरइषव्योऽतिव्याधीमहारथोजायतान्दोग्ध्रीधेनुर्वो

का० षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति[1]। समस्यां दीक्षणीयायामयं विशेषः प्रत्ययानि चत्वार्यौदग्रभणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्थां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११,६६) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौदग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः॥ व्याख्याता (४,८)॥ २२॥ 1—२०.४,९-१०।

का० कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकालऽएके। कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्यौखायां तथौदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेवा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठतऽइत्युत्सर्गैरुपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले

विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः ॥ लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः । हे ब्रह्मन् राष्ट्रेऽस्मदीये ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम् । राजन्यः क्षत्रियस्तेदृश आजायताम् । कीदृशः शूरः पराक्रमी । शूर विक्रान्तौ शूरयति शूरः । इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः । अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः । महारथः एकः सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः । अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम् । सप्तिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम् । योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधाति पुरन्धिः । रथे तिष्ठति रथेष्ठाः क्विप्

ढानड्वानाशुःसप्तिःपुरन्धिर्योषाजिष्णूरथेष्ठाःसभेयोयुवास्ययजमानस्यवीरोजायतान्निकामेनिकामेनःपर्जन्यो

वर्षतुफलवत्योनओषधयःपच्यन्तांयोगक्षेमोनःकल्पताम् ॥ २२ ॥

सप्तम्या अलुक् रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम् । युवा आ अस्येति पदच्छेदः अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयो सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम् सभायां साधुः सभेयः ढञ्छन्दसीति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । तस्य एयादेशः । किञ्च नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु अभ्यासो वीप्सार्थः । नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु । नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥२२ ॥

का० आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रꣳ सर्वरात्रमावर्तम्[1] । आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्र मुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकोक्तैर्मन्त्रैः । किं कृत्वा आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकव्रताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयान्तपाठोऽत्र क्रियया रात्रेः कात्स्न्येन संयोगः कार्यः ततः प्रथमयामे

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा ॥ २३ ॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहावाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २४ ॥

घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः । एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि एकैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः । एकोत्तरा जुहोतीति[2] श्रुतेः । व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । प्राणादय इन्द्रियदेवाः ॥ २३ ॥

१—२०,४,२१ ।
२—१३,२,१,५ ।

अद्भ्यः स्वाहा वार्भ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा ॥ २५ ॥

वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहाववर्षते स्वाहोग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा शीकायते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहा ह्रादुनीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहो

व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहऽऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः

स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳬं स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः

स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा

वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा

वनस्पतिभ्यः स्वाहापरिप्लवेभ्यः स्वाहाचराचरेभ्यः स्वाहासरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥ ॥ २९ कं० ॥

असवेस्वाहावसवेस्वाहाविभुवेस्वाहाविवस्वतेस्वाहागणश्रियेस्वाहागणपतयेस्वाहाभिभुवेस्वाहाधिपतयेस्वाहा

शूषायस्वाहासꣳसर्पायस्वाहाचन्द्रायस्वाहाज्योतिषेस्वाहामलिम्लुचायस्वाहादिवापतयतेस्वाहा ॥३०॥

मधवेस्वाहामाधवायस्वाहाशुक्रायस्वाहाशुचयेस्वाहानभसेस्वाहानभस्यायस्वाहेषायस्वाहोर्जायस्वाहासहसे ॥ ३१ कं० ॥

स्वाहासहस्यायस्वाहातपसेस्वाहातपस्यायस्वाहाꣳहसस्पतयेस्वाहा॥ ३१ ॥

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥२४॥ अद्भ्यः । जलदेवताः ॥२५॥ वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥२६॥ अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥२७॥ नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठातारः ॥२८॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठातारः ॥२९॥ असवे । असवादयश्च ॥३०॥

वाजायस्वाहाप्रसवायस्वाहापिजायस्वाहाक्रतवेस्वाहास्वःस्वाहामूर्ध्नेस्वाहाव्यश्नुविनेस्वाहान्त्यायस्वाहान्त्यायभौव
नायस्वाहाभुवनस्यपतयेस्वाहाधिपतयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहा ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेनकल्पताꣳस्वाहाप्राणोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहापानोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहाव्यानोयज्ञेनकल्पताꣳ
स्वाहोदानोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहासमानोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहाचक्षुर्यज्ञेनकल्पताꣳस्वाहाश्रोत्रंयज्ञेन
कल्पताꣳस्वाहावाग्यज्ञेनकल्पताꣳस्वाहामनोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहाब्रह्मायज्ञेनकल्पताꣳस्वाहा
ज्योतिर्यज्ञेनकल्पताꣳस्वाहास्वर्यज्ञेनकल्पताꣳस्वाहापृष्ठंयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहायज्ञोयज्ञेनकल्पताꣳस्वाहा॥३३

मघवे । मघ्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥३१॥ वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥३२॥ आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥३३॥ एकस्मै । सङ्ख्याधीशाः । व्युष्टो रात्रिः स्वर्गो दिनम् । रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत्प्रीणातीति¹ श्रुतेः । प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते इज्यते इति भावः । सर्वमिदं यदयमात्मेति श्रुतेः ॥३४॥

१—१३,२,१,६ । २—२०,५,१—२ ।

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे । अश्वमेधाहुतिनाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥ स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १॥

श्रीगणाधिपतये नमः । द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते ॥ का० प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वꣳ हिरण्यगर्भ इति² । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्यसंस्थमहर्भवति तत्र महिमसञ्ज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणामिति वचनात् तयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ व्याख्याता (१३,४)।१

उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रहाहं गृह्णामि ॥ का० एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्[१]। एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा अग्निः सूर्यः दीपस्येव प्रभा ॥ का० यस्तेऽहन्निति जुहोति[२]। पूर्वमहिमानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् ॥ देवदेवत्यं यजुः द्व्यधिका शक्वरी। हे महिमन् यः ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते सम्बभूव उत्पन्नः वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा सम्बभूव दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा सम्बभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

उपयामगृहीतोसिप्रजापतयेत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिःसूर्य्यस्तेमहिमा। यस्तेहन्त्संवत्सरेमहिमासम्बभूव

यस्तेवायावन्तरिक्षेमहिमासम्बभूवयस्तेदिविसूर्य्येमहिमासम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्रजापतयेस्वाहादेवेभ्यः ॥ २ ॥

यःप्राणतोनिमिषतोमहित्वैकइद्राजाजगतोबभूव। यईशेअस्यद्विपदश्चतुष्पदःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥३॥

का० द्वितीयञ्च राजतेन यः प्राणत इति[३]। द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोलूखलेन गृह्णाति ॥ हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप्। तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्दद्मः विधतिर्दानार्थः तृतीया द्वितीयार्थे। तस्मै कस्मै यः प्रजापतिः

१—८,५,२५। २—१०,७,१६। ३—१०,५,२।

प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमिषतो निमेषणं कुर्वतः उपलक्षणमेतत् इह इन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः विश्वस्य एक एव राजा बभूव केन महित्वा महिम्ना भावो महित्वं तेन महित्वेन विभक्तेः पूर्वसवर्णः महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य पादः पदिति पदादेशः द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपे ईशे इति रूपम् अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोसिप्रजापतयेत्वाजुष्टङ्गृह्णाम्येषतेयोनिश्चन्द्रमास्तेमहिमा । यस्तेरात्रौसंवत्सरेमहिमा सम्बभूवयस्तेपृथिव्यामग्नौमहिमासम्बभूवयस्तेनक्षत्रेषुचन्द्रमसिमहिमासम्बभूवतस्मैतेमहिम्नेप्रजापतये देवेभ्यःस्वाहा ॥ ४ ॥

उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि ॥ सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः ॥ का० वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति१ । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति ॥ अष्टिः हे महिमन् रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा सम्बभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा सम्बभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा सम्बभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥ १—२०,७,११ ।

का० युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति[1]। अश्वं रथे युनक्ति॥ मधुच्छन्द दृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री। तस्थुषः विभक्तिर्व्यत्ययः तस्थिवांसः कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति। अत्र आदित्य एव न सूयते असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्माऽआदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै इति[2] श्रुतेः। किम्भूतं ब्रध्नम् अरुषं रोषात क्रुध्यति रुषः इगुपधेति कः न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् परिचरन्तं वैदिककर्मसिध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम्। यस्य ब्रध्नस्य रोचना विभक्तिलोपः रोचनाः दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः॥ ५॥

युञ्जन्तिब्रध्नमरुषञ्चरन्तम्परितस्थुषः । रोचन्तेरोचनादिवि ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्यकाम्याहरीविपक्षसारथे । शोणाधृष्णूनृवाहसा ॥ ६ ॥

का० इतराँश्च युञ्जन्त्यस्येति[3]। इतरान् त्रीनश्वानथ युनक्ति॥ गायत्री अश्वस्तुतिः। ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति। कीदृशौ अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येन तौ काम्यौ कामसम्पादिनौ न ह्येको रथं वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ विपक्षसा पक्ष परिग्रहे असुन्प्रत्ययः पक्षयन्ति शरीरं रक्षन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ यद्वा विरिति शकुनिनाम[4]

१–२०,५,११। २–१३,२,६,१। ३–१०,५,११। ४–निरु०२,६।

वेत्तेर्गतिकर्मण इति यास्कः । वेः पचिपाद्व पचनो यथोक्तो । योषा योषो रक्षो हेषु प्रगल्भो जि हेषा प्रागल्भ्ये ... । वृषाहमा नृम्बहनस्तो वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥ १–२०,५,१४ ।

का० अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति[१] । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टे-ष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि

यद्वातो॑ऽअपो॒ऽअग॑नीग॒न्प्रिया॒मिन्द्र॑स्य त॒न्व॑म् । एतꣳ स्तो॑तर॒नेन॑ प॒था पुन॒रश्व॒मा व॑र्तयासि नः ॥ ७ ॥

वस॑वस्त्वाञ्जन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑सा रु॒द्रास्त्वा॑ञ्जन्तु॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साऽऽदि॒त्यास्त्वा॑ञ्जन्तु॒ जाग॑तेन॒ छन्द॑सा ।

अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अयमर्थः गमः दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः अतो हे स्तोतः अध्वर्यो एतं नाऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय लेटोऽडाटौ पञ्चमलकारे ... प्रत्ययः ॥ ७ ॥ २–२०,५,१५ ।

का० आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ता चैनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्[२] । आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममञ्जन्ति पूर्वादिकायानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेव-त्यानि । हे अश्व वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु । रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ।

आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु ॥ का० अभ्यज्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति[1] । महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धयोः पुच्छे चावध्नन्ति महिषी शिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन् प्रवयति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः । भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः ॥ का० अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छन्ति लाजीञ्छाचीनिति । सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्षणाय । अश्वो नात्ति चेत् जले प्रक्षेपः ॥ लाजीन् अश्वदैवत्यं यजुः । लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः

भूर्भुवः स्वर्लाजीँ३ञ्छाचीँ३न्यव्ये गव्य एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः । किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजं किम्वावपनं महत् ॥ ९ ॥

सक्तूनां समूहः शाचीन् यवाग्वं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः हे देवा एतदन्नमत्त भक्षयत हे प्रजापते एतदन्नमद्धि भक्षय येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः सम्बोध्यते ॥ ८ ॥

१—२०,५,१६ । २—२०,५,१८ ।

का० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति[3] । यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति ॥ ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतार्श्चतस्रोऽनुष्टुभः । स्विदिति वितर्के एकः असहायः कः चरति गच्छति । उ पादपूरणः कः स्वित् विनष्टः सन्पुनर्जायते उत्पद्यते । किं स्वित् हिमस्य भेषजमौषधम् । किं स्वित् महत् आवपनम् आ समन्ता दुप्यते यस्मिं स्तदावपनस्थानम् ॥ ९ ॥

३—२०,५,२० ।

का० सूर्यं इत्यावह[1] । होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति ॥ सूर्योऽत्रहाणो गच्छन्न अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः । असौ वाऽआदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्त इति[2] श्रुतेः । चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्त इति (११) श्रुतेः । हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः । अग्निर्हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्त इति (१०) श्रुतेः । भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन्प्रतिष्ठां धत्तः । अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठतीति (१२) श्रुतेः ॥ १० ॥ १—२०,५,२१ । २—१३,२,६,१० । ३—२०,५,२१ ।

सूर्य्यऐकाकीचरतिचन्द्रमाजायतेपुनः । अग्निर्हिमस्यभेषजम्भूमिरावपनम्महत् ॥ १० ॥

काꣳस्विदासीत्पूर्वचित्तिः किꣳस्विदासीद्बृहद्वयः । काꣳस्विदासीत्पिलिप्पिला काꣳस्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

का० होता ब्रह्माणं काꣳस्विदासीदिति[1] । होता ब्रह्माणं पृच्छति ॥ पूर्वं चित्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् महत् वयः पक्षी किꣳस्वित् आसीत् । पिलिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥ ४—२०,५,२१ ।

का० द्यौरिति प्रत्याह[4] । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति ॥ पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणि-

नामिष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे इति(१४) ॥ अश्वः बृहद्वयः आसीत् अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते अश्वमेधेन वयसैव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला पिच्छिला भवति । श्रीर्वै पिलिप्पिलेति (१६) श्रुत्या अवन्त्येनामिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२॥

१—२०,६,०। २—१३,२,७,२।

वायुष्ट्वा पचतैरवत्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः शल्मलिर्वृद्ध्या । एष स्य राथ्यो वृषा पड्भिश्चतुर्भिरेदगन्ब्रह्मा

कृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

का० अश्वप्रोक्षणमङ्गारस्त्वा वायुष्टेति[1] । अङ्गारस्त्वौषधीभ्य इति प्राक्तनमन्त्रेण वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि । हे अश्व वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु वायुसंयोगादग्निः ग्रीष्मं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । अग्निर्वा असितग्रीव इति[2] श्रुतेः । कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे इति वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शाल्मलिः वृद्धिविशिष्टा वृद्ध्या त्वामवतु शाल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्धत इति (४) श्रुतेः ॥ किञ्च स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव वा अगन् आगतः आ इदगादिति पदच्छेदः अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति

चतुर्भिश्च गच्छतीति चतुर्गृहयाम । तथाच श्रुतः । तस्माद्दश स्त्रिभिर्मिदृत्यथ युक्तः सर्वैः षड्भिः सममायुतइति (५)। पदश्चन्दस्य डान्तत्वं छान्दसम् । किञ्च अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन्स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । चन्द्रमा वै ब्रह्माकृष्णश्चन्द्रमसएनं पारदद्दातीति श्रुतः (७) । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावाय नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

अश्वदेवत्यानुष्टुप् । सम्पूर्वः श्यतिः शोभनार्थः रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवतीति (८) श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अग्निः संशितः विभक्तिव्यत्ययः । अप्सु-

संशितो रश्मिना रथः संशितो रश्मिना हयः । संशितो अप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

स्वयं वाजिँस्तन्वं कल्पयस्व स्वयं यजस्व स्वयं जुषस्व । महिमा तेऽन्येन न सन्नशे ॥ १५ ॥

योनिर्वा अश्व इति (९) श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा परिवृढः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । सोम-पुरोगममेवैनत् स्वर्गं लोकं गमयतीति (१०) श्रुतेः ॥ १४ ॥

आश्वी विराट् । हे वाजिन् स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व । स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीति (११) श्रुतेः । स्वाराज्यं तवास्तीति भावः अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति स्वयं जुषस्व दृष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन महिम्ना न सन्नशे न सन्नश्यते न व्याप्यते नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः तलोपि यलोपि नशि रूपम् ॥ १५ ॥

आर्षी त्रिष्टुप् । हे अश्व अस्माभिर्यत्त्वं सञ्ज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि न च रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सु गेभिः सुगैः सुदुरोरधिकरणऽइति गमेर्डप्रत्ययः साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्-प्रति एषि गच्छसि । किञ्च सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते तिष्ठन्ति यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु सवितैवैनं स्वर्गे लोके दधातीति (१२) श्रुतेः ॥ १६ ॥ १—२०,६,८ ।

नवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँ२॥ऽइदेषिपथिभिःसुगेभिः।यत्रासतेसुकृतोयत्रतेययुस्तत्रत्वादेवःसवितादधातु१६

अग्निःपशुरासीत्तेनायजन्तसएतंलोकमजयद्यस्मिन्नग्निःसतेलोकोभविष्यतितज्जेष्यसिपिबैताअपः । वायुः

पशुरासीत्तेनायजन्तसएतंलोकमजयद्यस्मिन्वायुःसतेलोकोभविष्यतितज्जेष्यसिपिबैताअपः । सूर्य्यःपशुरासी

का० उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति[१] । अपां पेरुरसीति प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरासीदिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृ-ह्णातीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व ! स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः

प्रोक्षणीरपः पिब । तथा च श्रुतिः यावानग्नेर्विजयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाहेति (१२) ॥ वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

का० परिपश्वव्यं हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः[१] । परिपश्वव्यं स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति एकामश्वसञ्ज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ॥ त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभि-

त्तेनायजन्तसएतंल्लोकमजयद्यस्मिन्त्सूर्य्यःसतेलोकोभविष्यतितञ्जेष्यसिपिबैताअपः ॥ १७ ॥

प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानायस्वाहा । अम्बेअम्बिकेम्बालिकेनमानयतिकश्चन । ससस्त्यश्वकःसुभद्रि

काङ्काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

१—२०,६,११ । २—२०,६,१२ ।

राहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथा च श्रुतिः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवतीति ॥ का० वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति[२] । सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पात्रेजनीहस्ताः पशून्प्रति नयन्नमस्ते आतानेति प्राकृतं मन्त्रमम्बे० इत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके नामान्ये-

तानि कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते सस् स्वप्ने अदादिः मद्गमनेऽश्वोऽन्या-मादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः । किंभूतां सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम् तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे अम्बालेऽम्बिके पूर्वे इति प्रकृतिभावः ॥ १८ ॥

१—२०, ६, १३,

गणानान्त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम ।

आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥ १९ ॥

का० अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति[1] । सर्वाः पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति सव्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गः तत्रैवम् प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधिनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । हे अश्व वयं त्वां हवामहे आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणानां

मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप अश्व मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः ॥ का० प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति[1] । प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते ॥ अश्वदेवत्यम् । हे अश्व गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट त्वं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १९ ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २० ॥

पूर्वमन्त्रशेषः । तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां सम्प्रसारयाव तत्र द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः ॥ का० अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोकइति[2] । अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्टाद्वाच्छादनचर्मं वासोऽधीवासः ॥ अश्वदेवत्यम् । अश्वर्युर्वदति । हे अश्वमहिष्यौ युवां स्वर्गे लोके ऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम् ऊर्णुञ् आच्छादने एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्तीति श्रुतिः[3] ॥ का० अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति[4] । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥ अश्वदेवत्यम् । वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु कीदृशोऽश्वः वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

[1] —२०,६,१४ । [2] —२०,६,१५ । [3] —१३,२,८,५ । [4] —२०,६,१६ ।

का० उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते१ ॥ अश्वदैवत्या गायत्री । हे वृषन् सेक्तः अश्व महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय कीदृश्याः उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थ्री तस्याः । कथम् तदाह अञ्जिं लिङ्गं सञ्चारय अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जि लिङ्गम् लिङ्गं योनौ प्रवेशय योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रिया जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥२१॥ १—१०,९,१७। २—१०,९,१८।

उत्सक्थ्या अव गुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन्। य स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

यकासकौ शकुन्तिकाहलगिति वञ्चति । आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

का० अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याᳬं हये-हयेऽसावित्यामन्त्र्य-मन्त्र्य २। अध्वर्य्वादयः पञ्च हये-हयेऽसाविति सम्बुद्ध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं सम्मुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसम्बन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेतीत्यर्थः ॥ कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती अन्या नवानुष्टुभः । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति अकच् कुत्सायाम् । अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका अल्पे इति कन् । अङ्गुल्या योनिं प्रदेशयन्नाह । यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम् हले हले इति शब्दयन्तो वञ्चति गच्छति । स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हल-

हलाशब्दो भवतीत्यर्थः। गभे वर्णविपर्यय आर्षः भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति पस इति पसतेः स्पृयतिकर्मण इति[1] यास्कः पुंस्त्वजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं चरति यद्वानुकरणम् गलगलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥ 1—निरु० ५,१६।

कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह। अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह। हे अध्वर्यो यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पचीव विवक्षतः

यकोसकौशकुन्तकआहलगितिवञ्चति। विवक्षतइवतेमुखमध्वर्योमानस्त्वमभिभाषथाः॥ २३ ॥

मातांचतेपिताचतेग्रंवृक्षस्यरोहतः। प्रतिलामीतितेपितागभेमुष्टिमतंसयत्॥ २४ ॥

वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते। अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

ब्रह्मा महिषीमाह। महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् तांस अलङ्कृतौ चुरादिः लिङ्गमुत्थानेनालंकरोति वा। किं कुर्वन् प्रतिलामीति वदन्निति शेषः तिल स्नेहने तव भोगेन स्निह्यामीति वदन्। एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

सानुचरो महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह। हे ब्रह्मन् ते तव माता ते पिता च यदि हयस्य हयविकारस्य अश्वकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पन्नेरिति तवापि तुल्यम्। यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति न्यायात्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः। एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यतइति शेषः। हे ब्रह्मन् त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि॥ २५

उद्गाता वावातामाह। कश्चिन्नरं प्रत्याह। हे नर एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु। कथमिव गिरौ भारं हरन्निव

मातार्चतेपितार्चतेग्रेंवृक्षस्यक्रीडतः। विवक्षतइवतेमुखंब्रह्मन्मात्वंवदोबहु॥ २५॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयगिरौभारꣳहरन्निव। अथास्यैमध्यमेधताꣳशीतेवातेपुनन्निव॥ २६॥

यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु। कथमूर्ध्वा कार्या तदाह अथेति निपातो यथार्थः यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह शीते वाते पुनन्निव यथा शीतले मार्गे वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः॥ २६॥

वावाताज्ञातारं प्रत्याह। भवतोऽप्येतत्समानम्। हे नर एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु गिरौ भारमिति पूर्ववत्। अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजतु कम्पताम् एजृ कम्पने लोट्। शीते वाते उक्तम्॥ २७॥

होता परिवृक्तामाह। यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलं च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् तंस उपक्षये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते। लिङ्गस्य स्थूलत्वात् योनेरल्पत्वात् वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः।

ऊर्द्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौभारꣳहरन्निव। अथास्यमध्यमेजतुशीतेवातेपुनन्निव॥ २७॥

यदस्याअꣳहुभेद्याःकृधुस्थूलमुपातसत्। मुष्काविदस्याएजतोगोशफेशकुलाविव॥ २८॥

यद्देवासोललामगुम्प्रविष्टीमिनमाविषुः। सक्थ्नादेदिश्यतेनारीसत्यस्याक्षिभुवोयथा॥ २९॥

तत्र दृष्टान्तः गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते। कृध्विति ह्रस्वनाम[1]। कीदृश्या अस्याः अंहुभेद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः अंहुर्भिद्यते यस्या वा॥ २८॥

[1] निघ० ३, २,९।

परिवृक्ता होतारमाह। यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ

प्रविशयन्ति । अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽपंये वेशे भागे वृद्धौ स्पृहे बधे । इत्युक्तेरवावधातुः प्रवेशनार्थः लुङ् छन्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लुङ् व्यवहिताश्चेति प्रोपसर्गेण व्यवधानम् । ललामिति सुखनाम ललामं सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं ष्टीम क्लेदे विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् अत इनिठनाविति अस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीड़िनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सत्यस्याक्षिभुवो यथेति सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षम् एकं च श्रोत्रग्राह्यम् अपरम् । सत्यस्य अक्षिभुवः पञ्चमी तृतीयार्थे । यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यते इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये चक्षुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ ३० ॥

यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किन्तु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात् क्षत्ता पालागलीमाह । सुपां सुलुगित्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातनादर्यो वैश्यो जार

उपपतिर्यस्याः सा अर्यजारा । शूद्राचामहत्पूर्वाज्जातिरिति शूद्राज्जात्यर्थे टाप् । वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायति पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः अशनायोदन्येति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

याताऽगलो क्षत्तारमाह । यदा हरिणी यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते इदं भवतोऽपि तुल्यम् इत्याविर्भावः अन यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्यायाः जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥ १—२०,६,२१

यद्धरिणोयवमत्तिनपुष्टम्बहुमन्यते । शूद्रोयदर्यायैजारोनपोषमनुमन्यते ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णोअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यवाजिनः । सुरभिनोमुखाकरत्प्रणआयूंषितारिषत् ॥ ३२ ॥

का० महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः । महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृचत्वारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः ॥ वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप् । वयमध्वर्य्वादयः अकारिषम् कार्षं कृतवन्तः वचनव्यत्ययः अश्लीलभाषणमिति शेषः किमर्थम् अश्वस्य संस्कारायेति शेषः अश्वसंस्काराया श्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः आदृगमहनेति किप्रत्ययः दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा तस्य अन्येभ्योऽपि दृश्यतइति वनिप् प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्यादिति धातोराकारः । जिष्णोः जयनशीलस्य । वाजिनः वजति

गच्छति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी । तस्य च नोऽस्माकं सुखा सुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ इति शेषः अश्लील-भाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि सुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः । तथा च श्रुतिः सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनत इति[1] । सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः । किञ्च नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्द्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु लेटि रूपम् ॥३२॥

का० तिस्रः पत्न्योऽसि पथान् कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसङ्ख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम्[2] । गायत्री त्रिष्टुबिति षडृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः शल्यवासिकाधिश्रमतसङ्ख्याभिः

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः । विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः मार्गान् कुर्वन्ति सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य-वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्योष्णिक् । हे अश्व गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः असि-पथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

यास्ताः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यः षट्पदाः याः त्रिपदाः याः चतुष्पदाः याः द्विपदाः ता द्वे पदे यासां चतस्रोऽनुष्टुभः । छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

[1]—१३,२,८,८ । [2]—२०,७,१ ।

महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शक्वर्य ऋचः। रैवत्यः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रैवती। विश्वाः सर्वाः आशा दिशः। कीदृश्य आशाः प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति वनिप् ऋन्नेभ्य इति ङीप् वनो रचेति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्। मेघे भवा मेघ्यः पूर्वसवर्णः मैघोत्या विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि। एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः। मैघीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया। देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः। अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

हे अश्व नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसा इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा। कीदृश्यो नार्यः पत्न्यः पत्युर्नो यज्ञसंयोगइति नकारः यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः। किञ्च देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः। त्र्यः सूच्यो भवन्ति। लोहमय्यो रजता हरिण्यो

दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्तीति[1] श्रुतेः । सूचीनां दिग्रूपत्वादश्वसंस्कारचमत्वम् ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः युजः युज्यन्ता युजः संयुता एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमा रेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु सिमा-शब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

॥ व्याख्याता(१०,३२) ॥ ३८ ॥

का० अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाच्छ्यतीति[2] । षडृचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय वपाया

कुविदङ्गयवमन्तोयवञ्चिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूय । इहेहैषाङ्कृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमउक्तिंयजन्ति ॥ ३८ ॥

कस्त्वाच्छ्यतिकस्त्वाविशास्तिकस्तेगात्राणिशम्यति । कउतेशमिताकविः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्तऋतुथापर्वंशमितारोविशासतु । संवत्सरस्यतेजसाशमीभिःशम्यन्तुत्वा ॥ ४० ॥

अभावात् उदरमध्यस्य स्थानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः ॥ अश्वदेवत्याः षडृचः आद्या गायत्री । हे अश्व कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छ्यति छिनत्ति छो छेदने लट् ओतः श्यनीति । हे अश्व कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

१—१३,२,१०,६ । २—२०,७,६ ।

पश्चानुष्टुभः । हे अश्व ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले-काले ते तव पर्व पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः

विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किञ्च ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषीति कोशः । किञ्च अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं लिश अल्पीभावे विशेषेणाल्पमङ्गम् ततसूदयन्तु सन्दधतु सूद निरासे अत्र सन्धानार्थः व्यर्थं मास्तु ॥ ४१ ॥

अर्धमासाः परूंषि ते मासा आच्छ्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टं सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

दैव्या अध्वर्यवस्त्वा च्छ्यन्तु वि च शासतु । गात्राणि पर्वशस्ते सिमाः कृण्वन्तु शम्यन्तीः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं वायुश्छिद्रं पृणातु ते । सूर्यस्ते नक्षत्रैः सह लोकं कृणोतु साधुया ॥ ४३ ॥

देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसम्बन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व त्वा त्वामाच्छ्यन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च चकारो भिन्नक्रमः हविः कुर्वन्तु किञ्च ते तव गात्राणि विभक्तिव्यत्ययः गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कृञ् करणे स्वादिः कीदृश्यः सीमाः शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व ते तव

छिद्रं पृणातु वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु यत् न्यूनं तत्पूरयन्तु । किञ्च नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधु समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु सुपां सुलुगित्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

हे अश्व ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु । अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु । अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु अस्थिदधीति अस्यानुवृत्तौ छन्दस्यपि दृश्यत इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः । मज्जभ्यः

श॒न्ते प॑रे॒भ्यो गात्रे॑भ्यः॒ शम॒स्त्वव॑रेभ्यः । शम॒स्थभ्यो॑ म॒ज्जभ्यः॒ शम्व॑स्तु त॒न्वै॑ तव ॥ ४४ ॥

कः स्वि॑देका॒की च॑रति॒ क उ॑ स्विज्जायते॒ पुनः॑ । कि॒ꣳ स्वि॑द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं कि॒म्वा॑वप॑नम्म॒हत् ॥ ४५ ॥

सूर्य्य॑ एका॒की च॑रति च॒न्द्रमा॑ जायते॒ पुनः॑ । अ॒ग्निर्हि॒मस्य॑ भेष॒जम्भूमि॑रा॒वप॑नम्म॒हत् ॥ ४६ ॥

पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु किम्बहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शम् सुखमेवास्तु । षष्ठी चतुर्थ्यर्थे आशिषि वा चतुर्थी । उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

का० प्रागुपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्[१] । वपाहोमात्प्राक् च चतुर्ऋग्भिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः ॥ अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः आद्यास्तस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च अनुष्टुभः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता (९) ॥ ४५ ॥ ॥ व्याख्याता (१०)॥ ४६ ॥ १—२०,७,१।

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः स्विदिति तर्के सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि ॥ समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् प्रियस्थिरेत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणम् परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः

किᳪस्वित्सूर्यसमञ्ज्योतिः किᳪसमुद्रसमᳪसरः । किᳪस्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमञ्ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमᳪसरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ३ऽ ॥ ४९ ॥

१ – २०, ७, ११ ।

सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

का० ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराच्चतुक्तं मिथः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते ॥ ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि देवानां सखा देवसखः राजाहःसखिभ्यष्टच् हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जानासि गमेर्लिट् ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह

विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः यजैः सः तेषु त्रिषु पदे विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टस्तुत नेति प्रश्नो प्लुतः ॥ ४९ ॥

उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि किमेतावदेव जानामि किन्तु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः खल्वयमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्यैमि परिगच्छामि सर्वं जानामि किम्पुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥५०॥

अपितेषुत्रिषुपदेष्वस्मियेषुविश्वम्भुवनमाविवेश। सद्यःपर्यैमिपृथिवीमुतद्यामेकेनाङ्गेनदिवोअस्यपृष्ठम् ॥ ५० ॥

केष्वन्तःपुरुषआविवेशकान्यन्तःपुरुषेअर्पितानि । एतद्ब्रह्मन्नुपवल्हामसित्वाकिंस्विन्नःप्रतिवोचास्यत्र ॥ ५१॥

पञ्चस्वन्तःपुरुषआविवेशतान्यन्तःपुरुषेअर्पितानि । एतत्त्वात्रप्रतिमन्वानोअस्मिनमायया भवस्युत्तरोमत् ॥ ५२॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन् पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु लट् इदन्तो मसि । अत्र प्रश्ने किं स्वित् । त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि वच उमिति लेटि छान्दस उम् लेटोऽडाटाविति चाडागमः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि प्राणात्मनामन्योऽन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः न चात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते न प्राणानन्तरेणात्मेति बह्वृच श्रुतेः यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । उद्गातः अहमत्र प्रश्ने त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः । किञ्च मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि मत्तो बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

काऽस्विदासीत्पूर्वचित्तिः किꣳस्विदासीद्बृहद्वयः । काऽस्विदासीत्पिलिप्पिला काऽस्विदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वऽआसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥

कऽईमरे पिशङ्गिला कऽईं कुरुपिशङ्गिला । कऽईमास्कन्दमर्षति कऽईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

का० पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति१ । ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वौक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्भिर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः ॥ होताध्वर्युं पृच्छति व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥ व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥ १—२०,७;१२ ।

अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः अरे होतः का च पिशङ्गिला का च कुरुपिशङ्गिला कश्च आस्कन्दं

यमुलन्तः आस्कन्द्य उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति ऋष गतौ तुदादिः व्यत्ययेन शप् कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अरे अध्वर्यो अजा पिशङ्गिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशङ्गिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशङ्गिला माया विश्वं ग्रसते रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् सेधा कुरुपिशङ्गिला कुरुशब्दोऽनुकरणे पिश अवयवे इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः कुरु इति शब्दानुकुर्वाणा पिशान्मूलाद्यवयवान् गिलति.पिशङ्गिला मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आक्रन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

अजारे पिशङ्गिला श्वावित्कुरुपिशङ्गिला । शश आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां वि सर्पति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७

का० उत्तरौ च कत्यस्येति[१] । उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्भिः संवदेते ॥ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि का सङ्ख्या यासां ताः कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः धकारस्य द्वित्वमार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा यज्ञावेदित्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छम् पृच्छामि पृच्छतेर्लङ् अडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ-ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥ १—२०,७,१२ ।

उद्गाता प्रत्याह। एसमङ्ख्याया अन्तसङ्ख्यामाह अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अङ्गानि सर्वेषामङ्गानां षड्सात्मत्वात् षडेवाङ्गानीत्यर्थः। अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगण्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति। तथा हि। गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् अतिशक्वरी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् शक्वरी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम्। होमाः अशीतिः अश्वमेधएकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निष्ठे मध्यम-

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः। यज्ञस्य ते विदथा प्र ब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्। कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

यूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् अशीति होमाः। ह स्फुटं तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिधः उक्ताः यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि। किञ्च सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति। हे ब्रह्मन् अस्य भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं नह्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते नह बन्धने। अत्र बन्धनार्थः औणादिक इञ् प्रत्ययः भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति। द्यावा-

पृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद। बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः जनेस्त्रप्रत्ययः। यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे जनसनखनक्रमगमो विडिति विट्प्रत्ययः विड्वनोरनुनासिकस्ये ति नकारस्यात्वम् प्रथमा द्विवीयार्थो यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः॥ ५९॥

ब्रह्मा प्रत्याह। अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि विदो लटो वा परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः। द्यावा-

वेदाहमस्यभुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्। वेदसूर्यस्यबृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसंयतोजाः ॥६०॥

पृच्छामित्वापरमन्तम्पृथिव्याःपृच्छामियत्रभुवनस्यनाभिः। पृच्छामित्वावृष्णोअश्वस्यरेतःपृच्छामिवाचःपरमंव्योम॥ ६१॥

इयंवेदिःपरोअन्तःपृथिव्याअयंयज्ञोभुवनस्यनाभिः। अयꣳसोमोवृष्णोअश्वस्यरेतोब्रह्मायंवाचःपरमंव्योम॥ ६२॥

पृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि। बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद। अथो अपि च यतोजां चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः॥ ६०॥

का० यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति[१]। यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति॥ हे अध्वर्यो पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि द्विकर्मकः। यत्र यस्मिन् स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि। वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि। वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परमंमुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि॥ ६१॥

१—२०, ७, १४।

का० इयं वेदिरित्यध्वर्युः[१]। अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह। इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः वेदेः स पृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः। भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतेः। वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्याज्जातेत्यर्थः। अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः॥ ब्रह्मोद्यं समाप्तम्॥ ६२॥ १—२०,७,१५।

स्वर्भूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च। उदिति ब्रह्मोद्यं सम्प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं

सुभूः स्वयम्भूः प्रथमोन्तर्महत्यर्णवे। दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः॥ ६३॥

होता यक्षत्प्रजापतिꣳ सोमस्य महिम्नः। जुषतां पिबतु सोमꣳ होतर्यज॥ ६४॥

महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यस्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूरिति[२] श्रुतेः। प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप्। ह इति प्रसिद्धम् प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् कीदृशः सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वेच्छाधृतशरीरः कीदृशं गर्भम् ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य स ऋत्वियः प्राप्तकालम् यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः॥ ६३॥ २—१३,५,२,२३। २—१३,५,२,२३।

महिम्नः प्रैषः। होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैष इति[१] श्रुतेः। आर्षी गायत्री। महिम्नः सोमस्य अश्वमेधस्य सोमग्रहस्य

सम्बन्धिन प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु। हूयमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च। हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ६४ ॥ १-१३,५,२,२३।

पूर्वस्य महिम्नो याज्या। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति श्रुतेः। व्याख्याता (१०,२०) ऋगियम् ॥ ६५ ॥

॥ श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

प्रजापते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ रू॒पाणि॒ परि॒ ता ब॑भूव। यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ ६५ ॥

॥ इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अश्व॑स्तूप॒रो गो॑मृ॒गस्ते प्रा॑जाप॒त्याः कृ॒ष्णग्री॑व आग्ने॒यो र॒राटे॑ पु॒रस्ता॑त्सारस्व॒ती मे॒ष्य॒धस्ता॒द्धन्वो॑राश्वि॒नाव॒धोरा॑मौ

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासम्बन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते ॥ तत्राश्वमेधे एकविंशतियूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसञ्ज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः। तान्देवतासम्बन्धकथनपूर्वकमाह। अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः। अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवताः, ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः ॥ आग्नेयो नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः। एवमग्रेऽपि यो यद्दैवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयः। हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषी बन्ध०। आश्विऽग्निदैवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपायेन बन्धनीयः।

नावधारामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां बन्ध्यः । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे बन्ध्यः । यमदैवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ त्वष्टृदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योरूर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभन-कर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानुक्तेः ॥ एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते । कृताङ्कस्य शरीरं तरणाय तुम्बीफलवद्रज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम् ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराटइत्याद-

बाह्वोः सोमापौष्णः श्यामो नाभ्याᳪं सौर्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः

पुच्छ इन्द्राय स्वपस्याय वेहद्वैष्णवो वामनः ॥ १ ॥

१—१३,५,१,१५ । २—१७,५,१,१५ ।

योऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सम्बद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसङ्ख्याकाः शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभत इति[1] श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसङ्ख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश-पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युञ्जन्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश-पञ्चदशैते पशवः एकैकस्यैकादशिनः । एवं मध्यमयूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश-षोडश पशवो भवन्ति षोडश-षोडशेतरेष्विति[2] श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूपएव नियोज्याः। ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपक्षसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदेवत्याः मध्यमयूपएव। शितिं कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव। शितिबाहुः श्वेतपर्वपादः अन्यतः शिति-

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः

समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती

स्थूलपृषती तामैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

बाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः शिती धवलमेचकौ एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदैवत्याः मध्यमे एव ॥ अथ द्वितीययूपे। पृषती विचित्रवर्णविन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रविन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रविन्दुयुक्ता एते स्त्रोपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्ध वालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिसदृशवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये । श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च हृद्ये चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदेवताः द्वितीये । अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदेवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा

नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालो

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वती-देवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्ण कर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः भास्व पुच्छ

सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये। पञ्चदश पूर्णाः॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वेदेवदेवताश्चतुर्थे। रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे। अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे। सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे। एवं पञ्चदश॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालच्छाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

हकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनां रोहिता रुद्राणां श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे। शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रुवस्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे। रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे। श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते छिद्र निर्व्यथनं रोकः। ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे॥ अथ षष्ठे यूपे। नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

शुद्ध वालः शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः मणिवत्स्थवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये। श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता द्वितीये। कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्छिद्रे च हृद्ये चेति विश्वोक्तेः कर्णाश्छिद्रसहश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् यामाः यमदेवताः द्वितीये। अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः। एते द्वितीये पञ्चदश॥ अथ तृतीये यूपे। नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदेवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः॥ ३॥

शुद्धवालःसर्वशुद्धवालोमणिवालस्तआश्विनाःश्येतःश्येताक्षोऽरुणस्तेरुद्रायपशुपतयेकर्णायामाअवलिप्तारौद्रा

नभोरूपाःपार्जन्याः॥ ३॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्तेमारुताःफल्गूर्लोहितोर्णीपलक्षीताःसारस्वत्यःप्लीहाकर्णःशुण्ठाकर्णोऽध्यालो

पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये। फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः ताास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वती-देवतास्तृतीये। प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः अन्येषामपि दृश्यतइति संहितायां दीर्घः शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्ण कर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवतास्तृतीये। कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः आञ्ज पुण्ड्र

सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा ते त्रय उषस्याः उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो

ह्रकर्णास्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाᳪ रोहिता रुद्राणाᳪ श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश ॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालच्छाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुतास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते छिद्रं निर्व्यथनं रोकः ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे ॥ अथ षष्ठे यूपे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बह्वन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे। शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे। कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे। एवं पञ्चदश॥ अथ सप्तमे यूपे। श्यामाः धूम्रवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे॥ ७॥

उन्नतऋषभोवामनस्तऐन्द्रवैष्णवाउन्नतःशितिबाहुःशितिपृष्ठस्तऐन्द्राबार्हस्पत्याःशुकरूपावाजिनाःकल्माषा

आग्निमारुताःश्यामाःपौष्णाः॥ ७॥

एताऐन्द्राग्नाद्विरूपाअग्नीषोमीयावामनाअनड्वाहआग्नावैष्णावशामैत्रावरुण्योन्यतएन्योमैत्र्यः॥ ८॥

कृष्णग्रीवाआग्नेयाबभ्रवःसौम्याःश्वेतावायव्याअविज्ञाताअदित्यैसरूपाधातेवत्सतर्योदेवानाम्पत्नीभ्यः॥ ९॥

एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवत्याः सप्तमे। द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे। वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे। वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे॥ अथाष्टमे यूपे। अन्यतएन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे॥ ८॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे। बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे। श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्या अष्टमे। अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे। अथ नवमे। सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे। वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णाः भौम्याः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे। धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरीक्षदेवत्याः नवमे। बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे।

कृष्णाभौमाधूम्राआन्तरिक्षाबृहन्तोदिव्याःशबलावैद्युताःसिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

धूम्रान्वसन्तायालभतेश्वेतान्ग्रीष्मायकृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदेपृषतोहेमन्तायपिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

त्र्यवयोगायत्र्यैपञ्चावयस्त्रिष्टुभेदित्यवाहोजगत्यैत्रिवत्साअनुष्टुभेतुर्यवाहउष्णिहे ॥ १२ ॥

अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे। सिध्माः सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥ श्वेतान् त्रीन्ग्रीष्माय दशमे। कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे। दशमे। अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे। पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन्हेमन्ताय एकादशे। पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्यै द्वा० ॥ अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

पष्ठवाही विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्यान्ता उच्यन्ते । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः ॥ अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृश्नयः तनुकाया

विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० ॥ अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः सञ्चदश पशव

उक्ताः सञ्चरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः

स\ꣳसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च० ॥ अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते सञ्चराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अथ सप्तदशी । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भं जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये। आलभते नियुनक्ति सप्त०। वातसमूहो वात्या तया सह वर्त्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त०। बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त०। संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त०। अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उन्नतास्तूपराएता:ऐन्द्राग्ना:प्राशृङ्गामाहेन्द्राबहुरूपावैश्वकर्मणा: ॥ १७ ॥

धूम्राबभ्रुनीकाशा:पितॄणाᳬसोमवताम्बभ्रवोधूम्रनीकाशा:पितॄणाम्बर्हिषदाङ्कृष्णाबभ्रुनीकाशापितॄणा

मग्निष्वात्तानाङ्कृष्णापृषन्तस्त्रैयम्बका: ॥ १८ ॥

अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् ॥ अथैकोनविंशतितमी एताः कर्बुरास्तूपर ऐन्द्राग्नाः एकोन०। प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशृङ्गयुता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन०। बहुरूपास्तयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

अथ पित्र्योद्दिष्टदेवतापशवः। धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्तयः पशवः सोमवतां पितॄणां

नियोज्याः एकोन०। बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितॄणामेकोन० ॥ अथ विंशे यूपे। कृष्णाः बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे। कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

अथ शुनासीरीयपशवः। तत्र सञ्चराः आग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः। तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे। बभ्रवः सौम्याः विंशे। उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे ॥ अथैकविंशे यूपे। वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे। श्यामाः पौष्णाः एक०। एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक०। श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक०। श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः। इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

उक्ताःसञ्चराएताःशुनासीरीयाःश्वेतावायव्याःश्वेताःसौर्याः ॥ १९ ॥

वसन्तायकपिञ्जलानालभतेग्रीष्मायकलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदेवर्तिकाहेमन्तायककराञ्छिशिरायविककरान् ॥ २० ॥

अथारण्याः पशव उच्यन्ते ॥ अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश-त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः ॥ अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे नाडीषु क्षुधिसशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितदानिति। ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् ॥ अत्र शेषामारण्यजीवनाधिपदा-

मामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः आटवीकेभ्यश्च लक्षणीयाः ॥ तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान्वसन्ताय आलभते नियुनक्ति। त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय। तित्तिरीन् त्रीन्वर्षाभ्यः। वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे। ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय॥ अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय। त्रीन्विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्वरुणाय नाक्रान् २१।

सोमाय हꣳसानालभते वायवे बलाकाइन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्मित्राय मद्गून्वरुणाय चक्रवाकान् ॥ २२ ॥

अग्नये कुटरूनालभते वनस्पतिभ्य उलूकानग्नीषोमाभ्यां चाषानश्विभ्यां मयूरान्मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् ॥ २३ ॥

त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून्समुद्रायालभते। त्रीन्मण्डूकान्भेकान्पर्जन्याय। त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः॥ अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः। त्रीन्कुलीपयान् जलजान्मित्राय। त्रीन्नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

त्रीन् हंसान्सोमाय। तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे ॥ अथ चतुर्थेऽवकाशे। त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्यां। त्रीन्मद्गून् जलकाकान्मित्राय। त्रीन् चक्रवाकान्वरुणाय ॥ २२ ॥

त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये। ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः॥ अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ। त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥२३॥

त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय॥ अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय। कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे। तिस्रो गोषादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः। तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः। त्रीन्पारुष्णसञ्ज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥२४॥

सोमायलवानालभतेत्वष्ट्रेकौलीकान्गोषादीर्देवानाम्पत्नीभ्यःकुलीकादेवजामिभ्योऽग्नयेगृहपतयेपारुष्णान् ॥२४॥

अह्नेपारावतानालभतेरात्र्यैसीचापूरहोरात्रयोःसन्धिभ्योजतूर्मासेभ्योदात्यौहान्त्संवत्सरायमहतःसुपर्णान् ॥२५॥

भूम्याआखूनालभतेऽन्तरिक्षायपाङ्क्त्रान्दिवेकशान्दिग्भ्योनकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥२६॥

अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानह्ने तिस्रः सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः। त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय॥ अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥२५॥

भूम्यै आखूनूषकान् त्रीन् पाङ्क्त्रान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय काशान् तद्वदानेव दिवे त्रीनकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे ॥ अथ नवमे एकम् । त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

त्रीनृश्यान् वसुभ्यः ऋश्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन्न्यङ्कूनादित्येभ्यः ॥ अथ दशमेऽवकाशे त्रीन्पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

वसुभ्यऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून्विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्त्साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिन आलभते वाचे प्लुषींश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्मृगान्मित्राय त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे ॥ अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गो-सदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनः त्रीन् । त्रीन्प्लुषीन्वल्कतुण्डान्वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषौ एकादशे ॥ अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः। एक आरण्यो मेषो वरुणाय। एकः कृष्णो मेषो यमाय। एको मर्कटः मनुष्यराजाय। एको रोहिद्व्याघ्रः शार्दूलाय। एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय॥ अथ त्रयोदशोऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय। एकः क्रमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे। शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय। हस्ती हिमवते॥ ३०॥

प्रजापतयेचवायवेचगोमृगोवरुणायारण्योमेषोयमायकृष्णोमनुष्यराजायमर्कटःशार्दूलायरोहिदृषभाय

गवयीक्षिप्रश्येनायवर्तिकानीलङ्गोःक्रमिःसमुद्रायशिशुमारोहिमवतेहस्ती॥ ३०॥

मयुःप्राजापत्यउलोहलिक्ष्णोवृषदंशस्तेधात्रेदिशाङ्कङ्कोधुङ्क्षाग्नेयीकलविङ्कोलोहिताहिःपुष्करसादस्ते

त्वाष्ट्रावाचेक्रुञ्चः॥ ३१॥

मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदैवतः। उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो बिडालः ते त्रयो धात्रे। एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः। एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या। कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः॥ अथ चतुर्दशोऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे॥ ३१॥

कुलङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय। आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः। क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य। एको गौरमृगः इन्द्रस्य। पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै। चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सोमायकुलुङ्गआरण्योजोनकुलःशकातेपौष्णाःक्रोष्टामायोरिन्द्रस्यगौरमृगःपिद्वोन्यङ्कुःकक्कटस्तेनुमत्यै

प्रतिश्रुत्कायैचक्रवाकः ॥ ३२ ॥

सौरीबलाकाशार्गःसृजयःशयाण्डकस्तेमैत्राःसरस्वत्यैशारिःपुरुषवाक्श्वाविद्भौमीशार्दूलोवृकःपृदाकुस्ते

मन्यवेसरस्वतेशुकःपुरुषवाक् ॥ ३३ ॥

बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या। शार्गः पक्षिविशेषः ॥ अथ पञ्चदशोऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारीः शुकीः सरस्वत्यै। श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पस्ते त्रयो मन्यवे। पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम् ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः॥ अथ षोडशोऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः। प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः॥ ३४॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः॥ ३४॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाङ्कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः॥ ३५॥

पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे॥ अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य। शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै॥ ३५॥

एणी मृगी अङ्कः आलभ्या । मण्डूकी मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशी वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्रै । ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका तइतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका । तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः ॥ अथाष्टादशोऽवकाशः । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसञ्ज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूः वर्षाभूः भेको ऋतूनाम्। आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम्॥ अथैकोनविंशे। अजगरो महासर्पः बलाय। कपिञ्जलो वसूनाम्॥ कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै। आरण्यो मेषो वरुणाय॥ ३८॥ श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम्। उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां घृणिशब्ददीर्घः वार्ध्रीनसो कण्ठे

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुःकशोमान्थालस्तेपितॄणाम्बलायाजगरोवसूनाङ्कपिञ्जलःकपोतउलूकःशशस्तेनिर्ऋत्यै

वरुणायारण्योमेषः॥ ३८॥

श्वित्रऽआदित्यानामुष्ट्रोघृणीवान्वार्ध्रीनसस्तेमत्याऽअरण्यायसृमरोरुरूरौद्रःक्वयिःकुटरुर्दात्यौहस्तेवाजिना

ङ्कामायपिकः॥ ३९॥

स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै। सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय। रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्वयिः पक्षिविशेषः॥ अथ विंशोऽवकाशे। कुटरुः कुक्कुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम्। पिकः कोकिलः कामाय॥ ३९॥

खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः। एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः। सूकरः इन्द्राय। सिंहो मारुतः मरुद्देवतः। कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै। एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं वियुनज्मीति योज्यः॥ एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिꣳहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकु

निस्ते शरव्यायै विश्वेषान्देवानाम्पृषतः॥ ४०॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥

पशव उक्ताः॥ अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति। श्लोकश्च। षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति॥ तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः॥ ४०॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे। गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः॥ २४॥

